

HOLMI

X. évfolyam 7. szám

1998. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Petri György,
Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Kántor Péter:* Amiről nem volt szó • 899
Mielőtt megszokom • 899
Husky • 900
- Rába György:* Pókok társalgása • 900
Parádék utóélete • 901
Bakancs • 901
Búcsú a fegyverektől • 902
- Fábrí Anna:* Egy rejtőzködő regény és szerzője
(Kánya Emília és emlékirata) • 902
- Kánya Emília:* Részletek az „Emlékirat”-ból
(Közéleti Fábrí Anna és Kiss Bori) • 904
- Győri János:* Széchenyi István naplójának
„égi mássá”-ért • 915
- Jékely Zoltán:* Válasz Oltványi Ambrus
kontrollszerkesztői bírálatára • 917
- Vörös István:* Az elcserélt harisnyanadrág • 920
A jó természetrajza • 920
- Szabó Magda:* A muranói hatyú • 922
- Gergely Ágnes:* Órizetlenül • 927
- Válaszok a *Holmi* körkérdésére
- Szabó Magda • 929
Bodor Béla • 929
Parancs János • 931
Füzi László • 932
- Réz Pál:* Író a cselédszobában • 936
- Emil Cioran:* A „Füzetek”-ből (*Réz Pál fordítása*) • 938
- Bíró Béla:* Az identitás dilemmái • 958
- Gabriel Liiceanu:* Két stáció Noica útján
(*Demény Péter fordítása*) • 969
- Határ Győző:* Ne nézz rám • 975
Seggszüret • 976
Húscsomag • 977

- Tandori Dezső*: A hosszú tél, a boldogság unalma • 977
Elfogadható, nem utasítható el • 978
Leghőbb vágyaink • 979
Senki élő • 980
- Frank János*: Tasista geometria (Hencze Tamás
festőművész pályáíve) • 981
- Wehner Tibor*: Kettős képzet • 987
- Kovács Katalin*: A rája • 988
- Schein Gábor*: (majd visszatérnek) • 990
Gyerekkor • 990
Vitorla • 991
- Ivo Andrić*: Álmatlanság (*Radics Viktória*
fordítása) • 991
- Gajdó Tamás*: „Rendkívülit csak rendkívüli eszközökkel
lehet elérni...” (Beregi Oszkár
emlékezik Jászai Marira) • 1000
- Beregi Oszkár*: Életem regénye (*Részlet*)
(*Közéleti Gajdó Tamás*) • 1001

FIGYELŐ

- Kocziszkó Éva*: Egy toronyköltészet chiaroscurója
(Kukorelly Endre:
H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.) • 1020
- Lányi Dániel*: kleist/márton/regényt/ír (Márton László:
Jakob Wunschwitz igaz története) • 1028
- Károlyi Csaba*: Furcsa (Vekerdy Tamás: Családom
történeteiből) • 1036
- Ferenczi László*: Hat belga szimbolista költő
(A lélek tájképei. Lackfi János fordításai) • 1038
- A *Holmi* postájából (Koltai Gábor levele) • 1040

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 750, egy évre 1500 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Kántor Péter

AMIRŐL NEM VOLT SZÓ

Erről nem volt szó, vagy csak viccesen,
hogy majd lesz halál, mert kell hogy legyen,
de hogy aztán, hogy tovább mi legyen
azzal, aki még marad idefenn?

Hogy én maradok még, még maradok
elvanni a vanon, a nincseken,
s magamat mint a csörgőt csörgetem –
rabok legyünk? vagy legyünk szabadok?

Erről nem volt szó, hogy majd a napon
fel és alá, lóbálni a karom,
bújt, aki bújt, hagyni, hagyogatom,
akarva-nem akarva, szabadon?!

MIELŐTT MEGSZOKOM

Néha a vakrémület lök elébem.
Fájj még, mielőtt megszokom egészen,
ami van, ahogyan van, az egészet,
ma a mait, holnap a holnapit,

a folyton cserélődő terítéket,
azt, hogy egyfolytában van valami,
de mindig más az, ami beleférhet,
és máshogy: ahogy régen, úgy többé nem.

Ilyenben benne lenni kétes érdem,
bár jó, ha semmi jobb nincs, bár merész tett;
egyre fogy, mégis lötyög rajtam hupikéken,
s fáj még, mielőtt megszokom egészen.

HUSKY

Az eszkimókutyákat öt évenként lecserélik.
Addigra elhasználódik a tüdejük; öt év
szánhúzás, hihetetlenül szoros kapcsolat
a hajtóval, aztán a huskyt megfojtják,
és a bundájából ki tudja, mi készül.
Értékes, meleg bundájuk van, olvastam.
Grönlandon így élnek a jégkék szemű
huskyk. Így halnak öt évenként.
Én pedig háromhavonta fizetek hatezret
a nyugdíjpénztárba, közben napi húsz
cigarettát szívok el, ha nem többet,
és fogalmam sincs, meddig kell magam hajtani.

Rába György

PÓKOK TÁRSALGÁSA

Bár érthetném pókok beszédét
ünnepet ülnek-e vajon
ha pincebogár avagy egy légy
rángatódzik hálójukon
ha igen mily viszonylagos
észlelő intelligenciád
hisz körülötted csupa érzés
eszmélés az egész világ
ha pedig nem akkor se örvendj
hisz az a változat se jó
hogy nincs megbánás így erény se
ez végképp kiábrándító
ha viszont meghallod dicsérik
háztartásodat mert hanyag
lévén nagy ritkán takarítod
a falakat a sarkokat
elátkozod különc tudásod
s nem irigyled csak a szelet
semmiből jött és semmivé lesz
jellemét sem ismerheted

PARÁDÉK UTÓÉLETE

Fél mázsa s még néhány kiló súly
 ez a hús vér víz csontozat
 de drámákat komédiákat
 sűrít egyetlen név alatt
 mindegyikből azonban egy-egy
 parádés díszelőadást
 élvezkedésre újrázásra
 nem juthat egyiknek se pást
 maradnak csupán a tanuk
 aztán a tanuk tanui
 bonyodalmak görögtüzéből
 nyelvükön alig hamunyi
 s a név a volt riadozó
 most kormosan hős nagyszerű
 s vállalt vakmerő zendülését
 kottázza késő honderű
 s bár bizakodni oka nincsen
 csúcsra hág mégis lép verembe
 osztályrészét így tölti be
 közösségi sors rászédettje

BAKANCS

Repedezett
 elnyútt bakancs vagyok
 amit vérhólyagos
 feltört kimarjult
 láb kitaposott
 de meghordozta de gyötörte
 sárban hóban kövesuton
 imájába mégse szötte
 koptatta szaggatta ezért
 ez a védóburok
 sok sebet bántalmat megért
 ágyhoz állítva éjszakára
 alvók mellett néma szája
 tiltakozik a világba

BÚCSÚ A FEGYVEREKTŐL

Jó utat zápfogam
eredj hát isten áldjon
nyugalomba vonulsz
mást szolgálsz lakomákon
és isten veletek
hetyke hajszálim ti
dezertálásotok
frontkurtításra inti
tábornokotokat
döntő katlancsatára
csalná ős ellenét
cseles stratégiája
s ha nem kapitulál
a gyöngébb fél a másik
bölcs visszavonulásra
fuvassa trombitáit
és nyugodjon bele
dicsősége ki hinné
immár átlényegült
hadtörténelemmé

EGY REJTŐZKÖDŐ REGÉNY ÉS SZERZŐJE

Kánya Emília és emlékirata

Az alábbiakban közölt részletek egy mindmáig kiadatlan memoárból valók. A század első éveiben vetette papírra őket jellegzetes, széthúzott, elterpeszkedő betűivel Emília, a múlt század neves magyar szerkesztőnője. Ha a kézírás nem igazán nőies is (talán mert egy férfiasan sokat író asszonyé), mindenképpen azok a saját történetet megformáló mozzanatok: a gyengeség és kicsiség hangoztatása mögé húzódo szívós erő, éles megfigyelőkép-

ség, a benyomások gyors (és sokáig frissen megőrizhető) rögzítése, a beilleszkedés és odasimulás vágya, de a mások megszólásának lehetőleg finom módja – vagyis mindaz, amitől eleven, érdekes és egyedülállóan természetes ez a több száz oldalas önéletírás.

Az elbeszélt élettörténet egyszerre hétköznapi és különleges. Hétköznapi, mert egy sok tekintetben szokványos női sors bontakozik ki benne, és különleges, mert

ez a történet egy rendkívüli életpályájú nőé: Magyarország és a Monarchia első szerkesztő asszonyáé.

Emília egy felső-magyarországi eredetű evangélikus tanárember, Kánya (vagy akkor még: Kanya) Pál gyermekeként született Pesten 1828-ban. Férjhezmenetelig a pesti Belvárosban él, az evangélikus iskola épületében (apja itt tanár, majd később igazgató, emellett pedig a nádor gyermekeinek nyelvoktatója). Az iskolában és otthon egyaránt kitűnő nevelésben részesül; itt is, ott is a pesti evangélikus értelmiségiek: professzorok, lelkészek, tudósok, költők, írók összetartó, igényes társasága veszi körül. Németül sokáig jobban tud, mint magyarul, s mint ahogy visszaemlékezéseinek nem egy részlete is tanúsítja, mondataiban élete végéig megőríz valami idegen ízt. Sokat és válogatott műveket olvas, zongorajátékával és énekhangjával messze kiválik a dilettánsok közül, bár alapvetően félénk, élvezzi a társalgás örömeit, s ismert körben természetesen és felszabadultan tud viselkedni. Élete e szép és védett korszakának szerencsétlen házassága vet véget, amelybe a szerető szülők (főként pedig az özvegy-ségtől s ezzel a család nincstelenné válásától rettegő anya) erőltetik. Egy gazdag kereskedő fiával, a majdnem teljesen vak Feldinger Frigyessel kötött házassága a minden érzésével másfelé vonzó fiatal lányt kiszakítja megszokott világából. Ezután Temesváron él pénztárcájára büszke apósa házában, váratlan jómódban, de önállótlanul, saját háztartás nélkül, a pesti baráti kört, a szellemi és érzelmi társakat és mindenekelőtt az igaz szeretetet keservesen nélkülözve. A kicsinyes családi konfliktusokból és a vidéki társas élet feszélyezettségéből a gyermekvárás boldog pillanatai szabadítják meg: kétszeres öröm visszatérni a '48-as lelkesedés mámorában élő Pestre és a szülői házba. Néhány szép hét után szörnyű hónapok következnek: menekülés hóban, fagyban

frontvonalak között egy csecsemővel (és egy élhetetlen, tehetetlen férjjel), egyedül az életrevaló dada oltalmára utalva. Kegyelemkenyéren tengődés, céltalan utazások és visszatérések.

Majd újból Temesvár: megint idegenként élni egy családban, a gyermektelen sógornő irigységből és örökségvágyból szövögetett intrikájának hálójában. Vigaszt csak gyermekei körében, az olvasás és zenélés közben és néhány jó barát társaságában találhat. És mégis itt és ekkor tanul meg sok mindent, aminek majd később hasznát veszi: amikor írói dicsőségre vágyó férje 1850-ben *Euphrosine* néven német nyelvű lapot ad ki, Emília ír, olvas, levelez, korrigál helyette – beletanul a szerkesztésbe. Amikor pedig a háztartást vezető sógornő színpadias távozása után keletkezett űrt kell betölteni: elsajátítja a házvezetés módszertanát és apró fortélyait is. Mindezt nemcsak lapja, a *Családi Kör* tanácsadásait fogalmazva tudja majd kamatoztatni, hanem a szerkesztőség feladatainak célszerű megszervezése során is. Eközben a férj egyre kevesebb időt tölt otthon, s bár bűnbánattal és fogadkozással van eltelve, a házasság egyre inkább megjavíthatatlanná válik.

Emília vissza akar térni Pestre, s ez végül sikerül is: a Feldinger (később Földényi) házaspár és a két gyerek (Irénke és Béla) 1852 szeptemberében költözik új otthonába, a pesti Papnövelde és Egyetem utca sarkán álló ház egyik négyszobás lakásába. Küzdelmes évek következnek. Hamar nyilvánvalóvá lesz, hogy Frigyes mégsem tér jó útra, sőt egyre-másra kétes kalandokba keveredik. A család minden gondja Emíliára nehezedik, de legalább nem kell nélkülöznie a régi barátokat, a színházi előadásokat és koncerteket. És írni kezd: pesti leveleket a temesvári német lap számára. A szülői ház támogatását maga mögött tudva azután döntő lépésre szánja el magát: szakít férjével, először csak különköltöznek, azután pedig

törvényesen el is válnak. Az apa tekintélye és kapcsolatai most is segítik Emíliát, mint ahogy akkor is, amikor 1859-ben lapengedélyért folyamodik a rendőrfőnökhöz és a katonai kormányzóhoz.

1860-ban a *Családi Kör* megindításával új fejezet kezdődik életében. Sikeres szerkesztőnő lesz, ismert közéleti hölgy, akit a legmagasabb körök is kegyes figyelemre méltatnak. Kiadja első regényét, amelyet később még néhány követ, jótékonysági egyesületekben munkálkodik, s elhatározott harciosa lesz a nők magasabb tanulmányaiért és munkavállalási jogaiért folytatott küzdelmeknek. Másodszor is férjhez megy, lapja főmunkatársához, Szegfi Mórhoz. Ez a házassága sem lesz igazán boldog. A második férj érdekes ember: valaha a zsidó önérzet szószólója volt a reformkori lapokban, majd miniszteri titkár, azután pedig bujdosó, emigráns, elsősorban pedig író és amolyan publicista polihisztor, amilyenre Emíliának, a szerkesztőnőnek nagyon is szüksége van. De mert szorongó férfiú, nyomasztja a nagy

család (nyolc gyermek) gondja. Megint és újra Emíliának kell harcolni, dönteni.

A *Családi Kör* (alcíme szerint: *Hetülap a művelt magyar hölgyek számára*) néhány évig igazán sikeres, és szép jövedelmet is hoz, népszerűsége azonban az 1870-es években rohamosan csökken. Emiatt Emília 1880-ban feladja a szerkesztést, és visszavonul az irodalmi élettől. Ez a lépése házassága végleges megromlását is magával hozza. Először lányához az Ipoly-ságra, majd hírlapíró fiához Fiuméba költözik, ahol 1901-től haláláig emlékiratain dolgozik.

Ez a szűk család (s nem a nagyközönség) számára íródott memoár úgy mutatja meg egy XIX. századi magyar értelmiségi nő történetét, ahogy abban a korban egyetlen regényíró (sem férfi, sem nő) nem volt képes: apró részletek sokaságából kibontva, reflexiók sokaságától kísérve, minden értelmezési erőszakosság nélkül, megindító, olykor megrázó közvetlenséggel.

Fábri Anna

Kánya Emília

RÉSZLETEK AZ „EMLÉKIRAT”-BÓL

Közzéteszi Fábri Anna és Kiss Bori

(1848. május)

Május közepén pár hétre Bécsbe rándultunk. Az öregúr ajándékozott meg az útiköltéssel, hogy lássak valamit a nagyvilágból. Bécsben nagy nyugtalanság volt akkor. Azokban a napokban szökött meg szeretett bécsijeitől a király Linzbe – izgalom, nyugtalanság volt. Kedves Frigyes bátyám a technikát tanulta ott, és természetesen a bécsi légió tagja is volt, lőtottak-futottak a szegény fiatalok – a falragaszok és a proklamációk korszakát élték, de mi olyan könnyelműek voltunk még akkor, hogy mindamellett nap nap után néztük Bécs műkincseit, századok és századok alatt felhalmozott drágaságait. Milyen kicsinyek voltak a bécsi képgyűjteményekhez képest a mi pestijeink, a pompás paloták, a királyi lak, a kincstár, a természettudományi gyűjtések, a nyüzsgő nagy élet a zsúfolt utcákon, a pompás színházak! Vérző szívvel gondoltam haza arra az úgynevezett testvérnemzetre. Míg itt az öregebb testvér alig bírja a kincsek terhét, addig az

ifjabb nővér, édes szülővárosom, mint egy szegény, éhező koldusgyermek nyújtja ki üres kezecskéjét. Bolond fejjel magunkénak szerettem volna mind e szépséget, gazdagságot.

Négy hét alatt volt időnk a városi műkincsek nézésére, színházakra, de még a gyönyörű környék is sok élvezetet szerzett nekem. Nemigen latolgattam, hogy mindez legádázabb ellenségünké, de azért gyönyörködtem Schönbrunn híres francia szabású kertjében, a Gloriette nagyszerű kilátásában, az üvegházak délövi növényeinek pompájában, a kastély óriási fényűzéssel berendezett termeiben, Mária Terézia érintetlenül hagyott egyik lakosztályában. Ez mind, mind olyan nagyszabású volt, amilyent még nem láttam, és ami lekötötte érdeklődésemet. Egy ilyen schönbrunni kirándulás után, ott a közelben, elmentünk még egy híres kertet megnézni – hisz nyájas bécsi vezetőink tudták, mennyire érdeklődöm a kertek, a növények iránt: ez a báró Hügel kertje volt. Paradicsomi szépségeket véltem itt látni a gyönyörű összeállítású kertben. Ezrei a legpompásabb rózsáknak kábítottak el varázsos illatukkal, a jázmin- és orgonabokrok teljes virágzásban dicsőítették a Teremtőt – szerettem volna letérdepelni a sok szépség előtt, ez óriási fák alatt, ahol mintha a nyugalom, a boldogság, a háborítatlan béke lakték! És milyen közel volt már akkor a veszedelem! Egy egész napot töltöttünk Laxenburgban, ahol szintén meghagyták a múlt század pompáját. A kert itt is pompás volt, ősrégi fáival majdnem erdőhöz hasonlított. Hát a híres bécsi Práter, a joviális bécsi nép legkiválóbb nagyszerű mulatóhelye, ahol a dajka, a gyermek, a katona, a söröző polgár, a cifra városi nép, a kocsikon robogó gazdag osztály mind megtalálta a maga gyönyörűségét! Két napot töltöttünk Badenban, meg is fürödtem a kénes fürdőjében, átrándultunk Brühlbe [...] egy nap felmentünk a Kahlenbergre, élveztük a nagyszerű kilátást a hegyek és erdők tömkelegébe és az óriás nagy városba. Egy délelőtt a wahringi temetőben felkerestük az én nagy mesterem: Beethoven sírját is! Csupa nagy benyomás fogékony lelkekre, melyek még most is, 53 év múlva is meg-megvillannak lelkemben. A szép iránti lelkesülésem 73 éves szívemben még ma sem halt meg, és úgy szerettem ezeket a visszaemlékezéseket!

Négyheti folytonos mulatozás és bámulás után megérkeztünk, ismét otthon, holtfáradtan. Napokig nem bírtam kimenni, annyira ki voltam merülve.

Szegény Mari húgom az elmúlt télen nagyon beteg volt, tüdőgyulladása után nem tudott erőhöz jutni, mindennapos lázai voltak, köhögött, olykor vért is hányt. Dr. Ballassa¹ a sváb-hegyi jobb levegőt ajánlotta utókúrának, és így édesanyám mind a két nővéremmel, Marival és Nellivel a hegyen lakott, és én voltam a városi lakásban a fiatal háziasszony. Ez időben jöttem össze még egypárszor Petőfivel és nejevel.

Férjem, aki dilettáns vezércikkeket írt az ellenzéki lapokba, valamely szerkesztőségben találkozott Petőfivel, meglátogatta őt, Júlia felszólított, látogatnám meg, én volnék a fiatalabb asszony, mi csak most jöttünk Pestre s. a. t. Csakugyan elmentünk Petőfiékhez. A Dohány utcában, azon a soron, hol most a zsidó templom áll, laktak Petőfiék egy nagyobb házban. Délután mentünk oda. Őszintén, nekem remegett a szívem viszontlátni Petőfit. Azért is, mert az utolsó években olyan nagyra szárnyalt föl az ő költészete, olyan lelkesedéssel olvastam mindent, ami tőle megjelent a lapokban, leginkább lírai verseit, feleségéhez írt költeményeit, hogy szinte bűnnek tartottam azt a régi, kedvezőtlen benyomást, amit reám tett.² De hát akkor nem gondoltam... akkor más alakok hatása alatt állottam, és felületes ítéletem, tekintve fiatal gyarlóságomat, majdnem természetes volt. Remegtem tehát őt viszontlátni, mert hát mind, mind feléledtek azok a kedves emlékek, a Zugliget szép vidéke, a szeretett emberek, akikkel akkor mulattam, oh, és a tengernyi bánat, az az ezernyi könny, melyet az utolsó évben ejtettem,

mindezek a benyomások zúdultak reám, és egypár percre meg kellett állanom a folyosón, hogy lélegzethez jussak, és bemehessünk a lakásba.

Az előszobába nyitottunk, amelyben hangos beszédet és nevetést hallottam. Kocogásunkat a zajos beszéd miatt senki sem hallotta, és így léptünk hát be – füsttenger fogadott. A szobában hat-nyolc férfiú volt, a háziúr elénkbe jött egypár lépéssel; a fekete bőrpamlagról, mely a két ablak közt állt, felemelkedett egy női alak, aki ott feküdt. Ez volt a híres szép Júlia, a feleségek felesége, akinek a feje fölött ott ragyogott a halhatatlanság fényes koronája! Nyájasan üdvözölt, kezét fogtunk, aztán elvezetett a szomszéd szobába: az urak csak mulassanak egyedül, nekünk jobb lesz a másik szobában, mondá, és itt hagyta a szivarját is, amely ajkai közt füstölt.

Az én szememben Júlia nem volt szép asszony. Csak nagyon érdekes. Középnagyságú, viruló barna arcú, piros ajkú és fénylő fekete szemű nő. Rövid, levágott hajat viselt, nyájasan tudott mosolyogni, de nemigen melegen. Jó! Szíve melege, forró tekintete csak férjéé volt, a költők királyáé, gondoltam. Szeme szép volt és szellemes, de olykor banzsalított, ami azonban nem csúfította el. Csak lassan tudtunk elénk beszélgetésbe jönni. Én félénk természet voltam, és lelkem csak, ha nógatták, szerető melegséggel, tudott szintén felmelegedni. Hát csak társalogtunk, és én szerettem volna olvasni a nő lelkében. Mert megvallva az igazat, tartózkodással viseltem mindig a fesztelenül viselkedő nők iránt, és Júlia olyan röviden, pajtáskodó hangon szólt egypárszor át az urakhoz, ami előttem egészen új volt, és megdöbbenett. Aztán hónapokkal ezelőtt olvastam az *Életrépek*ben Júlia naplóját és szerelmes leveleit, és az én egyszerű, puritán nevelésű szívemet bántotta az a nyíltság, mellyel szíve érzelmeit a nagyközönség elé vitte! Ez nem volt leányos, szemérmes, gondolám, mikor a szerelem olyan édes szentség, melyet szívünk legmélyebb rejtekébe kell zárni, titkon őrizni, a világeért sem tenni szóvá emberek előtt, hát még a nyilvánosságra hozni! És ezért nem tudtam akkor még igazi részvétet érezni Júlia iránt. A nagy boldogság, melyről azt hittem, hogy megtestesülve látandom benne, egy cseppet sem látszott meg rajta.

Kis idő múlva Petőfi is bejött hozzánk, közönyös arccal beszélgettünk egy kicsit, közönyös dolgokról. Zsákvászon zubbonyban volt, a nagy demokraták akkori egyenruhájában. Megbeszéltük, hogy találkozhatnánk többször is, a Gambrinusnál kellene vacsorálni, és lehorgasztott, borzas fejével ott ült a nagy költő, és olyan komoran nézett reám, hogy félni kezdtem tőle. Hátha nagyon ostoba vagyok nekik, ennek a két kitűnő embernek, és könnyebbült lélekkel búcsúztam el tőlük, abban a biztos tudatban, hogy itt nem szerettek meg, nem ezek közé való vagyok.

Az első szobában még együtt volt egypár író, akit én is ismertem, Balázs Sándor,³ Degré,⁴ Horárik⁵ barátom, az expap, ott még egy kicsit beszélgettünk, aztán elmentünk, sokkal sebesebb léptekkel, mint amint idejöttünk. Júlia egypár nap múlva meglátogatott, de nem voltunk otthon, nem vacsoráltunk együtt Petőfiékkel, és egyelőre vége szakadt az ismeretségnek, melytől sokat, többet vártam, és egy nagy kiábrándulással gazdagabb lett az én szegény szívem. Nagyon gyermekes gondolkozású fiatal nő voltam még akkor, és egyik-másik irányban még mai nap is az vagyok – 73 éves koromban.

(1849. január)

Az 1848. év utolsó hetei borzasztóak voltak. Komolyan arról is tanakodtak, hogy Pestet védelmi állapotba teszik. Falragaszok lelkesen a nőknek kezébe tették a város védelmének egy részét, felszólítván őket, gyűjtsenek már most olajat, szurkot, köveket, hogy ha az ellenség mégis megszállja a várost, forró olajat, szurkot öntsenek rájuk, és minél

súlyosabb kövekkel dobálják vétkes fejüket: fizessék meg drágán ők is a haza elleni árulást. Minő hangulatot keltett ez, milyen szerencsétlenek voltunk! Ezalatt a kormány mindent Debrecenbe vitetett, sőt maga is oda költözött. Ez meg éppen eltemette nemcsak a győzelembe vetett hitet, hanem még annak a reményét is.

Milyen kétségbeesett helyzetben virradt reánk az új év! És milyen kegyetlenül erős telünk is volt! Soha nem értem ilyent. Férjem kezdte hangoztatni, hogy nem érzi magát biztonságban Pesten. Egypár olyan vad, kormány és dinasztia elleni cikket írt a *Márczius Tizenötödikébe* és más lapokba is, hogy bizonyára elfogják őt, ha az ellenség csakugyan megszállja Pestet, amiben immár nem is lehet kételkedni. Kötelességem volt őt nemcsak le nem beszélnem utazási tervéről, de még meg is erősíteni benne.

Kedves szüleim számtalan okból ellenezték az utazást egy kilenchetes gyermekkel e rettenetes időben, aztán nem akarták elhinni, hogy bármilyen durva és erőszakos ellenség is legyen az osztrák, Frigyes cikkei mégsem kelthetik fel nagy haragjukat, hisz akkor minden tollforgató embert be kellene zárniuk, s ez lehetetlenség. Akkor még nem tudták sem ők, sem mi, milyen lelketlen csoport nehezedett a hazára, amely nem ismerte sem a józanságot, sem a könyörületet! Menni kellett. Megfogadtam volt Frigyes édesanyjának, hogy épen hozom haza fiát az ő karjaiba – hogy tehettem volna ki tehát az elfogatás veszélyének!

Megyünk, utazunk. Én olyan félénk, gyáva teremtes voltam, de azért mégis én voltam a felelős. Frigyes fél szemmel látott csak, s az is rövidlátó volt, nekem kellett őt támogatnom, vezetnem. Ezt vállaltam magamra házasságom által, nekem, de neki sincs más támasza, csak én, én: szegény, kicsi, gyáva teremtes. De azért utazunk. Hová? Nem tudjuk, csak megyünk, terv, cél nélkül, csak el Pestről, ami egypár nap múlva nem hazánk többé.

E napokban hagyta el a várost kedves Frigyes bátyám is. Szegény jó anyám mélyen meg volt szomorodva. Hiába kérte bátyámat, érvényesítse azt az előjogát, hogy mint bécsi légionista és aulikus kinevezésre számíthatna, hisz mint közember sokkal több fáradságnak van kitéve, kivált e borzasztó kegyetlen téli időben, de Frigyes nem hajolt a jó szóra. Ő ezt az állást előbb tettei által akarja kiérdemelni – mondta mindig. Oh, de hány ember nem jut abba a helyzetbe, hogy hőstetteket vigyen végbe! Szegény Frigyes észrevétlenül szenvedett, a legdurvább munka, hideg, nélkülözések voltak osztályrészei, de szívesen tűrte, örömet adta volna oda életét minden órán a haza megmentéséért. Most is, már hetek óta nem tudtunk róla semmit, és sokat búsultunk miatta. De azért elutazásunk el volt határozva.

Január 5-én jókor reggel siettünk ki a vasútra drága kis Irénkénkkal, akit a Juli dada gondosan párnába, takarókba bepólyázott. Ugyanakkor hagytuk el Pestet, mikor Windischgrätz bevonult Budára. Férjem az utolsó nap még ki tudott eszközölni vasúti jegyeket, pénzért a közönség már e napon nem kapott jegyeket. A mi vonatunk volt ezúttal az utolsó, mely Pestről kiindult. Utánunk felszedték a síneket. Soha nem felejttem el azt a siketítő zajt, a hajsztát a pályaudvarban, a termekben! Halálra ijedt arcokkal rohantak el mellettünk az emberek, taszigálva egymást kíméletlenül, mintha az ellenség már lábunk nyomában volna. Rám is rám nehezedett a halálos aggodalom dermesztő kábultsága. Alig vártam, hogy Julit a drága terhével a vagonba tuszkoljuk. Ott találkoztunk Csapó Pálnéval, kedves barátnőmmel, nem akarta elhagyni kedves férjét, aki már honvéd százados volt, meg akarva osztani vele mindent, ha kell, a halált is. Ekkor találkoztam az életben utoljára e kedves, művelt nővel, aki egypár hónappal később meghalt férje karja közt. Legalább nem érte meg a haza elpusztulását, és édes reményekkel a jövő iránt hunyta le örökre jószágos szemét.

Velünk egy vonaton távozott Pestről Csányi László⁶ – milyen rokonszenves, feltűnő egyéniség –, megigézve tekintetével az egész csoportot. Azt olvastam ki sasteckintetéből: „Ne féljete, emberek, míg engem látok!” Annyi akaraterő és bátorság sugárzott ki a mi akkori rendőrminiszterünkől, hogy még az én agyongyötrött szívem is feléledt volna, ha mellettünk maradhat. Sokan a kormány emberei közül, Perczel⁷ és Nyáry Pál⁸ is vele voltak. Ez utóbbit személyesen ismertem, kezét fogtam vele. A külföldben vidám kedélyű Nyáry arca nem mutatott semmi derűt.

Oh, milyen soká tartott, míg a vonat megindulhatott: hajnali öt órától fogva nyolcig! A Juli dada csak fogta drága terhét. Állnia kellett, mert igen sokan szorongtunk a kupében. Egy jószívű honatyja megsajnálta az álló dadát, és hozzá fordult, és jóindulattal mondá neki: asszonyság, ha már le nem ülhet, hát legalább tegye le azt a nagy batyut, szorítunk neki helyet az ülések alatt! Keservünk mellett is mosolyogtunk, és mikor megmondtuk, mi van abban a batyuban, hát jóízűen felcacagott, és nem győzött eléggé csudálkozni rajta, milyen csendes az a gyermek-batyu.

Tehát: utaztunk, de még akkor azt sem tudtuk, hová, meddig tart az utunk. Én a világ végéig is elrobogtam volna, hogy távol legyek a félelmet növelő zsvajtól. Hosszas tanakodás után végre elhatároztuk, hogy kiszállunk Cegléden. Ott, az indóház nagy termében és mellékhelyiségeiben csak úgy hemzsegett a sok úri nép. Ott is dermesztő hideg volt, az általános zűrzavarban még nem is fűtöttek. Tarkabarka összevisszában láttunk ott számtalan nőt, képviselők nejeit, gyermekeit, öreg és fiatal férfiakat, mind kompromittáltakat, akik az igaz ügy mellett küzdöttek, és, íme, most ők is kidobva az életbe, a bizonytalan jövőbe. A sok ember közül feltűnt nekem egy fiatal, szőke, győri kormánybiztos, a nevét már nem tudom, pedig akkor kemutatkozott. Ez végtelenül rokonszenves hangon és meggyőző okokkal vigasztalt bennünket. A szent ügy még nincs elveszve, ha ma rossz napunk van is, de ő nemcsak Istenben bíz, aki nem hágy elvérzeni egy hős és szent jogaiért küzdő nemzetet – de most az egyszer mégsem érte el az óhajtott sikert lelkes szónoklata.

Ólomsúllyal nehezedett lelkemre bizonytalan sorsunk félelmes tudata. A kis jószágom miatt voltam kétségbeesve. Hova fordulni ez ismeretlen tömkelegben, ahol természetesen mindenki csak a maga megmentésére gondolt. Tudhattuk-e, hogy egypár óra alatt nem állanak-e csatarendben szegény honvédeink a gyűlölt némettel itt, tán éppen itt! És a gyermek egyre aludt, nem adhattam neki egy kis meleg szobát, tiszta ruhát – most már nyöszörögni kezdett, éhes volt szegényke – oh, most már kudarcot vallott az én addig követett teóriám a lelki nyugalomról, mely első kötelessége a gyermekét tápláló anyának.

Kerestünk valami kis kocsmát, meleg helyet – végre találtunk egy föld alatti kis putrit. Néhány lépcsőn le kellett menni, mint egy pincébe, aztán egy kis konyhán át jutottunk egy meglehetősen tágas szobába, mely zsúfolva volt emberekkel. Képviselők, írók, honvédtisztek, köztük Demeter János a nejevel, parasztok, cigányok, félelmetes, fogyatékos öltözetű emberek, majdnem haramiafőnöknek néztem nem egyet közülük, tolongtak, egyik a másik hátán, s szép szóval vagy erőszakkal vetek tulajdonukba egy-egy kis ebédet. Végre, úgy látszik, kéréseim meghatották a viskó tulajdonosát, és mégis kaptunk ebédet mi is. De milyen rosszat, majdnem ehetetlent, de méregdrágát! Úgy látszik, nekünk számították be azokat az adagokat is, amelyeket az ambuláns vendégek fizetség nélkül elfogyasztottak és odébbálltak. Ott találkoztunk egy Gánóczy Flóris nevű úrral is, igen derült kedélyű, mulatságos úr volt.

Ebéd után kénytelenek voltunk ismét a hideg várótermet felkeresni, mert ott akartuk bevárni a poggyászvonatot, amelyen összes cókómunkunk volt. Szegény Irénkém most már fájdalmasan sírt, hiába melengettem keblemen. Kétségbe voltunk esve. Mégiscsak rászántuk magunkat, hogy Ceglédre, a városba megyünk, megmondták a legjobb vendéglő nevét, és néhány részvevő jó ember, köztük újonnan szerzett barátunk, Gánóczy is biztatott, csak menjünk, mentünk meg szegény gyermeket a nagy hidegtől, Gánóczy ajánlkozott, hogy bevárja holmijainkat, felkeres okvetlenül, csak menjünk nyugodtan. Nyugodtan! Lehetséges-e ez ilyen pokoli zürzavarban?

Az ajánlott vendéglőben nem találtunk helyet, minden szoba, minden zug teli volt tömve menekülőkkal! – Tehát egy másik vendéglőbe hajtottunk. Ugyanaz az eredmény. Onnan egy harmadikba, negyedikbe, egyre kisebb igényű és rozzantabb kinézésű kocsmákba! Végre elvitt bennünket a kocsisunk egy városon kívül eső vendéglőbe. Olyan volt, mint egy elátkozott tanya: piszkos, egy része düledező állapotban, de mégis találtak számunkra egy kis szobát. De milyent! Mint egy penészes pincéből, úgy ömlött ki belőle a dohos, fojtó levegő! De szoba volt! – Az egész télen nem fűtöttek benne, s most hirtelen nagy tüzet raktak a terjedelmes pléhkályhában. Ettől a kigőzölgéstől majd megfulladtunk!

Ezalatt este lett, a hideg egyre emelkedett. A poggyászunk csak nem érkezett meg. A falakról csak úgy csurgott a víz, az ablakok el voltak törve, így majdnem hiába volt a fűtés. Nehéz szívvel igazítottam egy kis fekhelyet kicsi drágámnak, a fal mellé raktam egypár párnát, hogy a víz ne áztassa az ő kicsi testét, én meg melléje feküdtem a megfagyott és most már vizes szalmára. Juli dada a kályha elé ült a földre: a jó lélek virasztott mellettünk, az ajtót nem lehetett becsukni, alig be is tenni, kedves férjem pedig, híven régi szokásához, vacsora után lefeküdt a másik ágyra, és aludta reggelig az igazak nyugodalmas álmát.

Kívülről behallatszott a nagy kurjongatás, éneklés, sarkantyúpengés, lótás-futás, hancúrozás, káromkodás, veszekedés, veregetés – oh, ilyent nem láttam soha, és nem is felejthetem el soha ezt a ceglédi éjszakát!

Ha magamban vagyok, nem veszem fel annyira ezeket a prózai bajokat, de így egy kicsi, még nem is tízhetes gyermekért reszketve, elfogott már most is a kétségbeesés, alighogy kitettük lábunkat a hideg világba.

Álmatlanul húztam meg magamat a kicsi élet mellett, órákon át nem tudtam aludni, de aztán mégiscsak megkövetelte jogait a természet, és egy-két órára elnyomott az álom. Végre felébredtem, olyan érzéstől, mintha fürdőben lettem volna, és csakugyan vizes volt az ágyam: a fagyos szalma felengedett, a padlásról is csurgott a víz, a törött ablakból csak úgy ömlött a hideg, a külső világ pedig, habár még sötét, rendkívüliképp élénk volt. Hallottunk nagy mennyiségű lovasságot elvonulni ablakaink előtt, aztán gyalogságot, és roppant sok ágyút gördülni. Mind rettenetes sietséggel, mintha sarkunkon volna az ellenség, és mindebből a sötétség miatt nem láttunk semmit, csak hallottuk a rettenetes zsvajt.

De utóvégre elmúlt ez az éjszaka is.

Másnap szavahihető honvédektől hallottuk, hogy Windischgrätz herceg csakugyan bevonult Budára ugyanakkor, mikor mi útnak indultunk. Tehát nem volt csak mendemonda. Ismerve furfangos kegyetlenségét, attól tartottak most, hogy seregeinek egyik részét Budán és Pesten hagyja, míg bérencei másik részét a mi seregeink után küldi. Ez hála az égnek nem történt meg, de megtörténhetett volna, és így kívált az

én gyáva, aggódó lelkem nem tudott nyugtot találni. Itt tudtuk meg, hogy a tér Pestig teljesen szabadjára van hagyva az ellenségnek, Ceglédet nem akarják megtartani a mieink, hanem gyors mozdulatokkal sietnek részint Szeged, részint Debrecen felé. A mi seregünk, így beszéltek, nagyon meggyengült, elkedvetlenedett a Perczel alatt elveszett móri csata óta, ezekkel nem lehet feltartóztatni az ellenséget.

Mit tegyünk tehát, hová forduljunk? Többen tanácsolták, forduljunk mi is Debrecenbe – de utóvégre ki vesz oltalmába Debrecenben? Olyan kicsi emberek, mint mi is voltunk, csak nagyobbak védelmében nem mennek tönkre. Egy nem nagy ember, aki még testileg is az én támogatásomra van utalva, egy olyan gyenge, félénk asszony, mint én, és egy kicsi csecsemő! Ha Juli dada nem lett volna velünk, és nem lett volna olyan bátor és praktikus cseléd, hát mit is kezdhettünk volna! Itt, a ceglédi hideg indóházban tanácskoztunk, aggodalmaskodtunk, és végre férjem határozott kívánságára eltökéltük magunkat, hogy Ceglédről Pilisre megyünk. Ott lakott Sárkány Samu evangélikus lelkész, új házas, Frigyes jó barátja, aki egypár évet szülei házánál töltött mint nevelő vagy társalkodó (elő is készítette a doktorátusra, melyet egypár évvel ezelőtt valahol Németországban tett), együtt utaztak külföldön, és nagyon szerették egymást. Számítva tehát Sárkány barátja jóságára, kocsit fogadtunk, egy nyitott parasztszekeret, hintót aranyakért se lehetett volna kapni. Nemcsak az úttól féltem e borzasztó hidegben, hanem attól is, hogy ha Pilis felé fordulunk, akkor az ellenséghez is közeledünk; szívesen fogadnak-e; milyenek az emberek, kiket eddig még sohasem láttam! Olyan kicsinyes és félénk voltam, hogy e komoly órákban még ez is eszembe jutott! A kocsis azt ígérte, hogy hat óra alatt okvetlenül elvisz Pilisre. Az indóháznál megtaláltuk az egyik utazóládánkat, de semmi nyoma egy másiknak, amelynek egyik rekeszébe jobb téli ruháinkat pakoltam, a másikba pedig sok jó élelmiszert, cukrot, kávé, teát, hideg húsokat s. a. t... azonkívül 25 forintot ezüsthúszasokban. Átkutattuk a poggyásztárt: egy-két órai keresés után sem volt nyoma. Gánóczyt sem láttuk többé, ő is folytatta útját Debrecen felé.

Tehát úgy-ahogy elhelyezkedtünk egy nyomorult szalmaülésen, fogyatékos, városi téli felöltőkben, amelyek elégtelenek voltak ilyen szabad ég alatti utazásra. A kocsis egy kis rongyos pokrócot tett a lábunkra. Drága kis Irénkém jól el volt látva meleg ruhákkal. Aztán Juli dadának volt egy nagy, hosszú, zöld wiklerje, dupla gallérral, ő fogta a gyermeket, és takargatta be jól az ő meleg öltözetébe. Oh, hogy szerettem azt a zöld wiklert és a jó dadát! Dél felé végre elindultunk. Ezt az utat se fogom elfelejteni. A dermesztő hidegben azok a táltosoknak kinevezett kis sovány lovacsákak csak lépésben haladtak a keményre fagyott havon. Milyen fehér volt ez a világ! Mintha minden a hó alá bújt volna, olyan egyforma, csöndes világ volt körülöttünk. Igazi katonaságot, mint Cegléden, már nem láttunk, csak itt-ott egypár elmaradt, szomorú arcú közkatonát, mintha elvesztette volna őket a hadtest, úgy bandukoltak lassan előre, amerről mi jöttünk. És lassan-lassan leszállt az est, és semmi nyoma még Pilisnek! Már egészen sötét lett, és bennünket csak rázott az a szekér, és alig haladtunk egypár lépésnyire!

Aztán a nagy hidegben elálmosodtunk, férjem elaludt, én is csak küzdöttem az ólomnehéz álomossággal, de mindenképp kiragadtam magamat e zsibbasztó kábulatból. Hisz így lehet megfagyni és meghalni! Költögettem tehát férjemet is, aki ezért, szegény, meg is haragudott reám! Egyszerre élénkebb lett az út. Egypár őrtűz mellett szegény menekülő honvédeink főzték az ő kis vacsorájukat. Volt jövés-menés, az út két oldalán ágyúk állottak, volt parancsosztogatás, kiabálás, zűrzavar. Egypár tiszt oda-

lovagolt a kocsinkhoz. Biztattak, hogy közel vagyunk már Pilishez, túl vagyunk már a legnagyobb bajon.

Es csakugyan, késő és sötét este érkezünk meg Pilisre.

(1849. május)

1849. ápril 24-én [...] seregeink szép rendben bevonultak Pestre. Az osztrákok 23-án éjjel hagyták el a várost nagy, titokzatos csendben, és világításul felgyújtották maguk mögött a hajóhidat. Háborúban az ilyen vad dolog csak önvédelem.

Most már semmi sem tartóztatott a Pestre meneteltől. De vajon mikor érünk el haza, Temesvárra, mostani otthonunkba? Onnan is hónapok óta semmi hír, a vár az osztrákok kezében volt, és erősen tartotta magát, szegény mama és apa benn voltak, azt tudtuk, de semmi egyebet. Még mindig a házukban laktak-e, egészségesek-e, mikor érhetünk hozzájuk? Szegény férjem nagyon bánkódott édesanyja után. De arrafelé nem mehettünk, ott folyt a háború.

Május első napjaiban tehát ismét Pestre tettük át lakásunkat. Sose hittem volna, hogy nehezemre fog esni elszakadni Pilistől, tán az a kiskert vonzott most oda, a mag, mely nem az én számomra hajtja ki fejcskáját a földből, a tavasz, mely olyan közel nyílt hozzám, az a pár jácint és viola, melyet a kerítés mellé ültettem. Ha meg lehet szokni egy börtön falait, és félnken lépni ki belőle az életbe, melyben kételyek és bizonytalanságok fogadnak, úgy az én kis birodalmamban is volt mágnesi erő, mely komollyá tett a válás órájában. Elbúcsúztam a pilisi jó emberektől, Sárkányéktól is, akiknek jósága nagyon felületes volt, és május első napjai már Pesten találtak minket.

Juli néném⁹ akkor nővérével, Antaliknéval, Zsófi nénivel a Zrínyi utcában lakott, a Nákó-házban. Ott mellettük kaphattunk egy szép tágas szobát, kissé kezdetleges bútorzattal ugyan, de kedves anyám pótolta a hiányokat, és így eléggé kényelmesen helyezkedtünk el. Nagyon örültem a lakásnak: végre ismét Juli néném mellett lehettem állandóbban, akit mindig hálás szívvel szerettem. Hisz neki köszönhettem boldog gyermekkorom legaranyosabb örömeit. Nénéimnél volt természetesen Vilma unokahúgom is, egy évvel fiatalabb volt nálamnál, s a kis öccse, Károly, egy kedves kilenc-tíz éves fiú, Juli néni becézett kedvence. És náluk lakott már pár év óta Balassa Emília kedves barátnőnk, a nagy Balassa János orvostanár fiatal, szép nővére. Olyan kelles, vidám csoport volt hát itt megint együtt, mely élénken emlékeztetett a régi boldog időkre. Nővéreim, kedves szüleim sűrűen meglátogattak, Irénkém egészséges volt, szépen fejlődött – hogyne vert volna gyökeret az én szívemben az a hit, hogy ez lehetőleg így fog maradni jó ideig. Végre megkerült az én jó Frigyes bátyám is. Nagyon sokat szenvedett a téli hadjárat alatt, elfogyott a füle is szegénynek, melyet soká kellett gyógyíttatnia. Ezalatt folyt a háborúskodás, Budát Hentzi tartotta megszállva. Azt gondoltuk, a mi honvédeink ki fogják éheztetni és megadásra kényszeríteni. De, fájdalom, másként történt!

Még május első felében, a napot nem tudom már, Hentzi, Budavár kormányzója ostromolni kezdte a mi szép ifjú városunkat. Nagyon tudatlan és jóhiszemű nőcske voltam, és így nem is gondoltam, hogy ebből Pest ostromlása lesz, hanem gyermekésszel azt hittem, hogy ezek a golyók csak céltévesztett lövések, melyet honvédeink a Sváb-hegyről a Budavárba küldtek, és azok csak úgy véletlenül füttyültek a Zrínyi utcában, az ablakaink előtt. De aztán felvilágosítottak. Ez Pest ostroma, a lelketlen, kegyetlen ostrom, tanúbizonysága az ész és szív nélküli dühnek, melyet Hentzi az ártatlan fővárosra akart kitölteni. Ez nemtelen bosszú volt a sok kudarcért, melyet az oszt-

rák sereg a mieinktől szenvedett az utóbbi időben. Ebéd után, mikor mindig sűrűbben röpködtek a golyók, eljött hozzánk Balassa tanár. Ő már intézkedett, hogy a mai éjszakát ne töltsük az exponált házban, csomagoljuk össze a legszükségesebbet, és este elvezet bennünket mindnyájunkat egy biztosabb helyre, de nem mehetünk kocsin, mert az biztosabb célpontja volna a lövöldözőknek, hanem gyalogosan, a házakhoz lapulva kell menekülnünk.

Úgy is lett. Sötétben, megdermedt szívvel, halálos félelemben, golyózápokban mentünk egy darabig a Zrínyi utcában, aztán más utcákba fordulva végre elértünk az Újvilág utcába,¹⁰ az akkori orvosi egyetemre. Markusovszky Lajos¹¹ kedves barátunk is elkísért, bátorított, biztatott, hogy az egyetem vastag falai elég biztosítékot nyújtanak nekünk. Egy nagy teremben ütöttük fel a tanyánkat. Rideg, kopár helyiség volt, az a néhány gyertya bizony nem adott elég világosságot, künn meg egyre süvített a golyó – csúnya, kietlen zene volt – megremegtetve szíveinket. Hiába pazarolták reánk az urak jóakaró és szórakoztató vigasztalásukat. Csak édes kis Irénkém aludt, mi, többiek mind fenn virrasztottunk az egyetem kemény padjain. Itt tehát nem maradhattunk, nem voltunk eléggé távol az ellenséges ágyúgolyóktól. Másnap elvezetett bennünket a mi kedves szabadítónk, Balassa, ki a Terézvárosba, a Hársfa utcába, az akkor újonnan épült és még lakatlan kereskedelmi kórházba. Tiszta, szép, egyemeletes ház volt, az udvar felől szép árnyas kerttel, régi fákkal. Az első emeleten nekünk is jutott egy szép szoba, a kertre nyíló, mellettünk volt a Juli néniéké. Persze mindig együtt voltunk, utóbb kedves két nővérem is kiköltözött hozzánk a belvárosból. Csak jó szüleim nem hagyták el a városi lakást. Ők együtt akartak maradni, és nem féltek a golyózápától. Annál jobban féltünk mi, kivált én, gyenge, gyáva teremtés. Ha azonban a bombázás egy időre szünetelt, akkor eléggé vidámak voltunk, tartottuk egymást szóval, vigasztalással, és sokat polemizáltunk, vajon nem embertelenség-e ez a lövöldözés.

Minduntalan rémhírek szállingóztak hozzánk: most egy ház égése tette borzalmasá az éjszakát, most egy sétáló ember lábát ütötte el egy bomba, egy másiknak a fejét zúzta szét. Egyik napon egy bomba betört Melczer Lajosék házába, a plafondon keresztül jött, és szétlőtte Melczer fivére fiának mind a két lábát. A szegénynek egészen le kellett vágni mind a két lábát! De életben maradt a szájalomra méltó tizenkét-tizenhárom éves fiú! Később kitanították az órás mesterségre, és egy széken tolva töltötte életét. Az apja keresztúri evangélikus lelkész és neje majd megőrültek fájdalmukban. Oh, de hány ilyen eseteket nem hallottunk!

Még ide ki, a kertbe és a házon túl is röpült a bomba. Egyszer az ablakból láttam, amint valami füstös gomoly a földbe furakodott, hangos csattanással szétrepedt, tüzes vasakat, szögeket, papírrongyokat szórva maga körül, és egyre süvöltött az a borzalmas hang, az ágyú és a bomba hangja, aminő förtelmesebb hangot én még nem hallottam. Az az ördögi fűtyülés a levegőben, az a sűrű fekete füst, mely a város házainak a tetején megült – borzasztó, megtérbolyító volt mindez! Egy éjjel a szobánk előtti folyosóra rohantam ki az anyémmal együtt, mert olyan közel érték a golyók a házat, hogy az ablakok megrepedtek, eltörték, és siketítő zajjal hullottak le az udvarra és kertbe. Egy ilyen borzalmas éjjel után nem volt többé maradásom e helyen sem. Búcsút vettem nagy hirtelen Juli és Zsófi néniemtől, a lányoktól, Juli dada egy nagy kendőbe kötött egypár nélkülözhetetlen ruhadarabot, a gyereket a karjára vette, mert én képtelen voltam vinni őt, és férjem karjába öltve az anyémet, szöktem el a pokolból, melyet lehetetlen volt tovább kiállanom, olyannyira hatalmába ejtett az iszonyat, a gyermekem életét fenyegető veszedelem.

Csak el innen, csak ki a városból, ahová nem ér a pokol tüzes üszke. Az egész úton kísért a tüzes papírfoszlány, golyótöredékek. Futva tettem meg az utat a Városligeten át, és csak a Hermina kápolnánál állapodtam meg. Ott lerogytam a kápolna lépcsőire, ölbe vettem drága Iréncémet, és sírtam keservesen. Alig tudtam magamhoz térni. Ahol most a kápolna körül házak állanak, ott akkor fák, gyep terült el, és itt hemzsegett a sok ezer szegény ember ponyvából összetákoltt sátrak alatt. Csupa szomorú nyomor! Árulták az élelmiszereket, lármáztak, alkudoztak, sírtak, káromkodtak. És egyre bőmbölt az ágyúszó.

Egy kissé pihentünk, és aztán ismét útnak indultunk, magunk sem tudtuk, hová, csak a vasúthoz jussunk valahogy, majd elvisz valamerre. Isten tudja még, hová. Így futva, holtfáradtan, az éhségtől, a tűző naptól, a szokatlan gyaloglástól elkábulva érkezünk – Kőbányára. Betértünk valami vendéglő kertjébe, lerogytam egy padra – rendeltünk valami ebédet, és megpihentünk egy kicsit. Gyönyörködtem drága kicsi gyermekem gögicselésében, olyan édesen gögicsélt, mintha semmi baj sem volna a világon, rajtunk az isten aranyos napja és fellegtelen kék ege.

A kertbe többen jöttek, félismerősök, köztük Jókai Mór is gyönyörű szép feleségével, Laborfalvy Rózával, a nagy színésznővel. Személyesen nem ismertem sem az egyiket, sem a másikat. Az utóbbit gyakran bámultam és élveztem a színpadon, Jókai dolgozatait pedig még leánykoromban nagyon szerettem. *Vadon virágai* fiatal kedélyemre nagy hatást tettek, és akárhány beszélye mélyen vésődött be szívembe. De – milyen ingatag az ember ítélete – e mozgalmas időkben, amikor minden embernek színt kellett vallani és élni-halni a szabadság szent jelvénye mellett, úgy láttuk már hónapok óta, hogy Jókai ingadozik, változnak az elvei, a lapok eleget korhóltak is miatta. Nekem fáj a sok kedvezőtlen ítélet, amit hallottam róla, és fájdalommal tölt el látása. Azt gondoltam, hogy a költő, ha már politikus is akar lenni, akkor is a legszabadabban szárnyaljon az ég felé. De hát mit értettem én akkor az ilyen dolgokhoz, és mit tudtam én a megalkuvásokról, melyeket a férfiak elveikkel, szíveikkel véghezvisznek. Elég az hozzá, Jókaiék velünk együtt voltak a kertben, ők is ebédeltek, mint mi, szegény halandók, és Jókainak, annak a szép, szőke fiatalembernek fogalma sem lehetett, mi kering az én szintén szőke, bolondos fejemben, aki az írókat és művészeket szédítő magasságban óhajtottam látni magam felett.

Mégiscsak Pilist választottuk pihenőhelyül addig, míg Pest felszabadul a vad ellenségtől. [...] De bárhol lettünk volna is, pihenésről csak a test tudott, a lelkünk azonban sokat szenvedett.

Kedves szülővárosom bombázása egyre tartott, és este és éjjel hallottunk is minden egyes lövést, mely ki tudja, kit és mit tett tönkre, amit szerettünk! – Pesten futólag találkoztam Frigyes bátyámmal, de nagy aggodalommal voltunk miatta, mert veszélyes helyet kellett elfoglalnia, tudniillik a hídfő melletti telepen volt, az ágyúk mellett; ez oldalról is biztosítani akarták a várost egy netáni onnan való megtámadástól. Ilyen közel volt szegény a veszedelemhez, de hála istennek, mégis elkerülte őt a halált hozó golyó, pedig oda is szüntelen lövöldöztek. Megvártuk, míg a mi hőseink mint győzők vonultak be Buda várába, és két nappal később ismét hazautaztunk.

Istenem! Mi lett a mi szép városunkból! A Dunasor majdnem felismerhetetlenné lett. A nagy Redout-épület rommá löve, a nagy oszlopok a földön hevertek, az ablakok mint a megvakult óriás szemek üregei, sötétben bámultak maguk elé. És a Nagyhíd utca, a mostani Deák utca, a közeli utcák, terek! Annyira meghatott engem ez a borzalmas látvány, hogy sírásra fakadtam, forróan hullottak könnyeim, melyek nem vol-

tak csupán a fájdalom könnyei, hanem a féktelen undor és megvetés ilyen barbár módú bosszúnyilvánításán! Mit vétett az a szegény város és békés lakossága! Hány ember nem lett földönfutóvá, akinek otthona, vagyona most romokban hever!

Ismerőseink közül sokan károsultak meg igen érzékenyen. Legborzasztóbb volt azok közt a már említett Melczer család. A bombázás ijedelmé alatt csak az egyik fiú szerencsétlenségéről hallottunk, de azonkívül az egyik kis leány, a Paulina életveszélyesen megsebesülve, még most is ápolás alatt volt, Melczerné is ágynak dőlt, és betegen feküdt még egy bomba ráeső darabjától, amely az úrnak, a tanárnak majdnem kiütötte a szemét, és hónapokig bekötözve kellett tartania. Két szoba szép bútorzata diribdarabokra volt zúzva-törve. És hány még boldogtalanabb család keservéről hallottunk! Akikről tudakozódtunk, csupa szomorúságot hallottunk róluk. De fájdalom, még sokkal nagyobb szerencsétlenségen és nyomoron kellett keresztülgázolnunk.

Buda tehát ismét a miénk lett. Nem beszélek a tényekről, melyek a történeleméi, és melyek már nemzedékek emlékébe vannak vésve. Csak az uralkodó hangulatról akarok egy kissé beszámolni. Buda bevétele után nem volt többé szerencséje a mi fegyvereinknek. Következett az orosz invázió, az osztrák tehetetlenségnek és lelketlenségnek egyik fényes bizonyítéka. Az emberek legnagyobb része nem akarta elhinni, hogy bekövetkezik. Megfélemlítési ál- és rémhírnek tartották, és csak a beavatottak tudták a borzalmas valót. Meg is szenvedtek érte, mert a mindig a legjobbat reménykedő tömeg gúnyjával illetve és hazaárulással vádolta őket. Mikor aztán valósággá lett az orosz csapatokról szóló hír, akkor olyan páni ijedelem fogta el a tekintélyesebb férfiakat is, hogy fejüket vesztve ide-oda kapkodtak, az egyik rendelet megsemmisítette a másikat. Fejetlenség, zűrzavar mindenütt! Az utcákon, a vendéglőkben hangosan szidták a gyenge, ingatag kormányt, és nemkülönben Görgeyt is, nyíltan árulónak nevezték, akit ártalmatlanná kellene tenni és nem mindig magasabb és magasabb polcokra kinevezni. Százvezrek meghaltak már a hazáért, most látták, hogy hiába, egy se találkozott, aki leütötte volna a hydra fejét. Ez volt az általános hangulat, és ha elismerték is Görgey nagyszerű stratégiai elméjét, hősies személyes bátorságát, mégis hangosan árulónak nevezték el már akkor is. Én, aki általában nem tudom elhinni az abszolút rosszat, nem hittem Görgeyt árulónak – a körülmények éppen úgy rákényszerítik talán az embert a rossz cselekedetekre, melyeket nem is szándékolt –, de egyébről alig folyt beszélgetés, mint: áruló-e Görgey vagy sem, és nagy volt a kétségbeesés. És mi, kis emberkék, mit is kezdünk most? Hová, kihez menekülni? Most már épenséggel nem maradhattunk Pesten! Akkor azt gondoltuk, hogy a közeledő orosz még az osztráknál is kegyetlenebb.

Íme, most másodszor kelle feladni Pestet. Elveszett a haza és vele mi is. Az a kétségbeesés, mely most minden az utcán járó-kelő ember arcáról lerítt, borzasztó volt. Még a mosoly is megfagyott az ifjúság ajkán. És ilyen halálos, keserű hangulatban hagytam ott drága családomat, kedves jó szülői házamat, rokonaimat! Mikor láthatom őket viszont, és láthatom-e valaha! Mint egy óriáskígyó, óráról órára kerítette be a vad ellenség ezt a szegény, árva hazát! Hová is legyünk mi, én, azzal a tehetetlen, elrémtült emberrel, aki csak jajveszékelt, és csak lehangolta úgyis fogytán lévő bátorságomat, hová rejtsem drága kis gyermekemet?

Jegyzetek

1. Balassa János (1814–1868) – sebész, a pesti egyetem professzora.
2. Emília első találkozása Petőfivel egy zugligeti nyári kiránduláson történt 1846-ban. A költő embergyűlölő hangulatban volt, elutasító viselkedését később a VIRÁGOK című versének Emíliához eljuttatott kéziratával igyekezett jóvátenni.
3. Balázs Sándor (1830–1887) – író, hírlapíró, a *Hölgyfutár* segédszerkesztője, dolgozott a *Családi Kör* számára is.
4. Degré Alajos (1820–1896) – író, hírlapíró, Petőfi baráti körének, a Tízek Társaságának tagja, publikált a *Családi Körben*.
5. Horárik János (1808–1864) – eredetileg katolikus pap, merész reformtörekvései tették híressé, majd pedig az evangélikus vallásra való áttérése.
6. Csányi László (1790–1849) – Zala megyei ellenzéki politikus, 1848–1849-ben fontos pozíciókat tölt be, a Szemere-kormányban közmunka- és közlekedésügyi miniszter, 1849-ben kivégezték.
7. Perczel Mór (1811–1899) – radikális politikus, honvéd tábornok, 1848–1849-ben Buda képviselője, a szabadságharc egyik nevezetes vezetője.
8. Nyáry Pál (1806–1871) – ellenzéki politikus, Pest vármegye alispánja, a forradalom idején képviselő, a Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke.
9. Juli néném – Emília nagynénje, pártfogója, évtizedeken keresztül báró Prónay Albertné társalkodónője.
10. Újvilág utca – a mai Semmelweis utca.
11. Markusovszky Lajos (1815–1893) – egy Liptó megyei evangélikus lelkész fia, Balassa János asszisztense, orvosprofesszor.

(Az emlékirat teljes szövege az év végén jelenik meg a *Kortárs Kiadónál*.)

SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓINAK „ÉGI MÁSSÁ”-ÉRT

Jékely Zoltán az ötvenes évek elején, még a Széchenyi Könyvtár alkalmazottjaként sokszor elidőzött a „legnagyobb magyar” német nyelvű naplójának Vizota Gyula gondozásában megjelent hatkötetnyi betűrengetegében, s nemegyszer fogta el a vágy, hogy a nem éppen Széchenyi jövőképehez igazodó kor szellemével szembe-
szegülve milyen jó volna napfényre emelni, magyar zenéjű szavakkal megeleveníteni a jórészt német mondatokban alvó életanyagot és gondolatokat – szégyenletes mulasztást pótolva, milyen jó volna e szellemóriáshoz méltó fordítással végrehalára *honosítani* és a magyarság számá-

ra közkinccsé tenni XIX. századi irodalmunk egyik legizgalmasabb és monumentálisával lenyűgöző alkotását, mely egyszerre remény és gyötretlem sugallta gondolatokkal teljes, mély sorsdimenziójú énrégény és kimeríthetetlen gazdagságú kordokumentum.

Rejtélyességében is logikus, hogy 1974-ben a Széchenyi-naplók bő válogatásának megjelentetését tervező Gondolat Kiadó éppen Jékely Zoltánt kérte fel az 1814 és 1829 közötti feljegyzések – az irodalmilag izgalmasabb rész – fordítására. Kevésbé magától értetődő viszont, hogy a költő nem adott nyomban választ

a megtesteltelő kérésre, belátó türelmet kért elhatározásához. Pedig ekkor sem csodálta kevésbé a „*nagy fényességű csillag*”-ot, csak éppen kétségei támadtak: van-e kellő felkészültsége, elegendő erőmaradék a feladat méltó megoldásához? A Viszota-féle kiadásra immár az öregség árnyékából visszagondolva, nemcsak a vészhelyzetek szívdobogtató felidőzésére, a büntudatos gyötrődések már-már stigmatizáló hatására vagy a Hamletéval rokon monológok költői magaslátára emlékezett, hanem a naplókban használt bécsi köznyelv nem éppen goethei szabatosságára, a nagy írói tehetséget nehézkesen szolgáló stílusra és a pontos értelmezés gyakori problémáira is. Végül is visszadöbrent a meghátrálás gondolatától, sorsrendelte feladatnak tekintve a neki szánt rész fordítását (a folytatás tolmácsolását Győrffy Miklósról bízta a kiadó), s a sikeres szolgálat reményében lázasan munkához látott.

Megszállottan kereste a megoldásmódot, a stílust, a szavakat a naplók magyar nyelvű újraalkotásához. Széchenyi és kortársai műveit s a róluk szóló könyveket-tanulmányokat bűvőrolva nemcsak ismeretanyagát bővítette, hanem olyan régies vagy ritkán használt szavakat és kifejezéseket is gyűjtött, melyeket fordítása nyelvbe természetesen beleszőhetett. S miközben már zavaróan szaporodtak körülötte a stílusváltozatokat rögzítő kéziratlapok, arra a végérvényes következtetésre jutott, hogy Arany János tanácsát követve (ezúttal műfordítói értelemben) „*hűtlen hívség*”-gel az eredeti „*égi mássá*”-t kell létrehozni, különben nemigen remélheti a mű áhított varázsát. Ekkor már eloszlottak nyugtalanító kétségei, maga is érezte: minden esélye megvan a küzdelem sikerére. Sőt: magát a küzdelmet is élvezte. Mint ahogy a naplók emberközelből meg-

ismert romantikus nagy írója kereste a vészelyhelyzeteket, várta az életét fenyegető kihívásokat, kereste-várta ő is az író mivoltában próbára tevő, minden szellemi erejének összeszedésére serkentő szövegrészeket. Már nem riasztották a nehézségek. Hisz azon túl, hogy az átélés – nem ritkán az azonosulás – magas hőfokán fordította-formálta anyagát, költői tehetsége – nyelvi erővel, leleményességgel, intuíciókkal – felszabadultan segítette.

De legnagyobb meglepetésére Oltványi Ambrus, a tervezett kötet válogatója, szerkesztője és jegyzetkészítője, a különben kitűnő tudós elégedetlen volt az eredménnyel. Épp a művészi többletet tartotta fölöslegesnek, és kemény szerkesztői bírálatában meg is fogalmazta kifogásait, ellenvetéseit. (Erre a bírálatra reagált Jékely Zoltán ezúttal közreadott válaszában.) Nem tudjuk, ki döntött a vitás kérdésekben, csak az bizonyos, hogy 1978 végére a NAPLÓ lényegbevágó változtatások nélkül, a fordítók reményei szerint jelent meg és vált keresetten nagy sikerű kiadvánnyá. Jóformán még könyvesboltokba sem került, amikor Kenyeres Zoltán igényes-szép méltatásában ezt olvashattuk: „*Jékely Zoltán és Győrffy Miklós munkája [...] a magyar műfordítás-irodalom csúcsteljesítményei közé tartozik. Széchenyi NAPLÓ-ja tolmácsolásukban olyan tiszta, szép nyelven csendül fel, ami csak az egészen kivételes és nagy művek sajtószereplésére. Talán már nem is fordítás ez a tolmácsolás, hanem interpretálás, előadás, mint amikor a nagy előadó-művész úgy játszik el egy zeneművet, hogy a fülhangzó dallamokban ott hullámozik az ő lelke, az ő egész egyénisége is.*”

Ezt az első nyilvános méltatást, mellyel a későbbi recenziók-kritikák tisztán összecsengtek, az utókor aligha fogja megcáfolni.

Győri János

Jékely Zoltán

VÁLASZ OLTVÁNYI AMBRUS KONTROLLSZERKESZTŐI BÍRÁLATÁRA

Amikor '74 tavaszán hozzáfogtam a Széchenyi-napló rám bízott részének fordításához, elmondhatom, hogy a feladat irodalmi nagyszerúsége szorítva hatott le keblemre... A nagyszerűség mellett a feladat szokatlanságát is említhetem, vagyis azt, hogy magyar szerző német szövegét kell fordítanom, aki méghozzá a „legnagyobb magyar”, és műveinek tetemes részét magyarul írta.

A kiadó, amikor e munkával megbízott, egyszersmind *rám bízta*, hogyan végezzem el, azaz *e szokatlan*, rendkívüli fordítói feladat megoldásához receptet nem kínált. Mindössze kifejezte abbeli reményét, hogy *olvasmányos* fordítást kap tőlem.

De nem kaptam semmiféle útbaigazítást vagy direktívát a tervezett kiadvány szerkesztőjétől, Oltványi Ambrustól sem. Őtöle, a kiadó közvetítésével, csupán a személykijelöléseket tartalmazó gépiratot kaptam kézhez. Egyszóval teljes tájékozatlanságban maradtam szerkesztői koncepciója felől.

Ennek a következményeit nyögjük mostan mind, akik szívünkön viseljük a Széchenyi-napló magyar fordításának sorsát.

A kezdet stíluskereső kísérletezései után, egy-két ívnyi anyagon átküzdve magam, s közben párhuzamosan olvasgatva, jegyzetelgetve Széchenyi magyarul írt műveit vagy az órála és műveiről szóló műveket – többek közt Gergely András értekezését is Széchenyi eszmerendszerének kialakulásáról –, úgy éreztem, sikerült megtalálnom azt a nyelvet, mely alkalmas e rendkívüli, terjedelmes anyag küzdelmesen is élvezetes magyarázásához, méghozzá úgy, hogy olvasását a *nagyközönség* számára inkább élvezetessé, mint küzdelmessé tegyem!

Hogy a szótárak és lexikonok stb. nem minden esetben egészítik ki a német nyelvben s a XIX. század művelődéstörténetében való egyáltalán nem tökéletes felkészültségemet, eleve tudtam, és a munka során nem egy esetben tudatosan hagyatkoztam a kontrollszerkesztő szakértői beleavatkozására. (A margó kérdőjelei a gépirat első példányán jelzik ezeket a kétes vagy meg nem oldott pontokat.)

Oltványi Ambrus kontrollszerkesztői jelentése *e tekintetben* nem ért váratlanul. S nagyon hálás vagyok neki, hogy bizonyára nem éppen élvezetes, inkább bosszantó és küzdelmes munka árán segít lemosni fordításom arculatáról ezeket a többé-kevésbé csúnya szeplőket...

Formai-stiláris kifogásai viszont csodálkozást keltettek és némi elkeseredést okoztak. Nem tudom megérteni, hogyan történhetett, hogy ilyen határozott, kialakult szempontok birtokában – nyilván már a vállalkozás legkezdetén – nem került sor a kiadóban vagy akárhol egy félórás kis megbeszélésre, melyen megismerhettem volna szerkesztői szempontjait. Vagy miért nem kaptam meg írásban, mint ahogy most Györfly Miklós – a jelentésből kitetszően – megkapta? Ha így történik, vagyis kellő időben ismerkedem nézeteivel és koncepciójával, vagy valamiféle kompromisszumra jutunk vala – vagy még emelt fővel fújhattam volna takarodót, meghátrálva a képességeimet meghaladó követelmények elől.

Az alábbiakban megpróbálok válaszolni Oltványi formai és stílári kifogásaira.

1. Lássuk először is a szemelvények dolgát.

Amint a fentiekből kiderült, nem ismertem Oltványi szemelvényező elveit sem; miután a „belső beszédre” való fősúly-helyezést mi sem árulta el, a látszatzból arra a téves következtetésre jutottam, hogy elsősorban a megszabott terjedelem kényszerítésének engedett.

A kiadónak munkám lelegején felhatalmazást kérően jelentettem, hogy szükségét érzem az eredeti szemelvények kiegészítésének. Ezt, felfogásom szerint, a fordítandó részletek és részek idő- és térbeli kiterjesztése, egyfajta „teljességre” törekvés indokolta. Avégett, hogy az olvasó, az olvasmányosnak szánt műbe merülve, ne törje a fejét azon, hogy Széchenyi két, egymástól esetleg több hónapra eső dátum közt mivel töltötte idejét, sem azon, hogy Kutyabagosról mi módon, milyen útvonalon termett hirtelen Londonban. Ezzel az idő- és térkiegészítő eljárással azt is el szeretném érní, hogy Széchenyi alakja jobban közeledjék az „életszerűséghez”, mint az eredeti szemelvények alapján közeledett volna.

De nem kevésbé fontosnak tartom Széchenyi földi pályafutásának állomásról állomásra való követését – kivált magyarlakta területeken – bizonyos *kegyeleti*nek nevezhető szempontból sem. Miért ne segítsük elő e naplókiadással, hogy mint Petőfi, Jókai, Kossuth lábnymait – tisztellessék mentül több helyen, ahol csak megfordult, ennek a XIX. századi szentünknek is a lábnymait... Az Utazást Erdélybe, mely az eredeti szemelvények közül, mint quantité négligeable, mindenestül kimaradt – a fenti célból is elengedhetetlenül szükségesnek tartottam legfontosabb részében (kb. 20 oldalnyit) lefordítani. A levert Ypsilanti-féle felkelés menekültjeivel való brassói találkozás Széchenyinek szörnyű analógiát kínál, s talán egész életére kihát!

Szintén az „életszerűség” – és legalább annyira a „belső beszéd” folyamatossága érdekében – kerültek a kiegészített szemelvények közé oly mozzanatok is, melyek Széchenyi lelki-szellemi fejlődésének megértéséhez nézetem szerint rendkívül fontosak. Ilyen például már a legelső bejegyzés (1814-ből), mely Caroline nevével kezdődik – és nemcsak Östör megállapításából tudjuk, hogy a Caroline-ügy mint önvád a naplóban 136-szor fordul majd elő!... Ilyen az az Infernóba illő fejezet a pilisi Beleznay-dramáról: ebben ki nem mondva, latensen érezhető a Széchenyi és apja közt feszülő el-lentét. Vagy talán a szörnyű kivégzőkard vásárlása Jankovichtól és a lakásában való elhelyezése – mondván: „jó, ha az ember idejekorán szoktatja magát ilyesmihez” – nem tartozik hozzá a „belső beszéd” búvópatakjához?

A kontrollszerkesztői jelentésből nyilvánvaló, hogy ezekért és hasonló kiegészítésé-kért Oltványi Ambrus nem is nagyon neheztel, sőt megtartásukhoz beleegyezését adja – a Montaigne-idézetek kivételével, melyeket feleslegesnek tart. (Nem indokolja.) Én ezeket is megtartanám – hozzátartoznak Széchenyi felkészüléséhez.

Az ilyen és hasonló, quasi leitmotivszerű, vissza-visszatérő vagy előremutató részleteknek a kedvéért voltam kénytelen, a terjedelemre való tekintettel, némely eredeti szemelvény feláldozásának kockázatát vállalni. Bűnöm, ha bűn, talán még jóvátehető: ha a kiadó is szükségesnek tartja, kész vagyok ezeket utólag lefordítani.

2. Abból a felismerésből kiindulva, hogy olvasmányos, tehát inkább szépirodalmi mű legeg a kiadó szeme előtt, meggyőződésemmé vált, hogy Széchenyi XX. század végi fordítójának, ha nem mint a Fordító Iroda munkatársa kapta a megbízatást, kísérletet illik tennie olyan nyelv használatára, mellyel elérheti, hogy a „legnagyobb magyar” stílusa egy bizonyos patinás, XIX. és XX. századi klasszikusaink által is követett

stíluseszemlének és elterjesztett eredményeknek – nem marad feltűnően és kirívóan alatta. A tartalomhoz lehetőleg a leghűségesebben ragaszkodva, *de nem* realista módon, mai értekezőpróza-szerűen fordítani!

Oltványi Ambrus ez irányú törekvésemet valamiféle stílromantikának tarthatja („*Ha Széchenyi magyarul írta volna naplóját!*”), mert rendkívül nyersen elutasítja. (Előrebocsátja azonban, hogy fordításomban a napló romantikus, érzelmi stb. részletei a sikerültebbek közé tartoznak. De mi nem „romantikus” vagy annak minősíthető a napló I–III. kötetének anyagában?)

Kimutatja, hogy régies, „*kikopott*”-nak számító igealakok fordításomban 60-szor fordulnak elő – ami csakugyan sok, egy rakáson. De ha vesszük, hogy kb. 500 oldal kb. 15 000 sorában, kb. 120 000 szó közt fordulnak elő, vagyis kb. minden 2000. szó után, előfordulási arányuk mindjárt kevésbé ijesztő. A szám szerinti fel nem sorolt, szintén *kikopott*nak minősített szavak és kifejezések aránya sem lehet sokkal rosszabb – melyeket, mellesleg megjegyezve, én inkább kihaltaknak neveznék... Azt, hogy ezeknek a szavaknak és kifejezéseknek java része a magyarul írt Széchenyi-művekből követelődött a naplófordításba, nem mentő körülmény gyanánt említem itt. Fordítói eljárásomban ezek a megfelelői ama márványtöredékeknek, melyeket elpusztított régi épületeink rekonstruálása során modern építészek is új falakba illesztettek. Fel sem tételeztem, hogy lesz olyan vélemény, mely szerint ajánlatos kitérni kártékony szuggesztiójuk elől.

Oltványi Ambrus magyar humanisták feltételezett latinul írt naplóinak *ilyen* módszerrel való fordítását elrettentő például hozza fel. Erre nem lehet más a válaszom, csak az, hogy ha valamely magyar humanista latinul írt akármijét is fordítanám, olyanét, akitől csak néhány levél vagy glossza maradt fenn magyarul: egy-két magyar szavát és kifejezését a kínálózó helyre boldogan illeszteném bele. És ugyanígy járnék el, hogy egy közelebbi példát említsek, egy feltételezett idegen nyelvű Apáczai-írásmű esetében is.

Végezetül: nem hagyhatom említetlen, hogy az Oltványi által elismerően idézett, 1946-ban született Gergely András Széchenyi eszmerendszerével foglalkozó, szigorúan *tudományos* értekezésében (nem olvasmányos mű!) szintén használ régies igealakokat és kifejezéseket, amikor Széchenyi naplójából *saját fordításában* idéz néhány kiragadott mondatot. Íme: i. m. 49. old. alulról 11. sorában: „...*jogtalanságát és visszavonását [vizálgodás értelemben] bátorsággal és erővel hordozni a sírig...*”; alulról a 6. sorban: „...*tűrni vagy fáradtsággal magunkra venni [vállalni értelemben] az életet*”. A 81. old. felülről 9. sorában: „*Szegény kis haza, mégis elég csúnyácska vagy, gondolám magamban.*” Tehát két-három régiesség vagy archaizmus alig húsz-huszonöt sort kitevő fordításban! Tegyem hozzá: fiatal tudósemler fordításában! Egy értekezés lapjain! Vajon őhöz is ilyen szigorú lett volna Oltványi, mint énhozzám – és most az idézett mondatokban nem „*éktelekednének*” ezek a használatból kikopott igealakok és kifejezések?...

Ezek a példák, ha kételkedtem volna eljárásom természetességében, megnyugtatónának: stílusom nem életkor, sem valami egészen személyes ízléstorzulás terméke. Élnék vele nemcsak az irodalomban – hanem, a XX. század eleje óta Szekfü és Horváth János nyomán – az irodalom- és történelemtudományban is.

Mindazonáltal: ha Oltványi szempontjait nem tettem is mindenestül a magamévá, csak hálás lehetek neki, hogy bírálatával véleményem kifejtésére alkalmat adott. Azokon a pontokon pedig, ahol objektív igaza vitathatatlan és nyilvánvaló, tévedéseimet, túlzásaimat, melyek részint a fordítás munkalázából következtek, igyekszem a minimumra csökkenteni, lehetőleg egészen eltüntetni – és általában fordításomat, most már idestova két esztendő távlatából, a zavaró elemektől megtisztítani.

Vörös István

AZ ELCSERÉLT HARISNYANADRÁG

Amikor leültem, hogy harisnyát vegyek
a sétához, mert éjszaka leesett a hó,
és hajnalban leesett a hőmérséklet,
és a lábam lassan új színt, új formát
kapott, rögtön rád ismertem. Hiszen
ez a te harisnyád. A láb, amit
kívülről szoktam látni, most az én
lábam volt. Harisnya teszi a lábat,
és láb teszi az asszonyt. Figyeltelek,
hátha valahonnan előlépsz. De nem
ért föl csak a combom közepéig.
A kép szétpukkant, újra én voltam
itt, és morogva toltam magamról
lefelé a használhatatlan jószágot.
Ezt minek cipeltem? Ha sikerül
az átváltoztatás, talán már a takaró
alatt lennénk, ujjaim becsúsztatnám
a könyökhajlatodba. Eltakarna a hajad,
ami hosszú, mint a január, és egyre
nő, ha most itt lennél, talán
akkor is ugyanott heverne a harisnyád.

A JÓ TERMÉSZETRAJZA

A jó ereje sötét, átszakad tőle
a világ fala, Isten benéz, be-
tapasztja a nyílást, de félelem
fut végig a tájon, felhők árnyéka,
ágak törnek le a fákról, a jó
ereje sötét, egész közel jön
éjszaka, tántorogsz az érintésétől,
egy szelet húsban, ha kettévágod,
megleled, a sörben a hab alatt
ott billeg egy vékony sávban,
szeretőket, ha kiáltani hallottál,
mikor már egymás létébe

roskadnak, a jó beszélt, és ha
denevér nevetett a füled mellett,
megértetted a nevetését. A jóval
nem találkozatsz, mert agyon-
nyomna a titok csendesen pergő
pernyéje. A jó felráz, félredob,
ledönt, átrobog rajtad. Az angyal
akkor, kezében a liliommal, azért
vetette térdre magát, hogy bocsánatért
esdjen, az olvasópultjáról feltekintő
szűz, mit sem sejtve hallgatta
a mentegetődzést, de már át is
ütötte a nyíl, véresen az oldalára
dőlt, kezdődik, motyogta
a hírnök. Beszakadt a plafon,
a padláson galambok keringtek.
Füst szállt föl a szomszéd házból,
felgyulladt egy függőágy, benne
égett egy ismeretlen ember.
A hamuban fekete patákat találtak.
A férfi szép volt, mondták
a szolgálók, a lánya, aki vele jött,
szintén szűz. Nem számított. A
jó igazságtalan, személyválogató,
mindent megenged magának
a célja érdekében, szerencse,
hogy nincs célja. Szerencse, hogy
amit elvesz, az amúgy is az övé,
szerencse, hogy amit odaad,
az amúgy is a mienk már. Akkor
ott az az asszony feltápáskodott,
férj után kell néznie, tudta.
Zúgott a füle, lüktettek a csontjai.
Ha talpon tud maradni, érezte,
a tenger szintje megemelkedik,
ha leporolja magát, érezte,
a vízbe vész egy sáskaraj.
Az angyal kint öklendezett
a kertben. És milyen a rossz?
Nincs is. Legfeljebb egy-egy szilánk,
mikor rendbe akarjuk tenni,
amit a jó elrontott.

Szabó Magda

A MURANÓI HATTYÚ

Onnan tudtam, hogy nagybeteg lehetek, mert legabszurdabb kívánságom is teljesült. Dagadt torokkal, feszülő nyálkahártyák közül ágyamba kértem a tabut, amelyet számomra ismeretlen törvények tartottak távol hétköznapjaimból, viszont örökre eljegyzett bennünket ünnepre terített asztalokkal, ritkán ízlelt ételekkel, titokzatos formájú új süteményekkel. Igen, ezen a magas láz lebegtette napon behozták a tilalmas tárgyat, még hozzá apám, akiről hamar észrevettem, nemhogy nem méltányolja, de számomra is érzékelhető módon gyűlöli is szegényt. Fejjel lefelé lógatva hozta, ahogy vadászatok után a nyulat, még a keze is viszolygott a fel-felszikkasztó csodától, amelyet nálunk kulcsra zárt vitrinben őriztek, egyébként rendeltetésére nézve nemcsak gyönyörködtem, de fontos gasztronómiai igényt szolgált: a műtárgy sőtartó volt, asztali kellék, de milyen rangos, milyen királyi pompát szuggeráló: Murano szülötte. A hattyú hibátlanul szép volt, látványnak is csoda, fején hajszálvékony ezüstoffonál rögzítette korona jelezte funkcióját, csak szárnyai között mutatta a rés eredeti rendeltetését, oldalán pici ezüst-pajzsocsókák szorították a sókanalat szikkasztó testéhez. Nálunk családtag, látogató, személyzet egyaránt tudta, anyám első házasságát idézi a velencei nászútról hozott szuvenir, akit a vitrin nyugalmából csak nagy ritkán volt szabad szolgálattételre vezényelni, én, aki mindennel játszhattam otthon, szinte sohasem érinthettem. Nem anyám, apám döntése volt, ő eltiltott a hattyútól. Fogadalmat tétetett velem, hogy soha nem könyörgöm ki anyámtól a dísztárgyat, szavamat adtam, az ilyenfajta kötés egyike volt annak a soknak, amelyet anyám úgy nevezett: Szabó-titok, nem firtatott utána, nevetett rajtunk. Nem könnyen törődtem bele, hogy megkötötték a kezem, de álltam a szavam tisztességesen, pedig igazán szerettem volna megtapogatni, apróra megvizsgálni a muranói hattyút, de meg kellett elégednem azzal a lehetőséggel, amellyel élhettem: ha nem is sűrűn, de azért olykor volt nálunk igazi vendégség is, ilyen alkalmal a hosszabbító részeket kihúzták az asztalból. Terítésnél az abrosz közepére került rajongásom tárgya, persze egyazon időben a búsító ténnyel, hogy találkozásunk vendégség keretében történik, amikor nekem minden alkalommal vizsgáznom kell asztali viselkedésből, amire irgalom nélkül pár évvel születésem után megtanítottak. A tabu tehát olykor kiszabadult vitrinketrecéből, ott csillogott előttem egy ovális tükörlapon, s olyan meghökkentően, irreálisan szép volt a sok gyertyás zsirandolok tűzében, hogy révén éltem át: az abszolút szép egyszerre boldogító és elbúsító élmény, a néző maga áldozat, mert majdnem megsemmisül a látvány kíméletlen, sugáros erejétől. A hattyút meg csak akkor érinthettem, amikor anyám a szalonba kérte kávéhoz a vendégeket, abból a szertartásból akkor még kimaradtam, viszont segítenem Ilka néninek leszedni az asztalt szabad volt. Annyi időre, míg megsimogathattam, meg is kaptam, aztán visszazárták a kiskredenc tetején nyíló-záródó vitrincellájába, néztem, ágaskodva, mennyi méltósággal viseli sorsát, üvegen át is szépséges volt, titokzatos. Ott látva kicsit szégyelltem is, hogy szeretném kisajátítani, nem ismertem azt a szót, hogy szuverén, de megéreztem, voltaképpen nem illenék zavarnom elfogadott magányát. Azt váltig nem értettem, mi lehet a jelentősége apám életében, hogy annyira

véd tőle, mintha bajt hozhatna rá vagy ránk, pedig a szakácsnőnk célzott rá, de nem láttam a szavak mögé.

„Maga ugyanolyan szégyellnivalóan féltékeny, mint az apja – mondta asztalszedés közben egyszer Ilka néni –, emlékszik rá, hogy valami trükkel addig mesterkedett, míg kiravaszkodta innen a nagyságos asszony keresztlányát, a Lilinkót, maga csinálta, ne tagadja, mert láttam. Nem bírta nézni, hogy Lilinkót becézi a család, különösen hogy az anyja hogy hintáztatja, ránevet, maga bemúmiázná az összest, akit a saját emberének gondol, aztán huss, rájuk a vasajtót, ne szeressenek senkit, csak magát. Szegény Lilinkót hazavitték, mert szétgőrált a széttépett gyöngysort, meg elkente a lekvárt a szőnyegen, pedig azt mind maga csinálta valahogy, egyszer leleplezem én, ne féljen, mert ahogy a tanácsos úr a jogtudományok doktora, maga a gonoszságé lesz, máris az. Ahogy maga rostál meg boronál meg megőrli a másikat, az művészet, de az ördögé, Lilinkót kiutáltatta innen, Ibikét választotta az unokatestvérek között, mert az a rabszolgája, a majma, teszi, amit mond neki, maga meg kitüntette papírcsillaggal, és úgy hívja Ibikét: Tigris tábornok. Tigris maga, meg sok minden más is, egyet csak én tudok, hogy még mi, menjen, jelentkezzék a nagyvásáron a cirkuszosoknál, hogy vegyék fel, mert maga komédiásné, aztán azt alakít, amit akar. Jaj, de az apja lánya, de az apja lánya, a tanácsos úr is nagy játékos, annak meg mindjárt szívritmuszavara lesz, ha a tisztségbe került városi urak idejönnek vizitelni, aztán a nagyságos asszony azt mondja a vizit után a jobbképűekre: igazán csinos fiú volt. Nem is lesz annak karrierje a városházán, ne féljen, mert akire maguk kimondják a nagyátkot, az szedje a tarisznyáját, aztán irány a nagyvilág. Maguk úgy tudnak gyűlölni, hogy az már szakma, a maga férjét se irigylem, a maga új otthonában a pók is öngyilkos lesz, mert ha a valamikori férje, a boldogtalan, netán megkedvelné a pókot, és megtanítaná hegedülni, hiába volna világ csodája, addig piszkálná a pókot, míg az felkötné magát a saját fonálára.”

Hosszú beszéd volt, cicerói, nem haragudtam miatta, azt gondoltam, Ilka néninek voltaképpen igaza van. De amit apámról állított, az meglepett. Kire és miért volna apám féltékeny, mikor anyám éppen miatta vált el első férjétől, attól a szőke, vékony férfitől, aki aztán rövidesen meg is halt, hát csak tudhatta, hogy őt szereti, nem a szőkét, hiszen miatta hagyta ott, pedig az gazdag volt, és Velencébe vitte nászútra, meg mindenféle nyalánságokkal traktálta, mondták a családban, ládaszám állt náluk a bonbon, a pezsgő. Mire lehetett volna féltékeny, mikor az a szőke már nem is élt?

„A halottat eltemették – mondta Ilka néni, aki évtizedekkel később a *Kigyómarás* Jolánjában, az *Ajtóban* és a *Régimódi történetben* kél majd új életre –, csakhogy az emlék nem temethető, azt mindennap átgönyörködni vagy átszenvedni az, aki vele él. Nem szabad így szeretni, ilyen eszelősen, a múltra is fenekedve. Maga a tanácsos úr minden mániáját előörökölte, szegény leendő férjének aztán lesz sorsa, maga addig fogja sósavval pucolni a múltja emlékeit, míg ki nem mondatja vele, nem is élt, csak mióta magát ismeri. Maga az anyjából sem ad oda egy grammot se másnak, ezen a földön csak magát szabad szeretni. Megnyergelt maga itt apát, anyát, és többre is fogja vinni, mint a tanácsos úr, mert az legalább kimutatja, ha valami fáj neki, de maga csak vigyorog mindenkire, közben forralja a spóron a bosszúját egy kis bögrében. Na, indulás, menjen írni vagy olvasni, a hatyút meg ne bámulja, mert azt nem adhatom oda, hiába kérné. Érti is maga, mi az igazság, dehogy érti, azt hiszi, azért nem játszhatik a madárral, mert a tanácsos úr retteg, hogy tönkretesz. Ő ugyan nemhogy nem szólna rám, de felelmelné a fizetésemet, ha egyszer véletlenül összetörném. Majd figyelje meg, hogy megkönnyebbül, ha egyszer kisépértetheti.”

Ma már persze kikövetkeztethető, miért idegenkedtem annak idején anyám első

férjétől, aki elmosódó kép volt, emlékek is alig számított, holtabb pedig nem is lehetett volna, mégis zavart a tény, hogy valaha élt, hogy megszületett a mi, Szabók bajára. Valamiben, ezt éreztem, lekörözte az apámat, és ez olyan gyalázat, ami jóvá már nem tehető. Csak sejtettem, rangbeli különbség lehet az első és a második férj között, ez engem is sértett. Anyám elképesztően szép volt, nem láttam az akkor már jól ismert mitológiai és művészettörténeti albumok képei között olyat, aki anyám szépsége, személysége, kisugárzása varázsát nem elérte, de megközelíthette volna, anyám emberi csoda volt, ezt gyerekként is tudtam, azzal a rémülettel együtt: amíg élek, addig vesz körül biztonság, míg ő velem van, mert én vagyok az egyetlen szenvedélye. Felfogtam, apámnak nem a muranói hattyúra, rám kellene féltékenynek lennie, de hát a köztünk lévő viszony lehetetlenné tett negatív érzést, apám annyira szeretett, hogy anyámat nem sajnálta tőlem. Ez is már felnőttkori felismerés, hogy apám saját teste részének érezte a lányát, aki társa a második férj megalázó szerepében, a bonviván mellett a szubrett, semmi köze se hattyúhoz, se Muranóhoz, a Szabók címerállata a karóra futó szőlő, kell is nekünk tenger, babonás vízimadár.

Hogy ellenállása megszűnt, mindennél jobban érzékeltette, betegségem nem egyszerű megfázás, meg is szeppentem, nagy baj lehet, ha apám engedett. Volt valami rossz, riasztó a levegőben. Máskor szerettem, ha valami miatt pár napig itthon maradhattam a nagyágyban, amely körül szállt a jellegzetes gyógyszer és konyhai ételreklémek összekeveredő illata, a díszlet is kedvemre volt, Gizella nagynéném ilyenkor azonnal átküldött karcsú üvegű meggybefőttjét, mint a strázsa, őrizte a nekitámasztott ezüstkanalam, az éjjeliszekrényen ott sárgállott a szép nevű Dialisatum Pilka Golaz, az izgalmas címkéjű köptető, amelyet azért vettem be, mert anyám meggyőzött Pilka személyéről: inka herceg, de spanyol a felesége. Állt a cukros limonádé is, mint máskor, a hattyút megígérték, minden okom meglett volna rá, hogy diadalmasnak tudjam a percet, de igazán mindennek éreztem, csak nem győzelemnek. Apám arca merev volt, a szája, mint a gyerekképek ábráin az egyetlen ceruzavonás, nem lehetett könnyű döntés, hogy megadja, amit kértem, de hát átlépett miattam a saját árnyékán.

Mikor meghozta a hattyút, bágyadtan is utánakaptam, ügyetlenül, rosszul nyúltam utána, a koronát ragadtam meg, amely ijedtében megnyaklott, nem tört le, csak az ezüsthuzalok hajlottak meg, ha már akkor is működik a humorérzékem, az juthatott volna róla eszembe, olyan, mint egy részeg férfi félreccapott fejfedője.

– Úsztasd, ha nem fásaszt – hallottam a biztatást. Apám tett még egy párnát a háttamhoz, unszolt, játszom a műtárggyal. A hattyú nemigen érezte magát jól a hálószo-bánkban, kiderült, hogy úsztatni sem tudom, a kelme, amivel anyám a paplanomat bevonta, nem volt alkalmas semmiféle siklásra, megbízható, kemény, angol chintzvá-szon piroslott elő a paplanhéj tükkívágásából, rajta egy kertnyi rózsa, azon ugyan meg se moccan a hattyú, csak felbukott. Mikor a nyakánál fogva felállítottam, megint sérült a koronája, már meg az ellenkező oldalra billent, de így sem lett természetesebb a kép. Apám látta, hogy birkózom a gyönyörűségnek remélt, de kínos feladattá torzult szórakozással, megpróbált segíteni. Az ő hálószo-bájukban feküdtem mindig, ha beteg voltam, a hitvesi ágyban jobban lehetett vizsgálni, priznicelni, anyám bútorzata habos kőrifából készült, a sápadtsárgát mindenütt tengerkék selybársonnyal kárpitozták. A pipereasztalt, ahogy illet, üveglap takarta, a lap alatt is ott kéklett a bársonyterítő, apám lesöpörte a keféket, fésűket, egyéb nem is volt, anyám soha életében nem kendőzte magát, még púdere sem volt. Elém terült a tengerkék bársony, húztam rajta a hattyút, akkorát bucskázott, hogy apám kapta el, aztán megint megállt, mintha a ki- vételes teljesítménye igénybe vette volna minden erejét, persze felhúztam a térdemet,

és nem volt egyenletes már a paplan felszíne. Meglepődtem önmagamon, mert öröm helyett azt éreztem, hogy én a hattyút unom, hogy zavar, nem szeretek vele bajlódni, szomjas vagyok, fázom, izzadok is, nem jó játék ez semmiképpen. Egyszerre mozdultunk apámmal, hogy az esetlen szépséget kiemeljük a süppedésből, melyikünk segítette hozzá a dísztelen halálhoz, soha nem tudtuk eldönteni, mindkettőnk önmagát hibáztatta később: a hattyú váratlan szökkenéssel felvetette magát a bársonyról, s aztán egy öngyilkos elszánt erejével földhöz csapódott, a fele viszonylag épen maradt, de a másik fele szilánkra tört, a korona meg, ugyan ki tudhatta, hová gurult a fejéről.

Anyámnak természetesen erre kellett belépnie, a konyhában volt, citromkrémet készített, igazán finom cukrászremeket nem tudott csinálni Ilka néni. Épp a csattanás utáni pillanatban jött. Apám, én egyformán halálra váltunk, én tűzrózsákkal az arcomon, hiszen én idéztem elő a katasztrófát, apám falféher volt, hiszen ő volt a kivitelező, s a hattyú – hát igen, a hattyú az kimúlt.

Anyám sarkon fordult, megsemmisülten néztünk utána, szóval ez az ítélete, látni sem akar senkit. De kiderült, seprűért ment, lapátért, ott guggolt mellettem, s azt mondta, az üveg alattomos, ez meg nagyon finom üveg volt, pora ne szálljon a levegőben, és kilépve az ágyból, ne hágjon valaki szilánkba. A szőnyegeket is kivitette, értetlenül néztem utána, miért maga csinál mindent, mint aki szégyellné behívni Ilka nénit.

Hamar visszatért, megtapogatta a homlokomat, megrázta a fejét, gyönyörű arcán nem látszott indulat. Apámhoz fordult, de mintha nem történt volna semmi.

– Maga most menjen ki – szólt az anyám szépen, szelíden, sértődöttség vagy bánat nélkül –, átveszem az ápolást, maga meg küldje el a hajdút Huttráért, mert ez a láz nem akar lemenni. Aggódok.

Apám nem nézett rá. Rám nézett. Könyörgött a szeme.

– Én kértem – mondtam reszelős hangon, náthásan – éd kérteb. – Utáltam a saját nazálisaimat, megalázott. Lüktetett a fülem.

– Senki sem vádolt itt senkit, kicsim. Apa főleg elégedett lehet, mert megkapta, amiről sose szólt, de amit mindig kért, de én nem adhattam meg neki már, csak a hattyú. A hattyú sem szűz már, de nem Velencében nem az, hanem az ő otthonában.

Minden szavát értettem, egyetlen szavát sem. Apám igen, mert úgy ment ki a szobából, mintha üldöznék. Éreztem a veszedelmet, mint az állat, de szerencsére nem csapott le ránk, mert apám azonnal visszatért, nem ment a konyháig, nem küldte orvosért a hajdút. Ilyen indulattal életemben nem hallottam beszélni, ahogy anyámnak válaszolt:

– Tudta, kihez jön. Megmondtam, mikor megkértem.

– Persze. Csak az elmélet volt, és a házasság gyakorlat. Egyébként rosszul kereste a megfejtést, mert nem az volt az igazi titok, az maga volt az iszony, az utálat, ezt férfi úgysem érti. Azt talán mégis, ha összeszedi magát, hogy a hattyú nekem Velence volt, az egyetlen és alighanem utolsó idegen csoda, amit megnézhettem, és a tenger, ami olyan ismerős elem volt a számomra, mint a halnak. Menjen szépen, ez itt most minden tekintetben kész. Ha a komolyabb seprésnél Ilka megtalálja, ígérem, a koronát ott viselheti az óraláncán.

Apám kiment. Anyám leereszkedett az ágy szélére, magához szorított, mindjárt kevésbé volt nehéz minden. A hattyúügy éppannyira, mint a láz, áradt teste örök hűvöséből a citrom lehelete, amivel bajlódott a konyhán, az ibolyaillat, ami mindig kísérte mindenütt. Anyám úgy tudott megölelni, mint egy palást, valahogy elborított önmagával, mintha újra meg szeretne nyílni a teste és visszafogadni engem oda, ahol egyedül lehetek biztonságban. Hangosan gondolkozott, de a szavai olyanok voltak, mint amikor nyári délutánon a kerti zümmögést behallani az orgonabozótból, beteg vol-

tam, kezdtem megnyugodni, éreztem, mindjárt elnyom az álom a hangjától. Mindent hallottam, de csak messziről, függönyön át.

– Most már nincs egyetlen makulátlan műkincs sem a házban – gondolkozott hangosan, és simogatta a homlokomat. – Hogy reméltem, megtartja a fogadalmát, és legalább ezt nem teszi kockára, mint a többi elkótyavetyélt holmit, aminek sosem tudta meghosszabbítani a lejáró zálogcéduláit, oda lett a gyűrű, a jadefigurák, a titkos fiókú asztal, az empire írókészlet. Ez volt az én mentsváram, mert elképesztően értékes volt szegény hattyú, és Brüll a lelke üdvösségét adta volna, ha megkaphatja, de hát nemet mondtam, hiába csábított. Ajánlottam neki az ezüstöt, de étkészlete annyi van, hogy nem érdekelte. Brüll a hattyúra vágyott, azt mondta, kivárja, míg én kínálok fel neki. Most mit találjak ki, amivel kifoltozom a háztetőt, ha apád megint eladogatja a cserepeket. Hogy örültem az ellenszenvének, azt hittem, az majd megvédi az értéket valami újabb esztelen jótékonykodása idején. Látod, mennyire szeret az apád? Életében most vette kezébe először azt a hattyút.

Erre a szóra, hogy Brüll, kitisztult a fülem, és elszállt a nyári kert varázsa a duruzsoló bogarakkal, méhekkal. Brüll bácsi a barátom volt, és szintén titokőrző, sokat jártam hozzá, műkereskedésében tanultam meg az alapvető fogalmakat a lakáskultúráról, ékszerekről, stílusokról. BRÜLL. Csak nem tudta meg anyám a másik Szabó-titkot, hogy én járok a boltjába, amikor nálunk éppen borúsra válik az anyagi helyzet, valami férfiékességgel vagy milliomos dédapámról ránk maradt csecsebecsével pénzért? Ez a hattyúéval felérő titok volt, ennél a Bibliára esküdtem meg, hogy az is marad. Szerettem volna letagadni a Brüll-ügyet, de erre már nem futotta beteg testemből, hogy futotta volna. Lázasan, gyerekként, hogy foghattam volna fel Jablonczay Lenkét, aki áll a vihar kergette romantikus gályán, gyönyörű kezében aranykés, s a cápáknak, akik a rozoga bárkát üldözik, önmagát szeleteli hús helyett.

Később Ilka néni elmondta, hogy mikor Huttra doktor megjött, úgy ültünk, én félig anyám ölében, félig az ágyban, mint a Szűzanya meg a Jézus, mikor a megváltót már leszedték a keresztről. Kérdeztem, megtalálták-e valahol valamelyik bútor alatt a koronát, de Ilka néni nem lelte meg, egyébként, mint közölte, tulajdonképpen boldog, hogy a madár eltűnt az otthonunkból, nem volt helye annak a hattyúnak itt minálunk.

Soha senki nem beszélt többet a muranói hattyúról, a kiskredenc üresen maradt vitrinjébe művészi pipafej került a madár helyére a Dabasi Halászok címerével. Apai dédanyám volt Dabasi Halász lány, anyám halálos ágyán is utoljára felvillanó, rajtunk mulató gúnyos pillantása azért feltündökölt a gesztusban: madár helyett madár. A Dabasi Halász-címeren valami gázlómadár áll fél lábón, de nyíllal át van löve a torka. Ezt úgy belefaragták a meggyfába, hogy el nem tűnik soha.

Egyébként az idők folyamán eltűnt minden és mindenki, a címeres pipa maradt csupán, az is végrendeletben értelmében Debrecen tulajdonaként. Eltűnt a színpad; a házat, az egész utcát lebontották, Huttrát, az orvost kiüldözték a városból, Ilka néniből egy időre tanácselnök lett Dabárdon, aztán ő is elveszett a történelem fátyolába bogozódva, eltűnt anyám, apám, tulajdonképpen legjobban én magam tűntem el. Most már csakugyan minden mindegy, ez is, ami valaha megesett. Sok hattyút láttam életemben tájban, múzeumban, kép vagy szobor formájában, egy sem hasonlított ahhoz, amely azon a lázas napon elszállt. Persze az volt az egyetlen, aki ismerte a zöld szemű sellőt, aki egyszer nagy halak között úszott túl a bóján, s aki az anyaság ekstázisán kívül képtelen volt engedni szenvedélynek.

Persze Brüll bácsi is eltűnt, majdnem elfelejtettem, pedig ő távozott a legváratlabb módon, mert Brüll bácsit családotul elégették.

Gergely Ágnes

ŐRIZETLENÜL

*„egy sziluettnben
felébred az őr”
(Itámár Jázó-Keszt)*

Egyszer csak nincs több szemtanú
sem a jóra sem a rosszra
a rom leválik az időről
hogy magát sokszorozza

a fákból elmarad a szél
az ágak összeverten
cellafalat támasztanak
a széttördelt keretben

kerékbe törve a föld az ég
a zöld palást a kék palást
foszladó rongya mit takar
kígyómarást

mért mondaná a táj magát
azt mondja csak elég
húsz negyven ötven év s a füst
„hamvadó cigarettavég”

és bakó és deres és kaloda
és guillotine a vagonkerék
az inkvizíció egyszer volt hol nem volt
kelléke az a kerék

a marhabillog leválik az időről
mosóporreklámban a folt
nincs már aki a bordáiban őrzi
hogy az országút és a hold

között hangtalanul felbukott
a test amely arra volt
kiszemelve hogy kiválják
mert egyetlenegy mert azt a sikolyt

akkor egyszer az ő torka vére
szöktette fel ahogy kivált a többiből
ahogy emelkedett dőlt zuhant szállt
és elvált az árnyékától hogy az ő

amint bestialitása sziluettjében
magához tért amint magas-
lesen tudta magát az ő
és képesnek hogy vadat

is lőjön s egybemossa majd
emlékeit hiszen nincs tanú
a félelemre kerék kerék kerék
gurul

s ott van az ég alul
ezt gondolta az ő
ahogy a golyó átégett az éjszakán
ott elől

Shell Oil
azt hiszed olajfolt van ott
árnyék ahogy eleshetett
ahogy a föld foroghatott

ahogy egy orgona zúghatott
ahogy elnémulhatott
ahogy a szél most is vacog
egy pár bakancs topoghatott

azután elválik a lépés
fullajtár hintó nincs velünk
„megkönnyezetlen kell
hamuhodni” letűnt

világot temetünk
eső eső eső zuhog
s a nyolcadik napon
senki sem kérdi majd mi volt

céltalan és oktalan
s ha árnyát is elúzi a vidék
leválni az időről
hol lesz akkor az ég

VÁLASZOK A HOLMI KÖRKÉRDÉSÉRE

Tisztelt Szerkesztőség!

Kérdésükre azért nem tudok érdemben felelni, mert a megadott névsorban szereplők közül számomra többen életükben sem hatottak élőnek. De egy kérdésem volna: az, aki soha annyira nem élt, nem hatott, az, aki iskolát csinált, aki epigonjainak már második nemzedékbeli epigonjai is vannak, az idén a református felekezeti gimnáziumban érettségi tételnek kijelölt Örkény István hogy maradhatott ki a névsorból? Nemcsak új műfajt honosított meg, befolyásolta és ma is teszi a színműirodalom alakulását, Spiró elbűvölően orcátlan nemzedéke nincs Örkény életművének állandó sugárzása nélkül, fiataljaink (nekem már mindenki az, aki két évvel később született nálam) nem obszcenitást, de bátorságot tanultak tőle. Körkérdésük egyébként örkényi volt, szelíd és kegyetlen. Hát nem elég, hogy ahogy az angol mondja, they are *very* dead, még utánuk is kiáltsuk az illetőknek, hátha nem vették észre? Ne restelljék már azt is megkérdezni egyszer valami illetékestől, melyik cica vitte el a magyar kultúrát, az irodalomtörténeti folytonosságot, amely a csonkítások miatt már soha nem adhat magyarázatot arra, melyik klasszikusunkban ki született meg újra. Látszataból élünk, úgy teszünk, mintha, pedig de pedig a pedig. Valaha írók írták a nemzet valódi történetét, agyoncenzúrázott igazmondók, most a történelmi lehetőségek írják az írókat, bolyong az alkotó, és vigyáz a lépésére, meg ne sértsen már ebben-abbban az érzékenységében valakit. Örkénynek már mindegy, ki felejtí el a nevét, mert az országot megismerte. Nekünk nem mindegy. Szíves köszöntéssel vicсорítja baráti fogát

Szabó Magda

Lerakott nők

Csaplár Vilmos egyik novellájának hőse nőt szeretne szerezni magának. Szemlélődve sétál a Balaton-parton, és csakugyan, szép számmal fekszenek nők mindenfelé, így aztán kinéz magának egyet, fölveszi, és magával viszi. Nagyon örül, hogy van egy nő, mégis rövidesen eljön az a pillanat, amikor jobban szeretné letenni valahová. Tekintete már nem büszkén pásztáz, inkább célratorón: egy üres padot szeretne találni. Ez a jelenet jutott eszembe leveletekről, melyből kétségbeesést vélek kiolvasni: mi lesz irodalmi félmúltunk nagyjaival, akikről mostanában kevés szó esik, vagy legalábbis kevesebb, mint néhány évűzeddel ezelőtt? Törvényszerűen el kell veszniük, ki kell hullaniuk az utókor emlékezetéből? Elfeledettségük átmeneti purgatórium vagy végleges pokol? Bevallom: nem tudom, mi lesz ezekkel a – nevezzük így őket – lerakott nőkkel. Mindenesetre árulkodik valamiről, hogy (feltéve, hogy egy szélesebb értelemben vett nemzedék legjobbjait igyekeztetek felsorolni) eleve kihagytatok a névsorból azokat,

akik makacsul megmaradnak az érdeklődés előterében: Szabó Lőrincet, József Attilát, Radnóti; vagy akik hosszú szünet után kerültek (végre vagy ismét) oda: Márait, Hamvas Bélát. És Ottlik intenzív jelenléte persze tapintható, érte ráérünk néhány évvel később aggódni. Már ha akarunk aggódni egyáltalán. Szerintem erre nincs okunk; több indokot is tudok, hogy miért.

Magyarországon legalább a *Nyugat* nevével jelzett irodalmi korszak (szemlélet? paradigma?) hanyatlása (hanyatlásba kényszerülése) óta siralmas állapotok uralkodnak az irodalomról szóló diskurzusban. Az irodalomelmélet, irodalomtudomány huszadik századi fejleményei az irodalmi beszédben nem jelentek meg. (Ami persze semmit sem von le néhány irodalomtudós munkáinak értékéből, de tény, hogy már egy évtizeddel ezelőtti irodalmi tanulmányokat olvasva is úgy érzem, mintha Wells időgépe űzne tréfát velem.) Ez az állapot lassan szűnőben van, széles körben tájékozott és jól képzett fiatal irodalomtudósok serege kerül ki az egyetemekről, akiknek a fél fogára sem lesz elég, amit kortársaik termelnek. Rövidesen kopogó szemekkel keresnek majd kalóriadúsabb feldolgoznivalót. Nem hinném, hogy képzelődöm; hiszen ki hitte volna tíz évvel ezelőtt, hogy a legradikálisabban újító ifjú irodalomtudósok érdeklődése elsőként a FANNI HAGYOMÁNYAI felé fordul majd? Az irodalomtörténetben nincs elveszett mű. Leszámítva talán az értékteleneket; és ezekre akkor sincs tekintettel az utókor, ha a maguk idejében közkedveltségnek örvendtek.

Amúgy fura dolog ez az elfelejtett vagy elveszett művekkel. Tudjuk, hogy száműzetésének hírére Ovidius elégette METAMORPHOSIS-ét, barátai másolatában mégis fennmaradt; tudjuk, hogy az egerek már fészket készítettek az ISTENI SZÍNJÁTÉK utolsó fejezeteinek kéziratában, amikor Iacopo Dante, a költő fia, megtalálta a rejtkehelyt a falikárpit mögött. De most, hogy könyvet írok a XVIII. századi magyar regényekről, belebotlottam egy még érdekesebb történetbe.

Ha a regényirodalom mai, elképesztően gazdag anyagából elindulunk visszafelé az időben, azt tapasztaljuk, hogy óriási permutációs rendszerben haladunk, melynek elemei egyre fogynak, míg valahol a barokk táján eljutunk egy ősfomához. Ez a számtalan változatban feldolgozott történet a mediterrán térségben játszódik, hősei szerelmesek, a regény lényegében az ő kalandjaik sorozata, melyeket jórészt különböző szereplők elbeszéléseiből ismerünk meg. A kalandok között akad rablókkal és tengeri kalózzokkal vívott harc, fogságba esés, szerelmes közeledés valamely nagyúr részéről és gyilkos intrika, mely elől csak még nagyobb veszélyeket vállalva sikerül megszökni. A szerelmesek idegen sereggel találkoznak, összetévesztik őket valakivel, míg végre sorszerű fordulatok és bámulatos véletlenek során át fény derül születésük titkára, fejedelmi származásukra, s így végre eljutnak szerelmük beteljesüléséig. Számos, erre a sémára épülő regényt ismerünk, azonban valamennyi visszavezethető egyetlen ősforráshoz, és ez nem más, mint Héliodórosz AZ ETIÓPIAI THEAGENÉSRŐL ÉS KHARIKLEIÁRÓL SZÓLÓ KÖNYV-e, melyet ma SORSÜLDÖZÖTT SZERELMESEK címen szokás megjelölni. Ez a mű, miután átvészelt egy bő évezredet, a kora újkor idején mindössze egyetlen példányban volt fellelhető: Budán, az egykor nagy hírű Bibliotheca Corviniana egyik kódexében. Buda elfoglalásakor a görög nyelvű kézirat egy török katona zsákmánya lett, aki nem tudta elolvasni. Az idő tájt Európában is (hát még keletebbre) igen kevesen olvastak görögül. A kötet előbb nyilván egy velencei kereskedőhöz került, hasonlóan a legtöbb, törökök által begyűjtött szöveghöz. Időbe telt, mire valaki rájött, hogy a dolog érdekes lehet, és eljuttatta egy svájci tudós-könyvkiadóhoz, Vincentius Obsopoeszhoz, aki azután 1534-ben megjelentette. Az évszázad végéig tucatnyi latin fordítása ötven kiadásban látott napvilágot, a legtöbb európai nyelvre lefordított-

ták (a sors iróniája, hogy éppen a magyar olvasókhöz csak egy zavaros verses átköltés formájában jutott el, és csak a XVIII. század legvégén fordította le Dugonics András A SZERECSENEK címmel); a folytatást pedig már elmondtam: a világ regényirodalmának ősforrása lett.

Képzeljük el ezt a hihetetlenül veszélyes pillanatot. Az egész modern európai nagyepika sorsa egy analfabéta martalóc kezében van. Fielding és Tolsztoj, Kafka és García Márquez akár meg se születne, hiszen a forma és a nyelv, melyen remekműveket alkotnak majd, létre sem jön, ha ez a barom megvonja a vállát, és a kötetnyi pergament, melyen valami értelmetlenség van (és még jó, ha nem istenkáromlás, hiszen ez nem a KORÁN, ennyit még ő is tud), elhasználja gyújtósnak vagy fidibusznak. El lehet képzelni ennek a pillanatnak a súlyát?

Nem, persze hogy nem. És nem is érdemes. A történet, bár minden mozzanata hiteles, egészében minden bizonnyal hamis. Hiszen ha ennek analógiájára azt próbálnánk kiszámítani: miféle véletlenek során át, mennyi ehhez hasonló esetleges mozzanat érintésével jutottak el szüleink addig, hogy megismerkedjenek egymással, be kellene ismernünk, hogy ez a valószínűség gyakorlatilag nulla. Saját születésünk – mindannyiunké! – merőben valószínűtlen esemény. Ha Héliodórosz regénye elveszett volna, akkor most másmilyen volna a kultúránk. De nem rosszabb, nem értéktelenebb, mint a mai. Így hát meg kell tennünk természetesen mindent, hogy örökölt értékeinket átadjuk utódainknak; ha azonban nekik nem kell, ha egy részét elpotyogtatják, annyi baj legyen. Majd felszedik. Vagy nem. Az irodalmi folyamat nem képzelhető el művek, megőrzött művek nélkül. A lényege mégis inkább az az *állapot*, melyben művek születnek. És ezt, legalábbis egyelőre, nem veszítettük el.

Bodor Béla

Kedves Réz Pál és Domokos Mátyás! Kedves Barátaim!

A megtisztelő fölkerések köszönöm, hiszen gyötrő és súlyos problémát, helyesebben problémákat vet föl, de attól tartok, méltatlannak tettétek föl, illetve olyasvalakinek, akinek válaszára kevesen kíváncsiak, s ami még rosszabb, akinek véleményére kevesen adnak. Ami persze nem baj, de jó, ha tisztában van vele a válaszra vállalkozó. A mai hisztérikus körülmények közt én nem is vállalkozom rá, mert a szavak – úgy látom – itt már nem sokat jelentenek, s gyakran csak elrejtik az igazi indítékokat. Meg aztán sosem tartoztam a nyilatkozó, a hangadó, a mások számára követendő utat kijelölő elméleti emberek közé. Mindig többre becsültem az irodalmi gyakorlatot, az írást, a műveket. Az elméletgyártás, az elméleti tisztázás persze nagyon fontos dolog, de nem az én területem, megöregedve minek kontárkodjak bele. Amiket e problémákkal kapcsolatban gondoltam és tenni tudtam, azokat, amennyire lehetett, megvalósítottam (részben megvalósítom még ma is) a mindennapi életben, közelebből a szerkesztői munkám során, s úgy-ahogy (részlegesen és nem tételesen kifejtve) megfogalmaztam a verseimben, és rögzíttem a jövőben is, mert erre van s csak erre van készségem és késztetésem.

Babits általatos idézett fölvetéseivel, állításaival és Egry József kérdésével, illetve mindkettőjük aggodalmaival persze egyetértek, körbepillantva csakugyan riadtan állapíthatjuk meg, hogy régóta nagy bajban vagyunk. Mostanában meg különösen, úgy tetszik, teljesen eltévedtünk, csaknem mindannyian megzavarodtunk. Magyar, nem-

zeti és szellemi értékeinkről nincsenek egyezményes, általánosan elfogadott nézeteink, mértékegységeink, nincsenek vagy alig vannak közösnek tartott javaink. A magyar szellemi élet jeleseinak többsége vádaskodó, egymásra acsargó szekértáborokban szorong, illetve azokon kívül ténfereg riadtan.

A helyzet már-már tarthatatlan. Kívánom nektek, hogy vállalkozástok sikeres legyen: a körkérdésekre beérkező válaszok vezessenek csakugyan hasznos eszmecserehez, és segítsék elő a zavaros helyzet mielőbbi tisztázását, s főként a kívánatos, mielőbbi megbékélést, de a sajtóvitában a magam részéről én nem tudok és nem is kívánok részt venni.

Budapest, 1998. március 24-én

Őszinte nagyrabecsüléssel és baráti üdvözlettel

Parancs János

Mint az elítéltek...

Amint a *Holmi* szerkesztőinek kérdéseire adandó válaszomat igyekeztem papírra vetni, azonnal észrevettem a körkérdésekre adott válaszok csapdáit. Itt kiszolgáltatottabb az ember, kiszolgáltatottabb, mint amikor tanulmányt ír. Nincs mód bizonyításokra, hosszú levezetésekre, hivatkozásokra, a gondolatmenetnek önmagában kell állnia, s ez az önmagában álló gondolatmenet kiszolgáltatottabb, mint az, amit egy hosszabb tanulmányban próbál elmondani az ember. Azonnal szembeötlik az is, hogy milyen keveset is tudunk a tárgyunkról, az irodalomról – pedig hát ez az, ami valamilyen formában kitölti az életünket. Olvasunk, mert nem tehetünk mást, írunk is néha, de tudjuk-e, hogy az, amit olvasunk, korszerű-e egyáltalán. Ki és mi döntheti el, hogy egy mű mitől korszerű? Ha nekem tetszik s másnak nem, akkor korszerű-e? S ha másnak tetszik, de nekem nem, akkor már korszerűtlen? Szociológiai kutatások ezen a téren alig folynak, így hát azt sem tudjuk, mit olvasnak az emberek, s abban sem lehetünk biztosak, hogy amit olvasnak, az éppen korszerű. (Könyvtáros barátaim egyértelműen állítják, hogy a könyvtárakból főképpen a gyakorlati, kézzelfogható hasznot hozó könyveket kölcsönzik, de ugyanígy állítják azt is, hogy a „világirodalom”-nak ma jóval népesebb az olvasótábora, mint a „magyar irodalom”-nak, de jelenti-jelentheti-e ez azt, hogy az egyik korszerűbb, mint a másik?) Nem folytatom tovább, talán az eddigiekből is kitűnik, hogy a föltett kérdésekre lehetetlen pontosan bizonyított válaszokat adni, a bizonyítékok helyett inkább a „megérzéseinket” fogalmazhatjuk meg, ez pedig más megérzésekkel szemben valóban kiszolgáltatottá tehet bennünket, még akkor is, ha a „szakma” – vajon ki tartozik a szakmához? – megérzései így vagy úgy azért kapcsolódnak egymáshoz.

A feltett kérdésekre azért is nehéz válaszolni, mert már az értelmezésük is gondot okoz. Vajon azt nézzem-e meg, hogy a felsorolt szerzők közül kit tartok ma „korszerű”-nek – megtehetném, hiszen az időszak, a mi korunk fontosnak tartott kérdéseit kellene csak rávetíteni a példaként idézett életművekre, s ha lenne kedvem patikamérleglen mérlegelni azt, amit ebben a formában semmilyen módon nem lehet mérlegelni, akkor megmondhatnám, hogy az adott pillanatban kit milyen mértékben tar-

tok „korszerű”-nek. (Az enyhe gúny talán azért is indokolt, mert volt idő, amikor magam is egyik vagy másik korszerűnek vélt életmű aktualizálása mellett érveltem, miközben természetesen elismerem azt is, hogy az utókor folyton változó léthelyzetéből időszakonként más-más pillantás eshet egy életműre.) Vagy inkább a szerkesztők által felsorolt névsort bővítem? Azonnal, gondolkodás nélkül írom az általuk leírt nevek mellé Csanádi Imre, Kálnoky László, Szilágyi Domokos, Sziveri János, Baka István nevét, a különböző nemzedékekből azokét, akiknek életműve megteremtőjük halála okán már egymás mellé került, miközben nem értem, hogy – példaként említve – Szabó Lőrinc, Márai Sándor miképpen maradhatott ki egy ilyen névsorból. De amikor a neveket írom, egyből érzem azt is, hogy a nevek felsorolásának nincs sok értelme, már csak azért sincs, mert a nevek mögül elmaradhat a textus, az általuk megteremtett mű, ahogyan ez már annyiszor előfordult a névsorolvasások és címkézések időszakában. Azt hiszem – érzem –, hogy a szóban forgó időszak irodalma nagyobb és jelentősebb annál, hogy a történeti-elméleti gondolkodás fel tudná dolgozni, ezért vagyok nagyon is szkeptikus a magam „szakmáját”, illetve a szakma lehetőségeit illetően, s mire a közelmúlt irodalmát – merthogy végül is arról van szó – „belegyömöszölik” majd valami irodalomtörténetbe, már egészen más lesz, mint ahogyan a művekben léteznek. Mindezek után persze annak sem lenne értelme, hogy a felsorolt nevek – vagy inkább a nevek jelezte művek – kapcsán elmondjam, hogy most éppen kit – illetve mit – s miért érzek közel magamhoz. Már csak azért sem teszem ezt, mert azt hiszem, hogy valójában nem is erről van szó. A valódi kérdés az, amire a kérdéssorozat egyik tagja is utal Babits szavait idézve, hogy miért is alakult ki a napjainkban érzékelhető „példátlan közöny” a közelmúlt irodalmával szemben, korunk miért ejti el „múltjának értékeit”, ahelyett, hogy azt „mindjobban asszimilálni, köztudatba vinni törekedne”.

Igen, ezt érzem a valóban lényeges, a megválaszolendő kérdésnek. S amilyen egyszerűnek, egyértelműnek tűnik a kérdés, annyira kézenfekvő a válasz is. Azért, mert az a kor, legyen bármennyire is közel hozzánk, vagy éljünk részben még mindig benne, amelyben a körkérdésben felsorolt nevekkel jelzett életművek megszülettek, nem hasonlítható össze a mi életünket körbefogó korról, ha ezt lehet még egyáltalán annak nevezni. Emlékezzünk arra a mozzanatra, amelyikben Kundera – az ELÁRULT TESTAMENTUMOK című munkájáról van szó – Rabelais és Rushdie helyzetét összehasonlítva elmondja, hogy amikor Rabelais menekülésre és elrejtőzésre kényszerült, korának több nagy hatalmú embere oltalmába vette. „Egyetlen Du Bellay bíborost, egyetlen I. Ferencet sem látok – mondja erre utalva Kundera – a mai Európában” –, majd pedig teljes joggal kérdi: „De vajon Európa-e még Európa? Azaz »a regény társadalma«? Más szavakkal: vajon a modern idők korában él-e még? Vajon nem egy másik kor küszöbén áll-e már, amelynek még nincs neve, s amelynek számára a művészei nem fontosak? Ha így van, miért hökkenniünk meg azon, hogy nem háborodik fel túlon túl, amikor története során első ízben a regény művészetét, kizárólagosan az ő művészetét halálra ítélik? Vajon az új korban, a modern időket követő korban nem él-e úgy a regény egy ideje már, mint az elítéltek?”

Minden tapasztalatom, munkám, az élményeim, minden ahhoz a korszakhoz köt, amelyben a Holmi szerkesztői által felsorolt szerzők a maguk életművét megteremtették: nemcsak műveket hoztak létre, hanem nagy kultúrát is teremtettek – a kultúra mindig több az adott időszak műveinek összességénél, s ennek a kultúrának egyetlen anekdotáját, az anekdotákban felvillanó szellemiséget és szellemességet többre becsülöm a mostani kultúranélküliség kiábrándító ürességénél, mégis meg kell kérdeznem: vajon az a kultúra, amelyre az ő nevük és művük utal, a modern (?) időket követő korban nem

él-e úgy egy ideje már, mint ahogy az elítéltek élnek? A hagyományos módon tételezett kultúra vajon nem számít-e idegen testnek a most formálódó újabb új világban? A kérdések mögötti tapasztalat természetesen azt is jelzi, hogy a nevek által felidézett kultúra addig él és addig hat, az utókorá addig mondhatja leszármazottjának magát, ameddig az azt megteremtő közeggel – itt és most nem a politikai közegről beszélek – a folytonosságát meg tudja őrizni. Egy időszakban rengeteg „modell” élhet egymás mellett: ameddig a fentebb emlegetett kultúrát megteremtő modell megőrződik a társadalomban, addig az említett művek is megmaradnak, főképpen az említettek által létrehozott művek – időszakonként természetesen más és más hangsúlyokat előtérbe helyezve –, annál is inkább, mert az adott közegben az Egry Józseftől idézett „*értékeinek megbecsülői*” is léteztek, így a társadalmi legitimáló, értékelő, elemző szerepet betöltő erők a maguk munkáját elvégezve az adott modellbe illesztették a társadalmi téren is megbecsülendő értékeket. Közben újabb és újabb modellek jönnek létre, s ha már ezek egyike sem őrzi a folytonosságát a most leírttal, akkor válik *holt irodalomtörténeti* – felidézendő és felidézhető – *értékké* mindaz, ami korábban még eszményeket és magatartásokat befolyásoló erő volt.

A hagyomány minden mozzanatában törések vannak, mondja a *Jelenkorban* közzétett, példaértékű alapossággal megírt dolgozatában Márton László, s az is természetes, hogy minden időszak embere valahol a törésvonalon, a legújabb törésvonalon látja a maga helyét. A magyar irodalmi kultúra egyik legutolsó törésvonalát, egy újfajta irodalmiság kialakulását – nevek említésével: Mészöly Miklós új művei, hatásának felerősödése, Tandori Dezső, Nádas Péter, Esterházy Péter értékrendeket befolyásoló hatása – a hetvenes évek elejére helyezi a szakmai közvélekedés. Márton László erről a törésvonalról jó érzékkel mutatja ki, hogy inkább súlypont-áthelyeződés volt, olyanfajta megújulás, amelyik a hagyománynak is más oldalát mutatta meg. (Mert nemcsak az ősök választják ki az utódokat, hanem az utódok is az ősöket.) „*Az elmúlt húsz év során az élő magyar irodalom a Nyugatot avatta előzményévé* – mondja. – ...*Azáltal, hogy a Nyugat az élő magyar irodalom előzményévé vált, nemcsak az Újhold és környéke bizonyult megszólíthatónak, hanem a Nyugat előtti vagy a Nyugaton kívüli irodalomból is felértékelődött sok minden, amire nem volt szokás odafigyelni azelőtt. (Arról nem is beszélve, hogy a Nyugaton belül Osvát fontosabb lett, mint Hatvany. Csáth Géza meg minden középfok nélkül lett fontos; mások viszont szép csöndben elfelejtődtek.) Mert ha Kosztolányi a bátyánk, akkor Csáth Géza is, ha pedig Csáth Géza, akkor Cholnoky Viktor is.*” Most, a legújabb szakadásban nem érzem, hogy hasonló háterszágteremtés zajlana. Most azt érzem, hogy az idő hatalmasat lépett előre (nem egyszerűen a rendszerváltás miatt, noha azáltal, hogy nyitottá változott az, ami zárt volt, természetszerűen rengeteg jelenség felerősödött), szinte naponta tűnik el valami abból, amit régebben értéknek tudtam, irodalmi értéknek (így volt ez egyébként már 1989 előtt is), lezárt életműveket érzek elértéktelenedőknek (nem a kérdés-sorozatban megjelöltekét), s még nyitottakat hirtelen magukba zárulóknak és érvényességüket így elvesztőknek, miközben látom azt a hatalmas küzdelmet is, amelyet a legkiválóbbak művük hitelességének megőrzéséért folytatnak. (Ó, ha tudnám, mitől hiteles egy mű.) Miközben még mindig lehetséges a történelem folyamatába való szinte közvetlen behelyezkedés (de csak keveseknek adatik meg a hitelesség ezen a téren is – ó, ha tudnám, lásd feljebb), egyre inkább a történelemből való kilépés válik uralkodóvá. Azaz nem is kilépés, hanem a törésvonal előtti világba való visszalépés, egyfajta megszakadt folytonosság megteremtése oly módon, hogy mindaz, ami azt megelőzően sors volt, eltűnik a történelemből. Erről írta meg Márton László a maga dolgozatát Darvasiról, Háy Jánosról, Láng Zsoltról s hát Mészölyről és Sándor Ivánról,

akik az eltűnt történetet, illetve a történeti folyamatot szeretnék összerakni. Azok pedig, akik korábban az élet abszurditását a történelem abszurditásával vagy éppen a történelemtől való megfosztottság leírásával fejezték ki, egyre inkább a mai világnak a hagyományos értékekkel mért abszurd vonásait örökítik meg, mint például Grendel Lajos és Zelei Miklós. Mindez azt jelzi, hogy a teremtett világok változataiban sajátosan új vonások is megjelennek, azaz a változásokról tudomást nem vevők mellett, s azok mellett, akik még a korábbi „modellben” létezve képesek hiteles művet alkotni (ó, ha tudnám, mi az, hogy hitelesség), vannak, akik az újabb létérzékelés alapján teremtik meg a maguk művét...

Vajon lesz-e összekötő kapocs a hagyományos magyar kultúra és az újabb, a történelemtől vagy inkább a sorsszerűségtől megfosztott újabb kultúra között? Ha igen, akkor alighanem Weöres Sándor költészete lesz ez a kapocs – ez is lehet *válasz* az egyik kérdésre –, az a költészet, amelyet alighanem egyre többen érzünk nagynak, olyannyira nagynak és gazdagnak, hogy az értelmezésére még kísérletet sem teszünk... Mindenesetre Kovács András Ferenc, a költészete hitelességét már megteremtett (még megőrző? – ó, ha tudnám...) poéta mondta róla: „*Vannak ugyan ideig-óráig így-úgy kisajátítható fontos életművek – KAF itt mintha a mostani vita felé tenne egy lépést –, nagy versek, de maguk a nagy költők sem kisajátíthatók, s maga a költészet sem. Nem tudom, hogy a kórosan kisajátítók mihez kezdenének például Weöres Sándor költészetével? Meglehet, erősen zavarban volnának, mert Weöres valóban az egyik »legmagyarabb magyar« költő, sőt: világméretűbb poéta ő több nála sokkal kevésbé tehetséges, ám szerencséjére francia vagy amerikai költőkollégájánál... Világméretű és összmagyar.*” Igaz, miközben Weöresről gondolkodunk, azt sem felejtethetjük, hogy nemcsak a múlttól nem tudunk semmit, hanem a jövőről sem. Nem tudjuk, hogy az egy-két évtized múlva létező magyar irodalom kihez nyúl majd vissza, s azt, akihez visszanyúl, miképpen formálja majd a saját képére – feltéve, ha lesz, de hát miért ne lenne, önálló arculata. Egy-két sajátosságban azért biztosak lehetünk: egyrészt abban, hogy ennek a jövőnek is biztosan meglesznek a maga emberi tartalmai, értékei, ha ebben nem hinnénk, akkor a Horatiustól Berzsenyin keresztül máig öröklődő „folytonos romláselmélet” középpontjába helyeznénk magunkat, másrészt pedig abban, hogy a mostaninál és a korábbiaknál jóval több kulturális modell fog egymás mellett létezni, sajátos szemléletmóddal, hagyományvilággal, nyelvhasználattal, esztétikával. S ha az egyikben Weöres Sándor lehet a hagyományhoz visszavezető kalauz – ki tudja elősorolni akár csupán jelzésszerűen is, hogy milyen hagyományvilágok élnek tovább Weöres költészetében? – akkor egy másik „modellben” más, a mai irodalom vagy a korábbi irodalom, az említett nevekhez kötődő művek így élnek, így élhetnek majd tovább egy új irodalmiságban. S hogy miképpen élnek tovább az olvasók tudatában? Erről semmi mást nem lehet mondani, csupán azt, hogy amíg olvasó ember lesz, addig az olvasás, az értelmezés és a megértés lehetősége adott lesz. A felidézett új irodalomról pedig azt lehet sejteni, hogy egyvalamiben biztosan különbözni fog a Füst Milán, Németh László, Ottlik Géza, Weöres Sándor, Baka István által megteremtett irodalomtól, mégpedig abban, hogy amíg azért ennek mégiscsak voltak – *vannak* – „értékeinek megbecsülői”, olyan megbecsülői, akik a társadalomba ágyazták-kapcsolták az általuk leírtakat, ezért is beszélhetünk róluk – s időnként műveikről is – haláluk után, addig ez az új irodalom önmagában fog létezni, s egy idő után lemondani kényszerül majd arról is, hogy önmagát az általa pontosan érzékelt külső világgal megismertesse.

ÍRÓ A CSELÉDSZOBÁBAN

Nem sokkal Emil Cioran első magyarra fordított könyvének megjelenése után, 1990 őszén rövid időre Párizsba utaztam. Magammal vittem A BOMLÁS KÉZIKÖNYVÉ-nek egy példányát, abban a reményben, hogy az ajándék ürügyével (a könyvet én fordítottam) megismerkedhetem Ciorannal.

Párizsi barátaim lebeszéltek tervemről: Cioran, mondták, mogorva, sőt harapós öregúr, utálja a tolakodó, betolakodó rajongókat, pózból is elutasító, a magyarokat pedig, úgy hírlík, nem szíveli. Kétkedtem ebben, már csak azért is, mert váltottunk már néhány levelet, s Cioran válaszai nem erre mutattak, mi több, rendkívül kedvesek és közvetlenek voltak:

„Nem merek románul írni önnek – idézem az egyikből –, mégpedig olyan okból, amely bizonyára nevetségesnek tűnik: csak úgy sikerült elsajátítanom a franciát, hogy tökéletesen elfordultam »az én« nyelvemtől – amelyet ön oly nagyszerűen birtokol. Riasztó részlet: ahogy öregszem, úgy jelentkezik ez a nyelv – és rendreutasít. Bárműt tesz az ember, származásától nem szabadulhat...

Hogyan fordított ennyi könyvet? Az ember szinte azt gyaníthatná, hogy megfertőzte az oláh nonchalance! Igaz, olyan nyelvre fordít, amely híres arról, hogy idegen idiómák legfinomabb árnyalatait is vissza tudja adni.

Hosszú évekkkel ezelőtt egy nagyszerű vakációt töltöttem Burgenlandban, pontosabban a Neusiedlersee partján. Milyen gyönyörűség volt a szívzaggató csárdásokat hallgatni! Fia-talkoromban, Nagyszébenben [így!] minden este mélabús budapesti dallamokat hallgattam...

Mellékelve küldöm két legutóbbi könyvem, van bennük jó, és van bennük rossz. Őszintén szólva minden kedvemet elvesztettem az íráshoz: mi végre produkáljak és mi végre produ-

káljam magam? Hetvenöt éves korunkban véget kellene vetni a komédiának...

Magam döntöttem úgy, hogy hontalan leszek. Szeretem ezt az állapotot, csakhogy néhány kellemetlenséggel jár együtt. Bizonyos országokba bajos utaznom. Bár az, hogy kívülről élek a történelmen, mi tagadás, megfelel benső szükségletemnek...

A magyar nagyszerű nyelvu, köszönöm, hogy magyarra fordította néhány szeszélyemet és kiáltásomat.”

(A levél megértéséhez szükséges elmondanom, hogy – erdélyi lévén – első leveletem románul írtam: ezt captatio benevolentiae-nek szántam. Mint ahogy azt is, hogy bemutatkozásként eldicsekedtem vele, mi mindent fordítottam, Saint-Simon herceg emlékirataitól André Gide-ig, Gala Galactiontól George Călinescuig. És meghívtam Budapestre Ciorant; erre vonatkozik tapintatos elutasítása.)

Amikor elküldtem neki egy Nagyvilág-számot – talán érdekelni fogja, hogy egy kommunista rendszerű országban, és egyedül nálunk, éppen Magyarországon, megjelennek munkái, ha csak néhány szemelvény is –, postafordultával válaszolt: *„Szüeim tökéletesen beszéltek magyarul, nekem azonban nem volt olyan szerencsém, hogy megismerhettem volna ezt az erőteljes, titokzatos, érzéletes nyelvet, amelyen, hála önnek, »szillogizmus«-aim olyan elevenek lettek, amilyenek nem lehettek vérszegény nyugati idiómájukon.”*

Megszereztem tehát (persze titkos) telefonszámát, és felhívtam, félórás találkozót kérve. Másnap délelőtt tizenegy órában egyeztünk meg. Cioran a rue de l’Odéon 21.-ben lakott, az ötödik emeleten, de a lift csak a negyedikig járt (amiből arra következtettem, hogy lakását chambre de bonne-okból, vagyis cselédszobákból

alakította ki – az egykori francia burzsoázia ugyanis még jobban el akarta szigetelni magát cselédeitől, mint a magyar: míg a pesti polgárok a konyhából vagy a folyosóról nyíló cselédszobákat építették, a franciák manzárdszobákba számúzték a személyzetet, s oda még a lift sem kapaszkodott fel).

Cioran barátságosan fogadott, bevezetett a Luxembourg-kertre néző szobájába (később tudtam meg egy monográfiából, hogy a lakás mindössze két és fél szobából áll). A magyar könyvnek úgy örült, mint egy gyerek, lapozgatta, simogatta, felolvastatott belőle, majd átvitt egy egészen kicsi helyiségbe, ahol kizárólag az ő könyvei sorakoztak a polcokon, az eredeti román és francia kiadások mellett a német, angol, olasz, spanyol, görög, svéd, portugál, japán, dán, holland és ki tudja még milyen fordítások. Büszkén-boldogan tette melléjük *az első kis magyart*. Mogorvaságnak, barátságtalanságnak nyomát sem tapasztaltam; igaz, nem kérdezett semmiről, személyes dolgokról sem, politikáról sem, de olyan nyíltan és szívélyesen beszélt, mintha csak régi ismerőse volnék, beszélt hazai ifjúkoráról, Párizsról, Celanról, akit *mégiscsak* az újabb idők legnagyobb költőjének tart, arról, hogy álmatlanságban szenved, ma éjjel is csak néhány órát aludt, arról, hogy hívják haza, de nem akar Romániába látogatni, nem, soha, írni sem akar többé, nincs mit mondania. Fáradt, mondta, életunt, vénségesen vén, nagybeteg – én életerősnek láttam, elevennek, szikrázón okosnak, kicsit kacérnak. Füst Milán jutott az eszembe, szerettem volna beszélni róla, a verseiről, a szorongásairól, pózairól, az esztétikájáról, de nem jutottam szóhoz. Amikor kikéredzkedtem – mégiscsak románul, mint hajdani diákjai, domnule profesor, a brassói gimnáziumban, mondtam –, ki-

kísért, a mellékhelyiség a folyosó végében volt, hatalmas kulcsot nyomott a kezembe. Aztán kávéval kínált, régi fényképeket mutogatott. Többször indulni akartam, tartóztatott, fél három volt, amikor elbúcsúztam, az előszobában egy idős hölgyet pillantottam meg – bizonyára az élettársa volt –, de a hölgy csak biccentett, s mielőtt bemutatkozhattam volna, eltűnt, mint egy Mándy-hős, beszívta magába a fal.

Hazaérkezve írtam Ciorannak, megköszöntem, hogy fogadott. Nem válaszolt. Hosszú betegeskedés után, 1995. június 29-én halt meg nyolcvannégy éves korában. Klasszikusként búcsúztatta a francia és a nemzetközi sajtó, most már a román is, mint korunk egyik legjelentősebb íróját és gondolkodóját, La Rochefoucauld, Pascal, Chamfort, Joubert utódját.

Tavaly vasikos, 999 oldalas posztumusz kötete jelent meg a Gallimard kiadásában, CAHIERS 1957–1972 címmel. Rövid bevezetőjében Simone Boué – az a hölgy, akit az előszobában megpillantottam? – megírja, hogy ezt a harmincnégy füzetet, melyet Cioran soha senkinek sem mutatott meg, íróasztalában találta. A naplójegyzetek egy részét – kisebbik részét – Cioran bedolgozta, jobbára átfogalmazva, esszéibe, aforizmáiba, „szillogizmus”-aiba, a legtöbb azonban ebben a gyűjteményben jelent meg először. (Cioran egyébként ráírta a füzetekre: *à détruire* – elpusztítani –, de ahogy lenni szokott, nem teljesítették végakarátát.) A történethez hozzátartozik, hogy Simone Boué, mint a francia lapokból értesültem, nem érte meg a könyv megjelenését: baleset áldozata lett, amikor a kiadótól hazavitte a kötet nyomdai levonatát.

Ezekből a *füzetekből* adunk most ízelítőt.

Réz Pál

Emil Cioran

A „FÜZETEK”-BŐL

Réz Pál fordítása

Nem lehetne élni, ha nem tulajdonítanánk jelentőséget annak, aminek semmi jelentősége.

A trójai háborúban ugyanannyi isten állt az egyik oldalon, mint amennyi a másikon. Ez a nézőpont a helyes, de a modernnek már nem képesek rá: azt akarják, hogy csak az egyik oldalnak legyen „igaza”. Homérosz sokkal tárgyilagosabb volt.

Akik sokat szenvedtek, néhány kivételtől eltekintve végül arrogánsak lesznek, nem pedig alázasak. Minden szerencsétlenségüket a képedbe vágják, s nem nyugszanak, míg nem szenvedsz annyit, mint ők.

X.-ről beszélek. Sokat kellett elviselnie élete során: megalázták, csakugyan. Most azt hiszi, az égvilágon mindenhez joga van; könyörtelen. Hogy elfogadjuk azt, ahogyan viselkedik, szentnek kellene lennünk. Azt gondolja, sértés, hogy az emberek nem hajlandók térdet hajlítani előtte. Mindenkit meg akar alázni – ez az egyetlen vágya. Nem tudja magáról, hogy embertelen, mert nem tudja elképzelni, hogy neked is lehet méltóságod. Üldözték; üldöző lett. Azt hiszi, sajnos, hogy most is áldozat. És ettől még kérlelhetlenebb.

Egy vallásnak akkor van vége, amikor már nem fiadzik eretnekségeket.

Esküszöm, hogy sohasem fogok olyasmiről beszélni, amit felületesen ismerek, esküszöm, hogy a világ minden kincséért sem fogok rögtönözni, nehogy méltatlan legyek tárgyalt témámhoz, s hogy ne legyek kénytelen szegyenkezni önmagam előtt.

(Ezt a fogadalmat M. kivételesen felületes előadása után tettem.)

Amikor írunk, gondoljunk az olvasó és a fordító mártíriumára. Az írónak főként az utóbbit figyelembe véve kellene minden áldozatot meghoznia, hogy világos legyen és érthető.

Az irigység a legtermészetesebb, egyben a *legegyetemesebb* érzés: még a szentek is irigykednek egymásra.

Két ember, akinek ugyanaz a mestersége, egymás virtuális ellenfele. Egy torreádort őszintén csodálhat egy író, saját kollégáját már nem.

Összefutok Hirsch-sel, a Gallimard kereskedelmi igazgatójával, akivel rég nem találkoztam. – Mi van magával? – kérdi. – Visszavonultam a világból – felelem. Mire ő: – Nem a világ vonult vissza magából?

Egy ember csak akkor érdekes, ha a szenvedéseit, kudarcait, kínjait beszéli el. Karl Jaspers *Önéletrajzában*, amit most olvastam, csak azok a részek elevenek, ahol a náci rendszer idején átélt gyötrelmes élményeiről számol be.

Egy könyvet az egész világnak írunk, kivéve a barátainkat. Az ő szemükben mérgezett ajándék ez a könyv, fintorogva örülnek neki.

Nem tudom már olvasni Nietzschét. Túlon túl része a múltamnak.

Első felesége halálakor R. de R. elhatározta, hogy öngyilkos lesz. Pisztolyt akart vásárolni, de drágának találta, így életben maradt.

A zsugoriságnak néha haszna van.

Az irónia a metafizika halála.

Megszállott ember vagyok, tehát fanatikusnak kellene lennem. És mégsem vagyok az.

Ady arról beszél, hogy magyarnak lenni átok.

Persze; de mi ez ahhoz képest, hogy az ember román?

Magyarország van vagy volt; Románia nem volt és nincs. És csak annyit mondhatok róla: „*balsors, hogy az ember román*”.

Elmondhatnám Szebenről vagy Párizsról, amit Ahmatova Leningrádról mondott: „Árnyam megmarad falaidon.”

Azért szeretem Dosztojevszkij és Baudelaire leveleit, mert főként pénzről és betegségről esik szó bennük, márpedig csak ez a két téma „égető”. A többi szinte semmit sem számít.

Mi sem csüggesztőbb, mint életművünk részletes elemzését olvasni, tanúja lenni tulajdon boncolásunknak.

Az igazi író a látszatot szereti, mégpedig szenvedélyesen; nem az igazságot keresi. (Miótán néhány oldalt olvastam Saint-Simonból.)

Az igazi író nem gondol a stílusra, az irodalomra, egyszerűen ír – vagyis való dolgokat lát, nem szavakat.

Azzal, amit támadunk, legyen némi vegyrokonságunk; ha pedig egy személyt támadunk, az legyen szöges ellentéte annak, ami mi vagyunk: ezáltal hasonlítunk hozzá, ha nem is rokonságról van szó, hanem szimmetriáról. A szimmetria hasonlóság.

Miért nem mondjuk egy kutyáról, egy patkányról, egy lóról, hogy *halandó*? Miért mondjuk csak az emberről?

Bizonyára azért, mert csak az ember tudja, hogy meghal. Aki nem tudja, az nem hal meg. Ebben az értelemben volt örök az ember a paradicsomban. Meghalt ott is, de nem tudta, hogy meghal. A tudatlanság boldogságát többé nem leli fel az ember.

Az örökkévalóság a nem tudás kiváltsága. Elveszett az ember számára, aki nem tudja többé elérni és megélni, de egyre többet gondolkodik róla.

A kiadó mindent megjelentetett, amit elküldtem neki, kivéve azt az oldalt, ahol azt írtam, hogy „szerettem volna egy hóhér fiának születni”.

Mindig szenvedtem tőle, hogy tiszteletre méltó szülők gyermeke vagyok. Csakhogy ezt nem lehet elmondani, ha az ember nem tudja, hogyan értetheti meg és fogadtathatja el. Szerettem volna, ha a szüleim szörnyetegek, ha másért nem, azért, hogy gyűlölhessem őket. Mindig irigyeltem azokat, akiknek okuk volt utálni a szüleiket.

Ki kell mondanom az igazságot: főként zsidókkal értek szót *igazán*, mert, akárcsak ők, kívül érzem magam az emberiségen.

Egy könyv csak annyira méltó az érdeklődésünkre, amennyire elpusztítja önmagát.

Abban a Rășinariról szóló könyvben, amit a fivérem küldött, a *Bocete* című fejezetben egy leány lamentációját olvasom, aki néhány éve elvesztette az anyját: – Hol vagy, anyám? – kérdi. – Miért nem írsz? Ahol vagy, ott nincsen papír? Vagy talán *kiszáradt a tinta?*

Érdemem nem az, hogy tökéletesen hatástalan vagyok, hanem az, hogy ilyenek is akartam magam.

Eugène Ionescónak, akivel hosszasan beszéltem telefonon a Vasgárdáról, azt mondtam, hogy *intellektuális szégyent* érzek, amiért hagytam, hogy megtévesszenek. Pontosan válaszolt: azért „ültem fel”, mert a mozgalom „tökéletesen örült” volt.

Benjamin Fondane mesélte a következő történetet: Egy orosz (minden bizonnyal fehérorosz) férfi tizennyolc éven át azzal gyanúsította feleségét, hogy megcsalja. Erről soha nem beszélt vele, de titokban pokolian szenvedett. Tizennyolc éves lelki agónia után kérdőre vonja az asszonyt, aki meggyőző őszinteséggel azt feleli, hogy a gyanú tökéletesen alaptalan. A férfi nyomban átsiet a szomszéd szobába, és agyonlövi magát. Nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy ennyi ideig feleslegesen szenvedett.

A '40-es összeomlás, a megszállás és a felszabadulás – ez a három esemény, amelyet közelről láttam, arról győzött meg, hogy az ember mindenre képes, és hogy az illúzió *bűn*.

Azt ömlesztettem a könyveimbe, ami a *legrosszabb* bennem. Szerencsére, mert különben mennyi mérget halmoztam volna fel magamban! Könyveimben túlcsoznak a rosszkedveim, gyilkos indulataim – de ez talán szükséges volt, enélkül nem tudtam volna megőrizni az egyensúlyt, a „józanság” látszatát, úgy-ahogy. Főként román munkáimról beszélek: minden sorukban ott a téboly.

Szememre vetik a *Schimbarea de față a României*nek, e harmincöt évvel ezelőtt írt könyvemnek némely oldalát. Huszonhárom éves voltam akkor, és örültebb, mint bárki más. Tegnap belelapoztam; úgy tűnt, mintha egy *előző* életemben írtam volna, min-

denesetre jelenlegi *énem* nem ismeri fel magát a szerzőjében. Látni való, hogy a felelősség kérdése megoldhatatlan.

Mennyi mindenben hittem ifjúkoromban!

A történelem egyetlen véget nem érő félreértés. A francia fiatalok esküsznek Maóra. Holnap majd kiderülnek a bűnei, akkor demonizálják, mint Sztálint. És nem változik semmi: találnak egy új pótbálványt, lehetőleg minél távolibbat, hogy ne lássák közelről, hogy ne csalódhassanak benne *rögtön*.

Az öngyilkosság: haljunk meg, mielőtt meghalnánk.

V. Károlynak mindig mehetnékje volt, fia, II. Fülöp befalazta magát az Escorialba. Örököljük a túlzásra való hajlamot, de a túlzás formáját már nem.

Felkértek, hogy tartsak előadást Chicagóban. Mintha másról is tudnék beszélni, mint önmagamról!

Hindus, Céline „barátja” azt mondja, hogy a zsidóknak nem volna szabad haragudniuk Céline-re: vajon a nők haragszanak-e Strindbergre?

No igen. Csakhogy nem lépett fel egy nőgyűlölő Hitler, aki elkezdte volna kiirtani a nőket. A nők nem szenvedtek Strindberg miatt. A zsidók viszont joggal gondolhatják, hogy ellenük írni, akkor, amikor Hitler uralma dúlt – ez súlyos cselekedet.

Céline akkor követte el a hibát, amikor nem írt egy *pro és contrát* a zsidókról, csak egy *contrát*.

Levelet írni elvesztegetett idő. De még mindig többet ér, mint belekezdeni egy „téma”-ba és *komolyan* tárgyalni.

Azok a cikkek, amelyek Amerikában jelentek meg a *Tentation...-ról*,* felhasználták önmagam ellen intézett támadásaimat: bőségesen tele van velük a könyvem. Könnyű és csaknem tisztességtelen eljárás. Éltem vele én is Valéry-tanulmányomban. Olyan *intelligensnek* látszik...

Írni annyi, mint *merni*.

Nem hiszem, hogy volna teljesebb gyönyör, mint lábbal tiporni azt, amit hajdan imádtunk.

„Fatalista” lettem, mondtam tegnap Doina G.-nek. Mint egy román paraszt – Párizsban!

Akár otthon is maradhattam volna, az eredményt tekintve.

Írni annyi a számomra, mint bosszút állni. Bosszút a világon, önmagamon. Jóformán minden, amit írtam, a bosszú terméke. Tehát megkönnyebbülés. Az egészség számom-

* TENTATION D'EXISTER – Cioran esszékötetete (1956).

ra az agresszióban rejlik. Semmitől sem félek annyira, mint hogy összeroppanjak a nyugalomban. A támadás egyensúlyom alkotóeleme.

Azon a napon, amikor nem szenvedtem, nem is éltem.

Ki fogom írni az ajtómrá: Minden látogatás agresszió. Vagy: Irgalmazz! Ne lépj bel! Vagy: Minden arc zavar. Vagy: Sohasem vagyok itthon. Vagy: Átok arra, aki becsönget. Vagy: Nem ismerek senkit. Vagy: Veszélyes örült.

12.30-tól 14.10-ig Lacan előadása az École Normale-ban. Karmestertehetség. Hirtelesen felhevüléseivel ragad magával, az andante és az allegro váltakoztatásával. Teljeséggel ura magának, akár a bohócok vagy a plébánosok. Amíg beszél, végig azt a benyomást kelti, mintha gondolkodna, töprengene. Remekül ért ahhoz, hogy érthetetlené tegye, amit mond. Minduntalan német szavakat használ – nincs biztosabb módszer, hogy manapság imponálj Franciaországban.

Elképesztő, hogy valaki csatlakozhat egy valláshoz, amit *más* alapított.

Semmi sem olyan intenzív, mint egy aggastyán gyűlölete. A düh nem csökken a korról, épp ellenkezőleg, növekszik.

Imádság nélkül élhet az ember, de az imádság lehetősége nélkül már nem.

Látogatót várok. A világ minden kincsét odaadnám, hogy elmaradjon ez a látogatás. Oly kevés embert várok hátsó gondolatok és rettegés nélkül.

A place des Vosges, csaknem csupasz ágaival, amelyeken már csak néhány sárga levél csüng, soha nem tűnt olyan szépnek, mint ma: délután, amint elnéztem, azt mondtam magamban: „Rehabilitálja Párizst.” (Inkább azt kellett volna mondanom: „*Megvigasztal* Párizsért.”)

Megköszönni egy könyvet, amit képtelen voltam elolvasni: olyan robot, amit nagy gyakorlatom ellenére sem tudtam megszokni.

Amit *tudok*, elpusztítja azt, amit *akarok*.

Csak az forradalmár, aki magát a létezését kérdőjelezi meg: mind a többiek, élükön az anarchistákkal, a fennálló renddel paktálnak.

Abban a reményben olvasok ilyen sokat, hogy egy szép nap olyan magányra bukkanok, mely nagyobb, mint az enyém.

Mi sem jogosabb, mint az önsajnálát.

Átlapoztam az *Ephémère* legújabb számát. *Megüvegesedett* költészet. Áttetsző, hideg, eltökélt, halott homály. *Üveges* versek... abban az értelemben, ahogy *üveges* szemről beszélünk.

Meg kellene szokni azt a gondolatot, hogy semmit sem nyerhetünk azzal, hogy élünk, de azzal sem, hogy meghalunk. Ebből a bizonyosságból kiindulva előnyösen *megszervezhetnénk* a létünket.

A forradalmakat a nyomorultak (a nyomorgók) és a tétlenek érlelik meg: amazok szükségből, kétségbeesésből, emezek öngyűlöletből. A felfordulás után a tétlenek ellankadnak. Ellentétes okból, de a társadalmi létra két véglete összetalálkozik. Ezzel magyarázható az a szerep, amit az arisztokrácia játszott '89-ben és a XIX. századi oroszországi politikai agitációban. Vagy a polgári értelmiség a mai forradalmi mozgalmakban. Alapjában véve minden jóllakott ember gyűlöli magát titokban, s azt óhajtja, hogy valamiképpen seperjék el. De azért azt akarja, hogy ez a közreműködésével történjék. Talán minden forradalomnak ez a legérdekesebb, legjellegzetesebb aspektusa.

Ha valakinek semmi mondanivalója sincs, irodalmi kritikus lesz, ha mondanivalója még ennél is kevesebb, a kritikusok kritikusa. Sterilitás a második hatványon.

Az eredetiség nem ismérv. Paganini eredetibb, mint Bach.

Párizsban már egyetlen igazi állatot sem látni. A kutya és a macska sokkal humanizáltabb, hogyszem az ember versenytársának vagy áldozatának tekinthetnénk. Mindkettő az áruló szerepét játssza. És csakugyan azok is. Zoológiai „kollaboránsok”.

A lényeg gyakorta a hosszú beszélgetések végén tör fel. A nagy igazságokat a küszöbön mondjuk ki.

Száz levélből, amit egy író kap, egyetlenegy érdemel figyelmet. Csaknem valamennyit aszerint írják, hogy az újságok, folyóiratok mennyit foglalkoznak veled. Nem az inspirálja őket, amit írtál, hanem az, amit rólad írtak. Minden területen minden *second hand*. Legyünk szerények!

(Én megpróbáltam a szerénységet, váltakozó sikerrel. De azért remélem, hogy egy szép nap elsajátítom. Erre való a halál.)

Amit húsz évvel ezelőtt írtam M.-nek, ma is igaz: Jób és Chamfort tanítványa vagyok. Pedig nélkülük is ugyanaz volnék, aki vagyok, pontosan ugyanígy látnám a dolgokat. Hogy mit köszönhetek nekik? Semmit, hacsaknem annak vigaszát, hogy a rokonaim, annak megnyugtató tudatát, hogy nem vagyok egyedül, hogy mások ugyanígy üvöltöttek vagy vigyorogtak...

Az egyetlen forradalom, az egyetlen felfordulás, ami érdekel és amit, őszintén szólva, el tudok képzelni, az Apokalipszis.

Egy társadalmi változás nem elég *fontos*.

Mindaz, amit írtam, semmire sem jó, és nem vezet sehová. Ezért nem vagyok egészen elégedetlen vele. Igazságra törekedtem. És mi más az igazság, mint az, ami megzavarja az életet, sőt ellentmond neki? Vagy inkább: igazság az, amiről lemondhatunk avégett, hogy éljünk.

Történetének egy adott pillanatában minden nép *kiválasztottnak* hiszi magát. Ekkor nyújtja a legjobbat és a legrosszabbat.

A napokban egy fiatal román költő járt nálam, I. A. Úgy beszélt Jézusról, mintha ezt az istent csak nemrég vették volna le a keresztről.

Íme, az ateista propaganda eredménye. Betiltják a vallást, az emberek titokban felfedezik, s azt hiszik, hogy csak nemrég született meg, noha már véget ért, sőt halott.

Szerettem volna olyan cinikus lenni, mint Talleyrand. Sajnos túl sok alázatos és becsületes ösöm volt, gátolják a becsvágyamat, béklyózzák a cselekedeteimet. Gyengébb vagyok, hogyszem le bírnam rázni ezt a súlyos örökséget.

Egész életemben úgy éltem, mint egy clochard. Egy clochard, akinek adtak, és aki nem kért.

Nyilvánvaló, hogy Isten megoldás volt, és hogy soha nem fognak egy másikat találni, amely ennyire kielégítőnek bizonyulna.

Egy fényképet kerestem az asztalfiókban, és egy húsz-, harmincéves fényképkötegre bukkantam. Lehetséges volna, hogy ez a többé-kevésbé romantikus külsejű fiatalember *én* voltam? És a barátaim, hogyan hihetném, hogy ők azok? Mit művel velünk az idő! Őnazonosságunkat az évek múlásával csak a *név* biztosítja. Ötévenként nevet kellene változtatnunk. Képtelenség azt hinni, hogy azok voltunk, akivé lettünk.

Lautréamont-t sohasem tudtam végigolvasni. Emlékszem, először Bukarestben próbáltam meg 1930-ban vagy '31-ben. Csalódás. Túl retorikus. Kétszer is újrakezdttem, hasonló eredménnyel. Viszolygok ettől a byroni ékesszólástól, talán azért, mert mindig is erős kísértést éreztem iránta. Első román könyvemben (*Pe culmile disperării*) és első francia könyvemben, a *Kézikönyvben* megtalálható ez a bosszantó lírai véna, azután küzdöttem ellene, amennyire csak tudtam. Egészséges ösztön volt tehát, ami megakadályozta, hogy szeressem és olvassam a *Maldoror énekeit*.

Talán ugyanez az oka, hogy Sade-ot sem olvastam sokat. Hozzá kell tennem, hogy iszonyodom mindattól, amiért a párizsi irodalmárok rajonganak.

Sade-ot csak akkor lehet megérteni, ha az ember kényszerű szexuális önmegtartóztatási korszakokon esett át, bármilyen rövidek lettek légyen is azok. Olykor, a legkomiszabb „testi” obszessziók közepette arra gondoltam, milyen borzalmakat kellett átélnie a márkinak a börtönben.

A katolikus és jobboldali neveltetésű P. N. nem tud megvigasztalódni, amiért Jézus zsidó volt. Magyarázom neki, hogy éppen ez a rendkívüli. Csakhogy az előítéletek...

Tudni, hogy mi *fontos* – ez a legkritikább dolog a világon. Mindazok közül, akiket ismerem, oly kevesen tünnek ki ebben a tekintetben, hogy akár megnevezhetném őket (négyen vagy öten voltak összesen).

A megszállás idején Picky Pogoneanu, aki Stockholmban volt diplomata, poliomyelitisben betegedett meg; Párizsba jött, hogy gyógykezeltesse magát, és sorra felkereste

az összes híres orvost és kuruzslót. Egyszer azt mondta nekem: – Képtelenség ez a sok szenvedés. Nem tudom, mit kezdjek velem. Ha költő volnék, kisajtolhatnék belőle valamit. De diplomata vagyok, sajna.

Olvastam egy cikket a varsói gettó elpusztításáról. A zsidó hősiesség, amelyről szó esik benne, arra a harcra emlékeztet, amit Hadrianus, Vespasianus, Titus ellen folytattak. És közben csaknem kétezer év. Micsoda vitalitás!

Ha le lehetne fényképezni az álmainkat!

Minden csak látszat – de *minek* a látszata? A Semmié.

Aki sajnálja magát, egyben Istent is sajnálja.

Pénzt csak a becsületünk árán kereshetünk.

Abbahagyta az írást: már nem volt mit rejtegetnie.

Joggal jegyezték meg, hogy Indiában sohasem vettek volna komolyan egy Schopenhauert, egy Rousseau-t, minthogy nem éltek összhangban azokkal az elvekkel, amelyeket hirdettek. Bennünket éppen ezért érdekelnek. Nietzsche sikere jórészt annak köszönhető, hogy olyan elméleteket védelmezett, amelyeket életében sohasem követett. Nekünk az tetszik, hogy egy beteg, gyöngye ember, vénkisasszonyok penziójának törzsvendége, az erő, az önzés, az aggálytalan hős apologétája volt. Ha megtestesítette volna azt a típust, amelyet írásaiban magasztal, már rég nem foglalkoztatna bennünket.

„Naiv”-nak azt nevezem, aki nincs tudatában jelentéktelenségének, és ennek következtében örül a dicsőretnek. Mint látható, ez a meghatározás szinte a teljes emberiséget felöleli.

A legigazibb önvallomás az, amit közvetetten teszünk, másokról beszélve.

Nagy szükségét érzem, hogy szakítsak egy sereg emberrel, elsősorban barátokkal; aztán lemondok a tervemről: elvégzi majd az idő.

Szláv van bennem, meg magyar, latin semmi.

Az életben elérkezik az a perc, amikor már nem utánzunk mást, csak önmagunkat.

Jorge Guillén Lorca-tanulmányában szó esik az 1933 körüli spanyolországi szellemi forrongásról. Három év múlva bekövetkezik a katasztrófa. Minden szellemileg termékeny korszak történelmi szerencsétlenségek előjele. Az eszmék összeütközése, egy nemzedék szenvedélyes vitái sohasem korlátozódnak a szellem területére: ez a pezsgés nem ígér semmi jót. A forradalom és a háború a *menetelő* szellem, vagyis a szellem diadala és végső lefokozódása.

A drámaíró a tett embere. Minden darabjával, amit színre visz, csatát kezdeményez. Ionescóra gondolok, minden egyes főpróbájának drámájára. Az embernek bátornak kell lennie ahhoz, hogy szembenézzen a bukással, vagy akár csak számoljon a lehetőségével. Őt könyvet írtam franciául; az elsőt leszámítva egyiknek sem volt sikere. A kudarcot azonban alig vettem észre. Egy könyv sorsa nem egyetlen este dől el. Óriási előny.

Ha bizonyos volnék benne, hogy ugyanannyi hibám van, mint a többi embernek, *mint azoknak, akiket ismerek*, nyomban megölném magam.

Samuel Beckett Nobel-díjat kapott. Micsoda megaláztatás egy ilyen gőgös embernek! Annak szomorúsága, hogy megértették.

Beckett, avagy az anti-Zarathustra.

A poszttemberiség látomása (ahogyan posztkereszténységről beszélünk).

Beckett, avagy az ember alatti ember apoteózisa.

„Sírva vigad a magyar.” Ez egy magyar vers vagy közmondás? Nem tudom. Azt viszont tudom, hogy ehhez a világhoz tartozom én is, ha másért nem, a sötét, nyomott hangulataim miatt.

Gyűlölöm a fiatalokat, mindazokat, akik egykori hevületeimre emlékeztetnek.

Nem a tapasztalataid érdekelnek, hanem az a mód, ahogyan prezentárod őket. Egy élet nem mű.

Nemrég belekezdtem egy cikkbe a betegségről. A cikk haladt, de ágynak estem (influenza, homloküreg-gyulladás): azóta *semmi sem jut eszembe a betegségről*.

Ha boldog akarsz lenni, ne kutakodj az emlékeid között.

Szomorú népek körében szerettem volna élni, vagy legalábbis egy olyan nép körében, amelynek a zenéje epekedő vagy szívszaggató: a fado ilyen, a tangó, az arab, a magyar keservesek.

Ha valaki *elitről* beszél, tudom, hogy kreténnel van dolgom.

Túl van azon a koron, amikor az ember megöli magát.

X.-et olyan boldogság támadta meg, amelyből többé nem fog kigyógyulni.

Ma reggel egy metrómegállóban egy vak, biztos vagyok benne, hogy igazi vak, előre nyújtotta a tenyerét. Volt valami a magatartásában, a merevségében, ami megdermesztette az embert, elszorította a torkát. *Átadta a vakságát*.

Senki sem bocsátja meg, ha őszinték voltunk vele, pontosabban: ha őszinték mertünk lenni.

Megmondani az igazságot valakinek annyi, mint tapintatlanságot elkövetni, fölényt tulajdonítani magunknak.

„Semmi sem hatalmazza fel arra, hogy őszinte legyem velem.”

„Milyen jögon vágja a képembe az igazságot?”

Cikket kell írnom Tolsztojról, vagy inkább előszót, s ráébredék, hogy csaknem képtelen vagyok rá. Ahhoz, hogy másról, ne magunkról beszéljünk, némi tárgyilagosságra van szükségünk, csak hogy én immár senkivel sem tudok objektív lenni, kizárólag magamról tudok beszélni. Tárgyilagosságnak lenni nem annyi, mint pártatlannak lenni, annyi, mint a másik emberről mint *tárgyról* beszélni; ezt teszik a kritikusok. Erre én képtelen vagyok. Úgy beszélek a másik emberről, mintha én volnék ő. Akkor minek írjak tanulmányt vagy előszót? Minek hazudni? A szubjektívitásnak az a foka, ahová elértem, még *arra* az elemi munkára is alkalmatlanná tesz, hogy felvázoljam egy kérdés vagy – mint ebben az esetben – egy arckép lényegét.

És mégis meg kell írnom.

Ha megírni egy tragédiát éppoly könnyű volna, mint megélni!

A legtöbb versben, amit az utóbbi időben olvastam, nem esik szó másról, mint... a Versről. Az a költészet, amelynek nincs más tárgya, mint önmaga, gyorsan kimerül, és unatja az olvasót.

X. azt írja, szeretne elküldeni hozzám egy derék, nemes jellemű stb. fiatal embert, hogy adjak neki néhány irodalmi tanácsot. Azt válaszolom, hogy nem tudok efféle tanácsokkal szolgálni, abból az egyszerű okból, hogy ilyenek nincsenek. Visszautasításom igazi oka azonban az, hogy erősen kétséges, vajon ez az erkölcsileg feddhetetlen fiatal ember írónak való-e. – Nem a képességeink, a hibáink *igéretesek*.

Minden meggyőződés a szabadság akadályá.

Noha iszonyodom a betegségektől és a betegektől, egy egészséges embert nem tudok komolyan venni.

Álmatlanság.

„Amikor az álom madara fészket akart rakni a szembogaramon, meglátta a szempilámat, és megrémült a hálótól.” (Ben-al-Hammara, andalúziai arab költő, XII. század.)

Időszámításunk kezdetén a zsidókat, hogy keresztények, s felelőssé tették őket Jézusért, jóllehet megtagadták őt. Kétezer évvel később Marxért teszik őket felelőssé, s noha egyre kevésbé vallják magukat a követőinek, mégis ugyanannyit fognak szenvedni Marx miatt, amennyit Krisztus miatt szenvedtek.

A gondolkodóban az író érdekel, az íróban a vérmérséklete.

Olvasom, hogy *Goar* (költő volt? szent? őrült?) kabátját *hanyagságból* egy napsugárra akasztotta...

Olyan szabadon szeretnék írni, mint Saint-Simon, mit sem zavartatva magam a nyelvtantól, a nyelv helyes használatának előítéletétől, a szabályok terrorjától. Ha azt aka-

rod, hogy eleven legyen a stílusod, állandóan súrolnod kell a szabálytalanságot. Ha ellenőrzöd magad, ha kijavítod magad, megöled a stílusod. Jaj annak, aki kölcsönnyelven ír: nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy a vérében levő hibákkal megújítsa.

Főpróba. Egy sereg kritikus: micsoda mesterség! Azzal töltik az életüket, hogy *ítélkezzenek*. Inkább a sír semlegességében pihenni.

„A rendkívüli iránti hajlandóság a közepszerűség jellemzője” (Diderot).
Ebben a mondatban benne van az egész francia XVIII. század. Nem csoda, hogy „barbár”-nak tartotta Shakespeare-t.

A Természettudományi Múzeumban jártam. A dinoszauruszokat ábrázoló képek előtt azt mondja egy nő a fiának: „Hogy tudták lefényképezni őket?”

A Forradalom kezdetén minduntalan Rousseau-t idézték, a végén Tacitust.

Ma bosszúvággal ébredtem. Csak azt nem tudom, kin álljak bosszút.

Szolovjev, mielőtt kilehelte a lelkét, imát mondott a zsidókért, „mert nagy megpróbáltatások várnak rájuk”. Ez 1900-ban történt. Halálakor minden oroszországi zsinagógában imádkoztak érte.

Az igazi író mindent feláldoz a művéért, a becsületét is.

Valahányszor dolgozni akarok, valaki megakadályoz benne, s ez a valaki nem mindig vagyok én.

Minden szerencsétlenség közül az a legelviselhetlenebb, amelyet előre látunk. És minthogy Kasszandra vére folyik az ereimben...

Sade nem író, nem is gondolkodó: egy *eset*, semmi több.
(A szürrealisták, Blanchot, Bataille, Klossowski nagyot tévedtek a megítélésében.)

Dinu Noica azt írja, hogy az új nemzedék és csakis az *érdemi meg* Eminescut.
Nem szabad hízlelni a fiataloknak. Nem kell hizlalni a gőgjüket: elég nagy az amúgy is. D. N.-nek mindig is az volt a becsvágya, hogy az ifjúság tanítómestere legyen, márpedig csak úgy lehet azzá lenni, ha hízlelgünk neki.

Képtelen vagyok megérteni, hogyan kívánhatja valaki, hogy *tanítványai* legyenek. Ez annyi, mintha beletörődnénk, hogy a majmaink rabszolgái leszünk.

Adóív. *Bevételeket* kellene kitalálnom. Ez a szó olyan hatással van rám, mint egy hánytató!

Minden ember, aki dicshimnuszokra vagy legalábbis elismerésre törekszik, arról tesz tanúságot, hogy nem elég gőgös.

Az ember csak akkor lehet jobb ember, ha szinte balesetszerűen sikerül elvesztenie a becsvágyát.

Valéry Rögöszmėje – a színházban. Rettenetes, csaknem halálos unalom. A szellemesség elviselhetetlen, ha automatikusan, állandó szokellésekkel működik, és ha piruettekre és viccekre korlátozódik. Meg aztán Valéry fetiszizálja az intelligenciát, a tulajdon intelligenciáját, ez pedig egyenesen kétségbeejtő. A ragyogó nem ér semmit, nem pótolhatja az emóciót.

1950-ig (hogy megadjam az idejét) hittem Valéryben. Azóta elszakadtam tőle, olyanynira, hogy ma már teljesen idegennek érzem.

Azt hiszem, az elképzelhető legrosszabb pszichiáter lennék, minthogy minden betegemet megérteném, és igazat adnék neki.

Heidegger úgy beszél Hölderlinről, mintha egy preszokratikusról volna szó. Ugyanúgy tárgyalni egy költőt, mint egy gondolkodót, azt hiszem, eretnokség. Vannak kérdések, amelyekhez a filozófusoknak nem kellene hozzányúlniuk. Kiízesíteni egy verset, mint egy rendszert – ez bűn a költészet ellen.

Különös: a költők örülnek, ha filozófiai észrevételeket tesznek a műveikre. Ez hízeleg nekik, úgy érzik, mintha előléptették volna őket. Milyen szánalmas!

Csak a költészet őszinte kedvelője szenved attól, hogy a filozófusok szentségtörő módon olyan területre tévednek, amelynek tilosnak kellene lennie, amely tiltott övezet is a számukra. Egyetlen filozófus sincs (Nietzsche?), aki egyetlen elfogadható verset írt volna. (Igaz, költői tendenciájú rendszerek viszont vannak, Platón, Schopenhauer, de ezekben az esetekben látomással van dolgunk, vagy pedig olyan életművel, amelyet befolyásolt a költők tanulmányozása: Schopenhauer.)

Élie Wiesel, máramarosszigeti zsidó elmondja, hogy két évvel ezelőtt visszatért szülővárosába. Nem változott semmi, kivéve azt, hogy már nem voltak zsidók. Mielőtt elhurcolták volna őket a náciok, elásták ékszereiket és más értékeiket, ő is elásott egy aranyórát. Wiesel Szigeten szobát vesz ki egy szállodában, éjszaka pedig elindul, hogy megkeresse az óráját. Megtalálja, nézegeti, de képtelen elvinni. Úgy érzi, mintha tolvaj volna. A kísértetvárosban, városában nem találkozik ismerőssel, ő az egyetlen, aki túlélte a mézárhlást.

Ahelyett, hogy hálások volnának érte, barátaim a szememre vetik, hogy nem írok, nem publikálok semmit.

Mi mindent meg nem teszünk, hogy elviseljük magunkat!

„Egy ellenség éppolyan hasznos, mint egy Buddha.” – Mennyire megértem ezt! Ellenségeimnek köszönhetem, hogy kevesebbet hibáztam, mint amennyi hibát nélkülük követtem volna el. Örködtek felettem, örködnek most is: határtalan hálát érzek irántuk.

Akkor nevezünk valakit régi barátunknak, amikor megállapítjuk, hogy már nincs mit mondanunk egymásnak.

Hölderlin nem járt Görögországban. Annak, aki fel akarja támasztani a halott istene-
ket, nem kell meglátogatnia a földet, ahol éltek. Csak messziről lehet föléleszteni őket.
A turizmus minden *eleven* kapcsolatot megszakít a múlttal.

A megalomán az az ember, aki hangosan kimondja azt, amit mindenki némán gondol
magában.

Tizedszer próbáltam elolvasni franciául a *Holzwegét*, megint csak hiába. Azon tűnő-
döm, vajon milyen gondolatokat ébreszthet egy „fiatal” agyban ez a kétségbeejtő, sok
helyütt érthetetlen, látszólag mély stílus. Németül van benne némi szépség, bár elvi-
selhetetlenül aránytalan és pöffeszkedő.

Csak akkor hívjuk a halált, ha többé-kevésbé egészségesek vagyunk; amint egy kicsit
is gyengélkedünk, nyomban rettegnéi kezdünk tőle.

Sohasem használni a „mítosz” és a „struktúra” szavakat: azt hiszem, ez a szellemi hi-
giénia legfőbb feladata.

Csak azokat az írókat szeretjük, akik szenvednek, akiknek titkos fájdalmait és fogya-
tékosságait átérezzük. Minden olvasó szadista, ha nem tudja is magáról; nincs olyan
sikoly, amit ne hallana boldogan. Telhetetlen, akit csak a pokol elégitene ki, ha a nézője
lehetne, a *kritikusa*.

A németekben és a zsidókban az a közös, hogy heves érzelmeket gerjesztenek az em-
berben, pro vagy contra; *normális* érzelmeket szinte sohasem ébresztenek bennünk.

Az *N. R. F. Breton*-számát lapozgatom. Ez a rendkívül korlátolt ember nem érdemel
ennyi megbecsülést, s amit most kapott, szükségképp nem is eredményezhetett semmi
újat. Megszűntem érdeklődni iránta, amikor megtudtam, hogy utálja Dosztojevszkijt
és a zenét.

Közelebbi rokona Bossuet-nak, mint Rimbaud-nak, és ami a legjobb a prózájában,
az Valérytól való. Ami pedig a pályafutását illeti: egy kisszerű inkvizítor. Csakhogy az-
zal a hatalmas előnnyel rendelkezik – az irodalomtörténet szempontjából –, hogy azo-
nosult egy mozgalommal, a cégére lett. Az, amit csinált és írt, szöges ellentéte annak,
amit prédikált. Az önkívület teoretikusának hihetetlenül választékos a stílusa: roppan-
tul sűrített, néha szorulásos is. Ez az alapvető ellentmondás az én szememben előnyére
szolgál, mert *humanizálja*. Másképpen túlon túl gögösnek és túlon túl feszesnek látnám.
Egy pálya, amely *disszertációkra* szolgál, egy sors, amely boldoggá teszi az egyetemeket.

Elhülyülés, elhülyítés a filozófia – ez új jelenség Franciaországban. Eddig úgy tűnt,
hogy mindez Németország kiváltsága.

Barthes Racine-könyvét lapozgatom: figyelemre méltó, de fullasztó. Micsoda nyelv!
Egy kritikusnak nem volna szabad *pszichológiai* könyveket tanulmányoznia, főként
nem pszichoanalitikus munkákat.

Barthes azt mondja, hogy Jules Lemaître (akit nem olvasott) *vulgáris* kritikus. Ha
Lemaître a maga korának filozófiai tolvajnyelvén írt volna, nyilván nem volna *vulgáris*
– *olvashatatlan* volna.

Amit ma a kritika megújulásának neveznek, nem egyéb, mint az irodalomtól idegen, külső nyelv használata. Nem úgy beszélni, mint az írók, hanem mint a filozófusok, szociológusok meg mind a többiek. Az egész mai kritikát Marx, Freud, Heidegger nevében művelik, vagy bármely új diszciplína nevében, amelynek alkalmazzák a terminológiáját.

Foucault könyvében gyakran esik szó az „antropológiai végesség”-ről. Elképzelem, milyen hatással lehetnek az efféle formulák a fiatalokra. Nyilván *tudósabbnak* tűnik, mint „az ember nyomorúsága”, „az ember mint halálra ítélt állat” vagy az ember „arasznyi léte”.

Valamennyi csalás közül a nyelvi csalás a legrosszabb, mivelhogy korunk elhülyültjei azt veszik észre a legnehezebben. Ki kell mondanom, hogy a zsilipet Heidegger nyitotta ki, s egy filozófusnak, ha tapasztalni akarja, mi a számkivetettség, ha tulajdon pályáján akarja átélni azt a bizonyos *végességet*, nem kell mást tennie, mint elvetni a madárnyelvet és közönséges, értelmes nyelven beszélni. Automatikusan űr veszi majd körül.

Sartre az *N. R. F.*-ben ezt írja a halálról: „a legabszolútabb nem érték”. Ez a formula tartalmában és formájában egyaránt hamis. Nem lehet azt mondani, hogy a „legabszolútabb”; mintha azt mondanánk: „a legvégtelenebb”. És azt mondani, hogy a halál „nem érték”, tiszta képtelenség.

Brachfeld Olivér* meghalt Quitóban, Ecuadorban. 1938–39-ben naponta találkoztunk. Ez a *Source* korszaka volt – ott futottunk össze napjában háromszor vele meg Mariával.

A közösen töltött éveket most elsöpörte a halál.

Kevés embert ismertem, aki ennyire képtelen volt rá, hogy rossz legyen. Milyen bájos ember volt! És hogy értett hozzá, hogy megbocsáttassa a csúnyaságát! Csak hagyják beszélni, nem kívánt többet. Gyermekesen hiú volt, de hiúsága felszíni volt, nevetésgés, tehát csöppet sem kellemetlen. Párizsi életem egész első korszaka a nevéhez fűződik, egész háború előtti diáknegyed-korszakom.

Senkinek sem bocsátjuk meg, hogy csalódást okoztunk neki: halálunkig haragudni fogunk rá.

Martin Buber, miután negyven vagy ötven évig az apostol szerepét játszotta, élete legvégén felfedezte a szerelmet, mégpedig a testi szerelmet. Barátnőjéhez intézett levelei, mint mondják, megtagadják addig vallott eszméit. Tanítványai nem is akarják, hogy kiadják a leveleket: csorbát szenvedne Izrael presztízse. Bubernek voltaképp a *Vallo-másait* kellett volna megírnia, fordítva, mint Szent Ágostonnak: az ő vallomásai az érzékiséghez való *megtérés*ről szólnának, az érzékek rehabilitációjáról a *lélek* rovására.

Semmi kedvem újraolvasni Valéryt. Porosnak és feleslegesen intelligensnek érzem. Összekeverte a finomkodást és a gondolatot.

* Brachfeld Olivér – (1908–1975) magyar–spanyol pszichológus, történész, irodalomtörténész, műfordító.

A kritikusnak az a szerepe, hogy érthetővé tegyen egy homályos vagy szándékosan homályos művet. A kritikusnak világosabbnak kell lennie; minek olvassak egy kommentárt, amely nehezebb, mint a mű, amelyet kommentál?

A tömeggel sohasem szabad egyetérteni, még akkor sem, amikor igaz van.

Harmincéves koromig egyetlen gondolat foglalkoztatott: az öregek kiirtása; most, hogy elmúltam ötven, a fiatalok kiirtása érdekel.

Élni annyi, mint teret veszteni.

Ne olvassuk azokat az írókat, *akikről beszélnek*.

Kizárólag szükségletből olvasni, és vaktában, ahogy jön. Azok közül a könyvek közül, amelyeket egy cikk hatására olvastam el, szinte egy sem érte meg a holnapot. Korjelenések voltak, semmi több.

Jobb egy *elavult* íróat olvasni, csak mert kedvünk szottyant rá, mint sznobizmusból egy másikat, aki divatban van. Az első esetben egy másik ember szubsztanciájával gazdagodunk, a második esetben *fogyasztunk*, minden haszon nélkül.

Pocsék *Önarcképében* Man Ray, az amerikai festő elmondja, hogy amikor álmatlanság kezdte kínozni, elhatározta, hogy véget vet az életének. Következésképp egy éjszaka ágya mellé tette pisztolyát, hogy ha nem tud elaludni, agyonlője magát. Mély álomba süllyedt, nem gyötörte többé álmatlanság.

Ez a „csoda” csak azért eshetett meg, mert elhatározása, hogy megöli magát, komoly volt. „Tudatalattija” inkább aludni akart, mint meghalni.

Nincs igazság, amit meg lehetne élni. Végső soron minden igazság rombol. Szinte azt mondhatnánk: az a küldetése, hogy ártson.

Egy nemzet s még inkább egy civilizáció akkor tűnik el, ha eltűnnek belőle a *tiltások*.

Árvíz pusztítja Romániát. Egy ország, amit elöntött a természet és a történelem. Holmikát vittem a követségre.

Gyűlölök *magyarázni*, még a szót is utálok.

Paul Celan a Szajnába vetette magát. Hétfőn találták meg a holttestét. Elragadó és lehetetlen ember volt, szelídségrohamai vadak voltak, nagyon szerettem, és kerültem, mert félttem, hogy megbántom, hiszen bántotta minden. Valahányszor találkoztunk, vigyáztam, s olyannyira ellenőriztem magam, hogy fél óra múlva holtfáradt voltam.

Rettenetes éjszaka. Celan *bölcs* elhatározásán gondolkodtam.

(Celan végigjárta az útját, kimerítette a pusztulással való ellenszegülés minden lehetőségét. Létezésében bizonyos értelemben véve nincs semmi töredékes vagy elhibázott: teljességgel megvalósította magát.

Mint költő nem tudott tovább menni; utolsó verseiben a *Wortspielereit* súrolta. Nem ismerek patetikusabb és kevésbé szomorú halált.)

Megdöbbenve látom, hogy még Celant is, akinek volt mondanivalója, még Celant is mennyire gyötörték a nyelv kérdései. A szó volt az obszessziója – megérdemelt büntetése, hogy ami a legkevésbé valóságos a költészetében, abból a verbális akrobataságból ered, ahová végül is el kellett jutnia.

A nyelv vesztü el napjaink költészetét, az, hogy túlon túl nagy jelentőséget tulajdonít neki – ez a végzetes bálványozás.

A nyelvről való elmélkedés magát Shakespeare-t is megölte volna.

A szavak szeretete, az igen; a rájuk való nehézkedés, az nem. Az a szenvedély verseket nemz, emez a versek paródiája.

Csak akkor kell írni, ha mondanivalónk van. Az a benyomásom, hogy utolsó stílusában írt sok versében Celan csak a szavakhoz folyamodik, ezzel pedig együtt jár, hogy becsapja olvasóját, becsapja önmagát, félrevezet, s titokzatosságba burkolózik, hogy mélyebbnek lássék, mint amilyen.

Az első lázadás az angyalok lázadása. (Az ember későbbi: epigon.) Vagyis még Isten körében is elégedetlenség morajlott. Azt gondolhatjuk tehát, hogy a „lények” minden szinten nehezen viselik el az alárendelt helyzetét, és senkinek sem bocsátják meg, hogy felettük áll. Talán még a természetek között is irigység dül, az állati világban mindenképp. Még egy *irigy* virágot is el lehet képzelni.

Schiller azt írta Hölderlinnek, hogy óvakodjék a német költőknél oly gyakori terjen-gösségtől.

Minden német mű, a költői művek csakúgy, mint a többi, erőteljesebb volna, ha legalább a felét kihúznák. Sem Hegel, sem Schopenhauer, de még Nietzsche sem tudta idejében abbahagyni. Az a rögeszme, hogy mélyre ássanak, hogy a végtelenségig magyarázzanak, hogy ne hagyjanak ki semmit, azt eredményezi, hogy olvasás közben állandóan szorongunk: nem leszünk képesek végigolvasni a könyvet.

Minden undorunk mélyén önundor rejlik.

Ki kell szakítanunk magunkat eredetünkből, a „törzs” előítéletéből. Román vagyok, persze, mégsem tudom elviselni a román népzene (kivéve a *doinát*). A magyar zene viszont megindít, fölkaivar, a véremig hat. A magyarok az ellenségeink. Bizonyos értelemben ezek az ellenségeink közelebb állnak hozzám, mint honfitársaim. Milyen következtetést vonjak le ebből?

Az igazi pokol? Ha semmit sem tudnánk *elfelejteni*.

Tegnap Románia helyzetéről beszélgettünk Paléologue-gal. Milyen kár, mondtuk mindketten, hogy képtelenek vagyunk elszakadni tőle, közönyössé lenni iránta. Csakugyan nem könnyű eljutni idáig, mégpedig azért nem, mert ez az ország nem valósította meg magát, és mert mostohán bánt vele a történelem. Egy francia, egy angol azt gondolhatja magában, hogy országa már kiszolgált, igaz, de megvalósította azt, amire született, teljesítette feladatát. S ha így van, mit számít a jövője? Egy olyan országtól, amely a történelmi körülmények miatt nem tudta megvalósítani magát, amely nem jutott túl az ígéret stádiumán, bajos elszakadni, éppen azért, mert nem állt módjában élni, mert csírájában elfojtották.

Egy fordítás, ha világosabb, érthetőbb, mint az eredeti, rossz. Ez ugyanis azt bizonyítja, hogy a fordító nem tudta megőrizni az eredeti többértelműségét, és *döntött*: ami is bűn.

Mit köszönhetek a Vasgárdának? Azok a következtetések, amelyeket kénytelen voltam levonni ifjúkori hevületemből, olyan aránytalanok voltak, olyan aránytalanok ma is, hogy később képtelen voltam egy ügy bajnokává lenni, bármilyen ártalmatlan vagy nemes volt is az.

Jó, ha drágán megfizetünk egy ifjúkori örületért: sok későbbi csalódást takarítunk meg magunknak.

Vajon ha apám, akit a '14-es háborúban Sopronba deportáltak, látná, hogy Párizsban órák hosszat magyar cigányzenét hallgatok, mit gondolna? De ez a zene oly szervesen hozzátartozik ahhoz a közép-európai világhoz, ahonnan származom, hogy a sovinszta visszahatás minden formája fonák volna.

Lelkemben románnak és magyarnak érzem magam, magyarnak talán inkább, mint romának.

Beckett azt írja levelében a *Démiurge** kapcsán: „A maga romjai között védett helyen érezném magam.”

Gyönyörű levelet kaptam Ion Alexandrutól, azt írja, hogy elszomorította a könyvem. Szinte sértve érzi magát keresztény érzéseiben. Mit válaszolhatnék? Úgy látszik, nem fogja föl a *kítaszított* mégiscsak valóságos és legitim létét. Olyan áhítattal beszél az *Atyá*-ról, hogy elképeszt. Úgy érzem, Iván vagyok, Aljosával szemben.

Vajon ki *téved*, ő vagy én? Azt hiszi, hogy egy igazság birtokában van, holott csak a *reményt* birtokolja. Az *igazság* iszonyatosabb, mint gondolja, s nem lehetetlen, amin igazsak megdöbbenne, hogy én közelebb jutottam hozzá, mint ő.

A hívő és a hitetlen a gőgnek egyazon formájában szenved: csak a tartalom különbözik. Mindketten azt hiszik, hogy eljutottak az igazsághoz, másként nem tudnának élni. Csakhogy az *igazság* szót nem volna szabad a szánkra venni. Aki használja, öntelt, sőt szemérmetlen.

Tegnap este hosszú vitát folytattam egy magyar költővel (Pilsudsky)** Simone Weilről,

* LE MAUVAIS DÉMIURGE – Cioran esszékötete (1969).

** Nem tudhatjuk, vajon Cioran emlékezett-e rosszul Pilinszky János nevére (mert vele találkozott és vitakozott), vagy a naplót sajtó alá rendező olvasta tévesen a nevet. A találkozásról, mely közös barátjuk, Gabriel Marcel lakásán történt, Pilinszky is beszámol, ha némiképp másként is (PÁSZTORLÁNY ÉS KATONA. *Vigília*, 1979. november. In: TANULMÁNYOK, ESSZÉK, CIKKEK. Századvég, 1993. II. 327. Sajtó alá rendezte Hafner Zoltán): „Napjaink legmélyebb és legszuverénebb szellemének tartom őt [Simone Weil]. Nem lepelt meg, amikor Gabriel Marcel és VI. Pál pápa századunk legkeresztényibb szerzőjének, vagy a svájci dominikánusok priorja korunk szentjének nyilvánította, de meglepett, amikor Cioran, ismert francia filozófus metafizikus ateista létre hosszas rajongás után épp szentségét vonta kétségbe. Érvelése meghökkentett. »Figyelje meg – mondotta –, a nagy szentek olykor a mulysáig megszelídítik, mintegy földelik (mint például Dosztojevszkij idiótája) rettenetes energiájukat, míg Weil mindig ellenállhatatlanul vakító. Élt benne egy csipetnyi demagógia. Metafizikai síkon ezért sikerült megsemmisítenie Hüllert is.« Cioran megzavart, s azóta többször mondtam Weilre, hogy a szellem Jeanne d'Arcja volt, az intellektus Szent Johannája. De most pár hete a következő mondatát fedeztem fel: »Johanna pásztorlány volt. Kár, hogy Isten katonája vált belőle. Istennek nincs szüksége katonákra, Johanna a máglyán pásztorlányként égett el.« *Micsoda öröm volt számomra, hogy Simone Weil ismét fölügyenesen fölülmúlt, mintegy válaszolva felhőnyi kétélyemre, módosításomra, egyszerre igazítva ki engem és – persze – Ciorant is.*” – A ford.

akit ő szentnek tart. Azt mondtam, hogy csodálom én is Simone Weilt, de szent, az nem volt, ehhez túl sok volt benne abból a szenvedélyességből és intoleranciából, amit annyira gyűlölt az *Ótestamentumban*, amelyből kivonult, és amelyhez minden megvevése ellenére is hasonlít. Egy női Ezékiel vagy Ézsaiás. Hit híján és a nélkül a mérséklet nélkül, amelyet a hit implikál és megkövetel, féktelenül becsvágyó lett volna. Szembetűnő, hogy mindenáron rá akarta kényszeríteni nézőpontját vitatársára, akár durván is, sőt erőszakosan. Azt mondtam továbbá a magyar költőnek, hogy annyi energia, akarat és düh volt benne, mint egy Hitlerben... A költő erre nagy szemeket meresztett, és erősen rám bámult, mintha csak megvilágosodás érte volna. És legnagyobb csodálkozásomra azt mondta: „Igaza van...”

Dinu Noicát várom. Negyven éve ismerjük egymást, utoljára 1941 januárjában találkoztunk.

Nem tudom elhinni, hogy eleven emberek vagyunk. Az a benyomásom, hogy két kísértet találkozik.

Harmincéves távollét után nem *ebben az életben* találkozik két ember, hanem egy túlvilágon. Egyikük sem ugyanaz; az emlékek azonban megmaradnak, mély a kapcsolat közöttük.

N. úgy érzi, hogy felelősség nehezedik a vállára. Felettből tevékeny és hatékony eszméket akar érvényesíteni. Hagyom, hadd beszéljen, tudom, hogy ha elmondanám legrejtettebb gondolataimat, megbántanám. Hogyan is érthetné meg, hogy kiléptem mindabból, amit védelmez, hogy már semmi sem tartozik rám igazán? Képtelen vagyok párbeszédre ezzel az emberrel, aki kérkedik illúzióival, aki nem szenved az idő múlásától, és nem is von le belőle semmilyen következtetést. *Kérem barátaimat, kegyeskedjenek megöregedni.*

Negyedszázad után találkoztunk újra. Semmit sem változott, érintetlen, üdébb, mint valaha, sőt mintha visszahátrált volna a kamaszkorba.

Vajon hol bújt meg, vajon hogyan mesterkedett, hogy kivonja magát az évek munkájának következményei alól, hogy elkerülje a fitorokat és ráncokat? És hogyan élt közben, ha élt, mégiscsak? Egy kísértet. Bizonyára csalt, nem teljesítette az élő ember kötelességét, nem vett részt a játékban. Kísértet, igen, és *potyázó*. Arcán nyomát sem látom a pusztulásnak, nem látom azokat a romjeleket, amelyek tanúsítanák, hogy valóságos lény, ember, nem pedig jelenés. Nem tudom, mit mondjak neki, zavarban vagyok, sőt félek. Ennyire megzavar bennünket az, aki kicsúszik az idő szorításából, vagy akár csak elkendőzi.

Nem szakítom félbe, hadd latolgassa csak kinek-kinek az érdemeit, várom, hogy rám is sor kerüljön. Elképesztő, mennyire nem érti meg az embereket. Finom és naiv szellem egyszerre; az abszolútumban ítélkezik rólad, mintha csak egy entitás vagy kategória volnál, mit sem törődik a korról, a körülményekkel. Meg sem érintette az idő.

C. N. azt mondta, hogy tőlem nem lehet tanulni, csak *letanulni* (*a desvăța*).

D. képtelen asszimilálni a Rosszat. Létezését elismeri, de beépíteni nem tudja gondolkodásába. Ha a pokolból jönne, ezt sem tudnánk meg szavaiból, annyira fölötté áll mindennek, ami árt.

Sokat szenvedett, reflexióiban azonban hiába keresnénk a keserűség legkisebb nyomát is. Csak a megbántott ember *reflexeit* veszem észre, de ő nyilvánvalóan alig tud róluk. El van zárva minden elől, ami negatív, ami aláássa a *lény* integritását. És mégis: sok gesztusa elárulja démoni szellemét. Pusztító ember, de szándéka ellenére az. Pusztítását elködösíti a Jó.

Az imént magyar cigányzenét hallgattam. Szüleimre gondoltam, akik szerették ezt a muzsikát, arra, hogy amikor 1920-ban Szebenbe érkeztem, a kávéházakban és éttermekben ezeket a szívet tépő nótákat játszották, újra szüleimre gondoltam, meg a gyerekkoromra, és könnyekben törtem ki. Mert sírni csak akkor tud az ember, ha gyerekkorát idézi fel, az enyém káprázatos volt, minden, ami emlékeztet rá, felzaklat.

Míg a román népzene, kivéve a doinát, hidegen hagy, sőt zavar, egy magyar nóta foszlányai is megindítanak, úgy, ahogy semmi sem tud megindítani. Normálisan, ha „Románia” nem létezett volna, Budapesten és Bécsben végeztem volna tanulmányaimat; közép-európai vagyok, véremben van ennek a szerencsétlen népnek minden fatalizmusa, de egyszersmind osztrák–magyar vagyok, az egykori monarchia fia.

A nóták, amiket gyerekkoromban hallottam, arra emlékeztetnek, hogy csaknem mindenki, akivel együtt hallgattam őket, halott.

Szebenben este 11 körül megkerestem a budapesti rádiót, és a cigányzene órült melankóliát sugárzott belém. Nem ismerek semmit, ami ilyen szívszaggató volna; ha hallgatom, találkozom az *én* halottaimmal, minddel.

Aki Istenhez akar fordulni, nem ír: a fohászt *mondják*, nem írják.
Isten *nem olvas*.

Magyar melankóliám.

Mióta ezt a jelzőt ragasztottam betegségemre, megkönnyebbültem. Mintha most már tudnám, hogy mitől szenvedek.

Amikor megszülettem, felbontottam egy szerződést. De kivel?

A banalitások utolsó mestere Goethe. Az ókorig kell visszanyúlnunk, hogy hozzá hasonlót találjunk...

A XIX. században Franciaország mindvégig a saját forradalmát utánozta; ebben a században már csak a másokét utánozhatja.

Hegel – a legkevésbé olvasott és a legtöbbet idézett filozófus.

Az utóbbi napokban sok Chopint hallgattam. Megértem, hogy Nietzsche, miután megőrült, egyedül erre a zenére reagált. Az ember néha úgy érzi, hogy ha halott volna, Chopin akkor is megérintené.

Ma reggel azt mondtam magamban: *egy* alapvető feltétel hiányzik ahhoz, hogy teljességgel megvalósítsam magam. Az, hogy zsidó legyek.

Zárva voltam a szerencsétlenség egyik alapvető tapasztalata előtt.

Miért súlyosbodnak hibáink és bűneink a korrallal? Mert kevésbé kopnak el, mint az erények, és mert erősebben a mieink, személyesebbek, míg erényeink személytelebnek tűnnek – azok is –, elvontabbnak és konvencionálisabbnak. Az erényeknek nincs *arcuk*, míg a bűnök és hibák, bár egyetemes attribútumai az embernek, magukon viselik az egyedüliség jegyét.

Az imént Bachot hallgattam. Ahelyett, hogy megtisztult volna az emlékezetem, egykori dühök törtek fel bennem, amelyekről azt hittem, rég eltemettem, elfelejtettem őket, roppant megalázó emlékek, gyalázatos, gyűlöletes reakcióim, mindaz, ami a múltamban a legalkalmasabb arra, hogy minél jobban undorodjam magamtól.

Gyakran megfigyeltem magamon a zenének ezt a szerencsétlen hatását. Nemcsak mélységeinket kavarja fel, hanem a sarat is. Nem minden metafizika a zenében. Dehogyan!

Bach második hegedűszonátája, Szerynngel.

Valahányszor megvetem magam, arra kellene gondolnom, milyen visszhangot ébreszt bennem Bach, s azt mondanom, hogy, lám, mégsem vagyok olyan senki és olyan üres.

Az életnek kétségkívül semmi értelme. Ennek azonban nincs jelentősége, amíg fiatalok vagyunk. Egy idő múlva megváltozik a helyzet: ekkor foglalkozni kezdünk vele. A szorongás problémává lesz, és az öregek, akiknek már semmi tennivalójuk, eltöprengenek a problémán, noha sem idejük, sem képességük nincs rá, hogy megoldják. Ez az oka annak, hogy nem ölik meg magukat tömegesen, ahogyan tenniük kellene, ha egy hajszállal kevésbé kötné le őket a töprengés.

Mit számít az, hogy élek vagy hogy meghalok vagy hogy – de ezzel kész is. Több lehetőség nincs. Micsoda szerény választék!

Csak az illúzió kimeríthetetlen.

Hajdanán bombasztikus stílusban azt hajtogatták, hogy a „fáklya”-t továbbadjuk az új nemzedéknek. Nem fáklyát kellett volna mondani, hanem *illúziót*. Igaz, hogy azt felesleges továbbadni, hiszen mindenki vele születik és vele hal meg.

Az egyetlen dolog, amire itt a földön törekedtem, az volt, hogy élet és halál iránt egyaránt közömbös legyek. Nem sikerült.

Bíró Béla

AZ IDENTITÁS DILEMMÁI

A huszadik század uralkodó román szellemi irányzatai az identitáskeresés jegyében formálódtak. A román értelmiségnek 1919 után arra a kérdésre kellett sürgős, megnyugtató, európai szintű választ adnia, mi a románság, hol van a helye a modern nemzetek közösségében.

A lehetséges válaszokat már eleve behatárolták azok a tér-időbeli koordináták, melyek közt a kérdések megfogalmazódhattak. A románság a kelet-közép-európai térség egyik legnagyobb lélekszámú népessége (melyet számban csak az oroszok, ukránok és a lengyelek előznek meg), egységes nemzeti államát azonban csak nagy történelmi késéssel, a XIX. század második felében, majd „végső” formájában a XX. század elején sikerült kialakítania. (Ez a végső forma Besszarábia és Észak-Bukovina Szovjetunióhoz való csatolásával megcsonkult, de a közvélemény nagy része ma is ezt a '19 utáni állapotot tekinti a „végsőnek”). A román történettudomány által „román országok”-nak nevezett területek ezt megelőzően három nagy birodalom, az osztrák, a török és az orosz határtartományai voltak.

Nem meglepő hát, hogy 1919-ben, az egységes államkeret kialakításának pillanatában a határok – bár a román etnikum nyelve, kultúrája és vallása tekintetében meglepően egységes képet mutatott – a hagyományok, a népesség, a gazdasági fejlettség szempontjából aggasztóan eltérő területeket egyesítettek. A román állam ebben a pillanatban aligha minősíthető egyébként, mint többnemzetiségű államnak, mely létét többnemzetiségű államok szétesésének köszönhetette. Ami a kor politikusainak szemében nem a legjobb ómen. A legfontosabb feladat tehát a társadalom és az állam egységesítése volt. Erre elvben két lehetőség mutatkozott: a nyugati típusú modernizáció, illetve az etnikai sajátosságokra alapozott keleti típusú bezárkózás. Az ország szinte mesébe illő nemzeti sikereit egyértelműen a liberálisok múlt századi diadalának, a modernizációs erőfeszítések eredményességének, a nyugati orientációnak köszönhetette, magától értetődő lett volna hát, hogy a megkezdett folyamatokat továbbfolytatva, francia mintára próbál most már végképp felzárkózni Európához.

Ennek azonban már a kezdet kezdetén súlyos akadályai vannak. Az első az, hogy a román értelmiségi és politikai elit képtelennek mutatkozik olyan nemzeti ideológiát kidolgozni, mely ha a kisebbségek asszimilációját talán nem is, legalább társadalmi integrációját lehetővé tenné. Kezdetben talán nem is annyira az etnikai pluralizmus elfogadásának képessége hiányzott hozzá, mint inkább az önbizalom. A román politika és kultúra irányítói nem csak az egységes nemzeti állam mítoszában hittek szinte fanatikusan, úgy is érezték (kétségtelenül tévesen), hogy azonos versenyfeltételek mellett a magyarokkal, szászokkal, zsidókkal, ukránokkal és oroszokkal szemben nem lehetnének esélyeik. Ezért nem saját intézményeik kialakítását, illetve korszerűsítését, a magyar, szász, zsidó, orosz intézményekkel való versenyztetését, a magyar, zsidó és főként német kultúra vívmányainak asszimilálását tekintik elsősorban feladatuknak (mint a sokban azonos helyzetű finnek a svédekét), hanem a meglévő intézményrendszer kisajátítását, románná változtatását, s ha erre nincs esély, leépítését. Egyszerre

azok is „elfelejtenek” magyarul, németül, oroszul, akik pedig anyanyelvi szinten beszélnek. A román nyelv ismeretét viszont azok számára is kötelezővé teszik, akiknek nem csupán szükségük, de jószerével lehetőségük sincs a *használatára*. Egyik pillanatról a másikra olyan korlátozásokat próbálnak a kisebbségekre erőltetni, melyeket korábban pátosszal és mély belső meggyőződéssel utasítottak el. A világirodalmi rangú erdélyi író, Liviu Rebreanu ION című (1919 előtt íródott) regényének tanító hőse, Titu Herdelea még azt hányja az osztrák–magyar hatóságok szemére, hogy azok a színromán falvak iskolái számára kötelezővé teszik a magyar nyelv és irodalom tanítását is (merthogy korábban még ez sem volt kötelező), alig egy évtizeddel később azonban a Titu Herdeleák nem csupán a román nyelv és irodalom oktatását iktatják a tanrendbe a színmagyar települések állami iskoláiban is, de a teljes oktatást románra állítják át, sőt azt is megtiltják, hogy a magyar gyerekek magyarul megszólaljanak. S nem csak az órán, a szünetekben is. A kisebbségek persze önérzetesen tiltakoznak, s a román értelmiséget korábbi elveivel szembesítik (lásd Mikes Imre: ERDÉLY ÚTJA NAGY-MAGYARORSZÁGTÓL NAGYROMÁNIÁIG, Brassó, 1932). A korábban vallott elvek nyílt elárulásával járó kognitív disszonancia nem marad következmények nélkül. A román értelmiség, ha nem pusztul is bele (amint azt Ady HA ERDÉLYT ELVESZIK című cikkében megjósolta), minden kétséget kizáróan súlyosan belebetegszik a diadalba.

A gazdasági világviszonyok, a nyugati kultúra megdőbbenéssel tapasztalt hanyatlása, a világháború irracionális iszonyatának élménye is a liberalizmusba vetett hitet ássák alá. Amit a román modernizáció felemássága, osztársadalmi sikertelensége, a hagyományos román értékrend és a nyugati (főként francia) értékek „összeegyeztethetlenségének” mind nyíltabban vallott hipotézise is alátámaszt.

Ezek a fejlemények végleg eldöntik a modernizációs kísérletek irányultságát is. Az elit a túlságosan liberális francia modell helyett egyfajta sajátosan román (és természetesen kollektivistá) modell kidolgozása mellett kénytelen voksolni. A választható lehetőséget az ország helyzete, a román társadalom alapvetően paraszti jellege már eleve kijelöli: a konkurens kollektívizmusközül a román értelmiségi elit csakis a jobboldali kollektívizmust választhatja. „Saját” munkásosztály alig van, a munkásság túlnyomó része „nemzetidegen”. Az új román elit a román állam egységét a kulturális sokszínűség legitimitásának elismerése, az együttélés éthoszána kialakítása helyett a paraszti műveltségéből eredeztetett román kultúra egyeduralmára alapozza. A francia politikai nemzet fogalmát az – azzal lényegileg inkompatibilis – német kultúr-nemzet fogalmával próbálja összeházasítani. Magyarán úgy akar az etnikai nemzetbe belekényszeríteni, hogy a politikaiból kirekeszt.

Azt a látszatot igyekeznek teremteni, hogy (bár a francia nemzet kialakulásánál bábkodó liberalizmust félreérthetetlenül a német autoritarizmussal cserélte fel), az, amit ily módon kialakít, mégiscsak a francia politikai nemzet. A hivatkozási alap a fasiszmus legsötétebb esztendeiben is a francia nemzetállam. Ahhoz, hogy e fából vaskarika konstrukció problematikussága ki ne derülhessen, a nemzet fogalmát az azt megalapozó történeti teóriákkal egyetemben a mitikus szférába kell emelni, olyan valóságokká kell változtatni, melyek kapcsán az „igaz-hamis” alternatívája föl sem merülhet, mert hiszen ezek a kérdések túl vannak az empiria, az észlelhetőség és ellenőrizhetőség határain. Igazak, mert irtózatoss (azaz a kisebbségi érvrendszer igazoló) fordulat lenne arra csak gondolni is, hogy nem azok. (Ezt az érvtípust a skolasztikus logika is jól ismerte, *argumentum ad horrendum* néven tartotta nyilván.)

A román eredetiséghez azonban paradox út vezet. A román falu archaikus világában Frobenius, Jung, Spengler, azaz a kor divatos kultúrfilozófiai, lélektani, történetfilozófiai elméletei elevenednek meg. Frobeniusnak a térszemlélet és a kultúra összefüggéseire vonatkozó megállapításai Lucian Blagánál a *stilisztikai matrix* elméletét segítik megszületni. Az, ami a román kultúra eredetiségét, egységét, szellemi horizontjának tágasságát meghatározza, a térszemlélet sajátosságai, az ún. *mioritikus tér* kategóriája. A terminus (amint azt Miskolczy Ambrus a kérdésről írott doktori disszertációjában mesterien bemutatja) a francia segítséggel mitikus objektummá szakralizált népballada, a MIORITA (Illyés Gyula magyarításában BÁRÁNYKA) metafizikai elemzése nyomán jön létre, s a román szellemiség egyik kulcsfogalmává alakul. A kiindulópont a ballada indítása: „*Plajnak lábánál, / Ég kapujánál / Jődögél imé / Völgynek lefelé / Három jerkenyáj, / S három kücsobán*” (fordította: Gelu Păteanu). A *pláj* más nyelvre lefordíthatatlan szó, leginkább a hegyi rét, hegyi legelő fogalmaival közelíthető meg. A kép a ballada szépségei által (joggal) lenyűgözött román értelmiség szemében a román Kozmosz egyfajta víziójává tágasodik. Blaga szerint a román térlátás a völgybe hajló, de túlhan (újra és újra) a völgy fölé magasodó hegyi rét archetipikus képzetén alapul. A történelemben tényleg pásztornépként fölbukkanó románság számára a hegyvidéki tájnak ez a belső ritmusa, a *hullámvonal* dinamikája az, ami az egész népi kultúra sajátosságát megalapozó stilisztikai matrixot (elemi stílusmintázatot) megalapozza. A ballada a halálélmény csodálatos megfogalmazása is. A moldvai pásztor, aki tálto báránkjától tudomást szerez róla, hogy másik két társa (a „*vráncsai*” és a „*magyarföldi*”) életére tör, sztoikus bölcsességgel fogadja végzetét: „*Báránykám, monddjad / Ha már tálto vagy / monddjad fennen meg / mind a kettőnek, / muharos halmon / ha meg kell halnom, / tegyenek itt le, / engem a földbe, / itt a karámnál / az esztenánál / hadd halljam, messzi / kutyám ugatni. / Még csak egyet kérj: / legyen fejemnél / furulya, makkfa / oly lágý a hangja, / furulya csontból / olyan búsan szól, / furulya, bodza, / szól tűzlobogva! / Ha majd felkél a szél, / ha majd sípjukhoz ér, / juhóm mind összeáll, / vércsöppet sírdogál, / meggyászol majd a nyáj. / Én gyilkosimról / pedig ne is szólj: / monddjad el fönnen, esküdni mentem, / világszép mátkám / tündérr királylány; / hogy összeadtak, / lehullt egy csillag, / a vőfélyem volt / a nap meg a hold, / volt a násznépem / fenyőfa szépen, / nagy hegyek – papjaim / s a muzsikásaim / ezer madárka / s csillag a fáklya...*” Miskolczy Ambrus szavaival: „*a »mioritikus tér«-ben a természet templommá változik, ünnepelve fogadja be azt, aki részét alkotja*”. A balladában kifejeződő világkép tehát az élet és halál egységét, a lent és a fent folytonos egymásba fordulását, a reintegráció mítoszát is magába olvaszthatja. Az így körvonalazódó metafizika – mintegy a román népi psziché analízisének eredményeként – egy eredeti, minden más kultúrától alapjaiban különböző román kulturális univerzum vázlata is egyben. Blaga A KULTÚRA TRILÓGIÁJA, AZ ÉRTÉKEK TRILÓGIÁJA és a KOZMOLÓGIAI TRILÓGIA című nagyszabású tanulmányaiban széles ölelésű, invenciózus és önmagában teljesen koherens metafizikai háttérrel is fölvezet elméletéhez, melynek óriási hatása – ezt fontosnak tartjuk hangsúlyozni – nem kizárólag etnikai vonatkozásaiban rejlik. Blaga – olvasmányait következetesen továbbgondolva – éles szemmel figyel föl az emberi kultúra olyan jellegzetességeire, a világérzékelés és értelmezés olyan elemi szerkezeteire, melyeknek valóban kultúraszervező szerepet tulajdoníthatunk. Annak helyessége, amit a hindu, a görög, a nyugat-európai világérzékelés mélyszerkezeteiről megállapít, aligha lehet téves, még ha a mai empirikus-racionalista tudományosság e jelenségeknek nem tulajdonít is mindig kellő jelentőséget. (Bizonyos esetekben azért mégis, a MIT világhírű tudománytörténész professzorának, Georgio de Santillanának művei például sok vo-

natkozásban rokoníthatók Blaga elgondolásaival. Lásd: HAMLET MALMA, ÉRTEKEZÉS A MÍTOSZOKRÓL ÉS AZ IDÓ SZERKEZETÉRŐL.)

A román eredetiség másik virtuális forrása az ortodox hitvilág, mely már az ortodox papi családból származó Blaga elméleti rendszerében meghatározó szerephez jut. Az ortodox hitben, állítja, a katolikussal és a protestánszal ellentétben ugyanaz a szerves világlátás testesül meg, mint a román népi mitológiában. Az egyén a természeti világ, az univerzum része, annak megtestesülése. Az ortodox istentisztelet a megváltás drámáját adja elő. Az ortodoxia azonban pogány értékeket is asszimilál, s Blagánál át is változik egyfajta dák-eretnek panteizmussá.

Ez a gondolkör a román szellemiség másik meghatározó alakjánál, Constantin Noicánál nyer sajátosan filozófiai dimenziókat, aki az etnicitás metafizikai metamorfózisát beteljesítve már a (filozófiai értelemben vett) lét „román érzékelésmódjára”-ról beszél. Ettől az érzékelésmódtól idegen a nyugat-európai értelemben vett racionalitás, mely: *„soha semmiféle megjelenésében nem játszott nálunk szerepet. Nem találsz egyetlen olyan tendenciát sem népi kultúránk alapjaiban, amely jó vagy rossz értelemben meg akarná változtatni az embert, amely önmaga jellemét illetően megértésre törekedne és végül a felfuvalkodott észig jutna el. Mi nemcsak nem uraljuk, de nem is változtatjuk meg a világot. Az vagy az Úristen dolga, vagy önmagától valósul meg. A tudománynak a nyugati értelemben vett természet feletti uralma különbség és felfuvalkodottság... Az ember nem teheti meg, hogy ne gondolkodjon, de gondolkodva nem is semmisítheti meg a természetét. Mert a gondolat nem azért van, hogy eget ostromoljon és fennhézjazzon. A túl sok ész csak esztelenséget és butaságot hozhat. A lényeg a mérték megőrzése. Nem te vagy a világ mértéke, ahogy a görögök állították, hanem a világ a te mértéked...”*

Noica úgy véli, hogy a fentebb vázolt „román vízióban” nem az ember gondolkodik a világról, hanem a világ gondolkodik az emberről. Az ember nem szubjektum, hanem rész. A szellem nem magába fogadja a világot, mert a világ nem akarja, hogy lássák, sem azt, hogy megértsék, csupán beteljesül. Ebben a világlátásban, mely a természet meghosszabbodása a szellemben, *„édes folytonosság van a szellem és természet között”*. Az a filozófiai érzékenység, amelyre ez a látásmód támaszkodik, Noica szerint a harmóniával azonos, vele alapvetően egyező.

A kozmikus intuíció, a kozmoszban való részvételnek ez az érzése, mint már Blagánál is láttuk, nemcsak a román paraszti lélek alapkomponeense, hanem az ortodox vallásnak is az alapja. De mert a román lélek két egymással szemben álló, egymást kölcsönösen megtermékenyítő dimenzióra, a pogány és keresztény dimenzióra épül, termékeny drámaiság is jellemző rá. A románság felvette ugyan a kereszténységet, de megtartotta a pogány világ formáit is. Az ortodoxiában a pogány dimenziót tolerálta az egyház, sőt bizonyos értelemben asszimilálta is. Így aztán, állapítja meg Noica a fentebb idézett tanulmány (HOGYAN GONDOLKODIK A ROMÁN NÉP) konklúziójaként, a teológia teremtheti meg a sajátosan román filozófia alapját, mely ennek a kettősségnek, ennek az őstörésnek az adekvát kifejeződése lehet.

Hogy megszületett-e (illetve megszülehet-e egyáltalán) ez a noicai értelemben vett „sajátosan román filozófia”, ma még vitatható, az azonban, hogy az effajta gondolatmenetek alapján végül is a fasizmus sajátosan román formája, a Vaszgárda megszülehetett, immár történelmi tény. A *Blut und Boden* misztikája már Blaga művében felde-reng, Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu, Mircea Eliade, Noica gyakran félreérthetetlenül kacéerkodnak, sőt egyikük-másikuk közös nevezőre is jut a jobboldallal. Mindez közismert. Mára azonban már nyilvánvaló, hogy a politikai eltévelyedés nem jelenti mindig és föltétlenül a szellem eltévelyedését is. Blaga is és Noica is hatalmas, kétségte-

lenül maradandó életművet hagynak maguk után. Noica nemcsak egyetemes értékű filozófiai munkákkal, hanem a görög és a német filozófia alapműveinek egyenértékű fordításaival is gazdagítja a román kultúrát. Az időközben Párizsba emigrált Ciorannal folytatott levelezése miatt megjárja a kommunizmus börtöneit, majd élete hátralevő részét önkéntes félig-meddig-száműzetésben tölti, a Szeben megyei Páltiniş egyik menedékházában valóságos (Ceauşescu titkosrendőrsége által is többé-kevésbé tolerált) Akadémiát alakít ki maga körül. Ebből az Akadémiából emelkednek ki a mai román szellemi élet legkiválóbb egyéniségei: Gabriel Liiceanu (a legjelentősebb román kiadó-vállalat, a Humanitas igazgatója), Andrei Pleşu (a '89 utáni Románia első művelődési minisztere, majd a néhány év óta a kisebbségi kérdés vonatkozásában is radikálisan új hangot megütő *Dilema* című kulturális hetilap főszerkesztője, ma külügyminiszter), Andrei Cornea (a 22 című értelmiségi réteglap vezércikkírója) és sokan mások. Noica szellemi arcképét s egyben önnön szellemi érlelődésének történetét Gabriel Liiceanu írja meg a PĂLTINIŞI NAPLÓ (JURNALUL DE LA PĂLTINIŞ) című könyvében, mely a román és tágabban a kelet-közép-európai szellem szabadságának nagyszerű „kalandregénye” is egyben.

Noica impozáns alakja ma is hatása alatt tartja a román szellemi életet, nem csupán pozitív, néha sajnos negatív értelemben is. A dekadens, az élet valódi forrásaitól eltávolodott Nyugat (számos vonatkozásban jogosult) megvetése, az ortodoxia mitizálása ma is súlyos akadályként tornyosul a román értelmiség európai integrációjának útjában, bár életművének ezektől a vonásaitól éppen legközelebbi tanítványai próbálnak ma már meglehetősen egyértelműséggel elhatárolódni. A lelkiismeret egerének metaforája, mely Liiceanu itt közölt (s a PĂLTINIŞI NAPLÓ legújabb kiadásába is felvett) visszaemlékezésében fölbukkan, talán ennek a tiszteletteljes distanciának a kifejeződése is.

A '89-es fordulat után a román értelmiségi nyilvánosság egy részében komoly kísérletek történnek a két világháború közti szellemiség felülvizsgálatára, a jobboldali hagyomány átértékelésére. Az Eliade-dosszié kötetekre rúg. Az itthon maradó Noica szellemi attitűdjét, a történelemből való kivonulást, „a *történelem román bojkottja*”-nak mítoszt is sokan és sok nézőpontból veszik kritika alá. Akadémiájának neveltjei közül is. Élete végén, akárcsak Cioran, maga Noica is elhatárolódik (meglehetősen „bátor-talanul” bár) fiatalkorának ideológiai eltévélyedéseitől (az USA-ban élő Eliade még ezt sem tartotta fontosnak megtenni).

A román autochtonizmus legradikálisabb kritikáját azonban egy 1956-ban született fiatal esszéíró, a fizikus és filozófus H.-R. Patapievici fogalmazza meg. A JÓ ROMÁN HISZEKEGYE című, eredetileg a 22 című hetilapban megjelent, majd POLITIKAI PUBLICISZTIKÁK (POLITICE) című kötetébe is átvett esszéjében például: „...a nemzeti sajátosságra vonatkozó eszmefuttatások – ha csak nem az elcsépelet séma szerint értelmezzük őket – mindig sajátos metafizika formáját öltik. Ez a metafizika azonban sohasem pusztán lapos közhelyek gyűjteménye: a nyugati értelmiségi közvélemény is mindig nagyra értékelte őket, és ellenőrizhetetlenül mélyeknek tekintette. Az a Kantra, Steinerre, Frobeniusra, Spenglerre, Freudra és Jungra alapozott eszmeegyüttes, mely a mioritikus tér elméletének kidolgozásához alapul szolgált, valóban imponáló. A kísérlet, hogy valaki a kor legdivatosabb elméleti eszközeire alapozva egyfajta emberemlékezet nélküli őshonosság mítoszt építse fel, mégis jogosan tűnhet frivolnak, s egyben ama (gondosan titkolt, hiszen a jó román hiszekegyének követelményrendszerével élesen szemben álló) frusztráltság beszédes bizonyítékának is, amelyet az éliteken dicstelen történelmünk élménye kiváltott.

Egy ilyen – grandiózus – metafizikai kísérletet természetesen sokoldalú pszichoanalitikai vizsgálatnak vehetnénk alá. Nyilvánvaló, hogy a metafizika a történelmi hiányérzetet annak a fennkölt lényeknek a létezésével kompenzálja, melynek érzésünk szerint híjával vagyunk: a romanitásával, mely diadalmasan dacol az idővel, és gúnyt űz annak a históriának földi packázásaiból, mely őt, a romanitást folyton a perifériára szorította. A revánsnak ez a technikája természetesen a szó legteljesebb értelmében bovarikus. Eminescu teljes komolysággal javasolta nyilvános intézményeink dacizálását, Pârvan a german Walhalla terminusaiban írta le a dák szellemiséget, Dan Botta, akit végképp magával ragadott a költői delírium, Trákia metsző szigorát Görögország frivol érzékiségével állította szembe, az utóbbit szerinte mi, azaz a dákok, kényszerültünk kijózanítani; végül pedig Anton Dumitriu a dák Kogaion keresését a Graal-motívummal azonosította, és derűsen vágott bele a Decaineusok misztikájának származtatásába (hesychasmos).

Mindezek az átlátszóan nemes spekulációk a kompenzatórikus utánzásnak arra a képletére vezethetők vissza, melyet Caragiale így jellemzett: »Meddig tűrhetjük, hogy csak nekünk ne legyenek csődbe jutottjaink?... Angliának megvannak a saját csődbe jutottjai, Franciaországnak is a sajátjai, még Ausztriában is vannak csődbe jutottak...! Csak nálunk ne legyenek!? Én mondom: Nem mehet így tovább!...« (Nae Cațavencu: AZ ELVESZETT LEVÉL. III. felvadás V. jelenet vége.) S valóban nem is ment. Eminens férfaik, akik olyan országokban végezték tanulmányaikat, melyekben a nálunk még megfoghatatlan vagy nem is létező szellemi konfigurációk már érett, kikristályosodott állapotban voltak jelen, román használatra is megteremtették a megalapozó metafizikai elméleteket, melyek úgymond szinkronba hozhattak bennünket a Nyugattal. Csakhogy a modellül választott országokban a metafizikai alapanyag maga a történelem szerves feldolgozásaként jött létre, miközben nálunk a szellemi-hazafias köteletség categoricus imperatívusának kényszerű következménye volt. Az eredmény? Hamis metafizika és bálványimádó rekonstrukciók keveréke, mely a híveket magával ragadhatja, a józanok számára azonban csakis kétes értékű lehet. Ennek az újfajta zarándoklatnak a legmeghökentőbb aspektusa mégis e ködös metafizikának az az igénye volt, hogy a nemzeti lényeg prófétai revelációjaként vétessék komolyan. Bár teljesen racionális készítményként jött létre, azzal az igénnyel lépett fel, hogy misztikusan és realisztikusan egyaránt a román nép ontológiájával azonosítsák (a nép ebben a megfogalmazásban nem funkcionális fogalom, hanem egyfajta őselem). De ha a patriotizmusnak ilyen érzelmi metafizikává kell – a hit révén – átalakulnia, akkor a tények háttérbe szorulnak, legfeljebb igazoló érvekké minősülnek át, a feltétel nélküli összefogás jelszavai pedig (»Legyen a kenyér bármily csapnivaló, élni mégiscsak hazácskánkban a jó« – G. Cretzeanu) arra hivatottak, hogy az egyéni cselekvés racionalitásának kötelezettsége alól egyértelműen felmentsenek. Ettől kezdve – azaz miután az idők kezdetétől nekünk és csak nekünk megadatott zseniális metafizika otthonos környezetben elhelyezkedtünk – a hazafiság értéke többé már nem valamely cselekedet hatékonyságán méretetik meg, hanem a képzeletbeli – végső fokon a jó román hiszekegyét megtestesítő – metafizikai modellhez való feltétel nélküli csatlakozásából származtatatik. Jó románná nem cselekedetaid tesznek, hanem – a priori – ama képességed, hogy a lehető legzajosabban kifejezésre juttasd a jó román hiszekegyébe vetett bizalmadat. Ily módon egy dinamikus, a spontán cselekvés szférájába tartozó princípium egy statikus, a hit szférájába tartozó princípiummá redukálódott. Mi több, jellemvonásainknak ahhoz, hogy fölismerhetőkké váljanak, ettől kezdve már nem kellett a valóságban megfigyelhetőeknek sem lenniük, elegendő volt őket a használatban lévő metafizika alaptételeiből levezetni.

Az önértékelés effajta eltorzulása közepette természetesen elvileg bármiféle handabandázás lehetségessé vált. A protokronizmus például, mely logikai szempontból kétségtelen eltévelyedés, erkölcsileg azt a renyhe képzelgést alapozza meg, miszerint mindenben mi vagyunk a legjobbak, hogy bennünket nem az szorít háttérbe, hogy alulmaradunk az egyetemes versengésben, hanem

valamely összeesküvés akadályoz meg erőnyeink érvényesítésében, megfosztanak jogos elsőbbségünktől, semmibe veszik érdemeinket. Létiünket pedig folytonosan ellenséges és idegen szándékok veszélyeztetik. A lustaság és a paranoia a protokron vallás természetes következményei. A protokronizmus erkölcsileg azért ámitás, mert az alkotó energiákat az önsajnálát termékellen pusztaságaira tereli. A protokron rögeszme mögött meghúzódó lelkiakat ugyanis két fő komponensre épül: az önsajnálatra és a kozmikus léptékű üldözési mániára. [...]

A transzcendentális lényegként megfogalmazott romanizmus logikája elkerülhetetlenül a rituálé (azaz receptszerű előírások bigott betartása) gyanánt értelmezett romanizmus eszméjébe torkollik. Ez a logika a románokat képtelenné teszi arra, hogy egyéniségként, azaz a jó román hiszekegyének előírásaitól függetlenül definiálják önmagukat. A »jó román« minősítést csak a »közösség« ítélheti oda valakinek. Következésképp az a metafizikai bovarizmus, melynek a románok kábultan zuhantak a karjába, hosszú távon nem járhatott más következménnyel, mint a csoport egyén fölötti uralmának a megerősítésével. Mivel a közösség egyén fölötti uralmát maga a hiszekegy is szentségként szentesítette, az egyéniség minden megnyilatkozási formája szentségtörő amnéziának vagy perverz prostitúciónak minősült (»eladta magát az idegeneknek«). Az egyénként talpraesett románt ily módon egy bizonytalan körvonalú lélek fölé lötytyedt közösségi tudat – gátlásokat és alapjában véve felelőtlen séget generáló – lidércei terrorizálják.

Köztudott: a kezdetekkor a természetes szociológiai egység a csoport volt, a mai világ azonban már az individuumbra épül. Az, hogy sok román ma is a törzsi eszmék rezervátumában vesztegel, az ásatag kompenzatórikus metafizikák iránti vonzalom közvetlen következménye: legyen szó a mindennapi élet dacizálásáról, a mioritikus tér semmittevő révületéről, a dák Walhallába vetett fura hitről vagy a terra mirabilis különös fogalmáról, a román ember ma még nem képes túllépni a törzsi hüvkörön, melyben továbbra is népi eredetiségének forrását látja, éppen mert önértékét a hiszekegy tükreiben való megámtózás rítusából meríti.”

Ez a kritika megdöbbenően pontos és aktuális. Hogy hatása mégsem oly felszabadító, mint ahogyan azt első látásra vélhetnénk, talán azért van, mert számos igaztalan mozzanatot is tartalmaz, s értéke sem mindig tudományos megalapozottságában, inkább antinacionalista szenvedélyességében rejlik. Patapievici egyoldalú (s ma már sok vonatkozásban meghaladott) liberalizmusa nem csak vonz, taszít is. Gyakran a társadalmi folyamatokat is a természettudomány reduktív kategóriáiban elemzi. A liberális társadalmak világméretű térhódításának szükségszerűségét például termodinamikai kategóriákból (a nagy számok törvényéből) vezeti le (A KOLLEKTIVISTA DISKURZUS). Az egyént mereven szembeállítja a közösséggel, emiatt azonban gyakorta ellentmondásokba keveredik (EMLÉKEZETMEGTAGADÁS). A fenti szövegre is különös kettősség jellemző. A szélsőségesen individualista szerző folyton kollektivisták kategóriákhöz kénytelen folyamodni (népem; a románok; hajlottunk arra, hogy...; viselkedésünk meghatározó tényezői stb.). Az ellenvéleményeket nem cáfolja, egyszerűen elveti. Evidenciának tekint számos olyan feltevést, mely tudományosan éppúgy nem bizonyítható minden kétséget kizáró bizonyossággal, mint a vitatott hipotézisek.

Nézetem szerint nem is annyira a bírált elméletek filozófiai alapjaival, tudományos következetességével van baj, hanem azzal a szellemi-politikai alaphelyzettel, melyben megfogalmazódtak. Feltűnő ugyanis, hogy abban a pillanatban, melyben ennek a román szellemiségnek a képviselői kilépnek az alaphelyzetből (azaz elhagyják az országot), rögtön magasrendű szellemi teljesítményekre válnak képessé. Eliade – végeredményben a Blaga és társai által lefektetett alapokon – a mitológiakutatás legnagyobb nemzetközi tekintélyévé vált. Az elveszett teljesség kínzó hiányát magával hurcoló Ionesco a huszadik század dramaturgiáját újította meg, Brancusi a szobrászművészetnek

nyitott új utakat, Cioran a francia kultúra egyik legjelentősebb esztétájává érett, s az amerikai egyetemek ma is tele vannak kiváló román filozófusokkal, matematikusokkal, politológusokkal, esztétákkal.

Az itthon maradók előtt azonban különös módon becsapódnak az egyetemesség ajtói. Hiába vezeti el őket a román népi kultúra és bizonyos mértékig az ortodox vallás szenvedélyes, érzékeny intuícióra és szellemi frissességre valló vizsgálata az egyetemesség forrásaihoz, olyannyira rögeszméjük mélyült a sajátos, a kizárólagosan román keresése, hogy az egyszer már meglett aranyat a *Blut und Boden* iszapjába keveredve újra és újra el kell veszíteniük.

Természetesen voltak témák és tudományterületek, melyekben az itthon maradtak is rendkívülit alkottak. Ernest Bernea A ROMÁN NÉP TÉR-, IDŐ- ÉS KAUZALITÁSSZEMLELETE című (a Humanitas Kiadónál nemrég ismét, ezúttal eredeti változatában kiadott) könyvéről például nem nehéz megjósolni, hogy a nemzetközi kutatás előbbutóbb (elkerülhetetlen torzításai ellenére is) megdöbbenéssel fogja felfedezni. Anton Dumitriu logikatörténeti munkássága, a román matematikai iskola, Noica lételeméleti dolgozatai vagy akár Liiceanu TRAGIKUM-ról írott könyve, megannyi nemzetközi érdeklődésre számot tartó munka...

Noicának – főművében, a nehezen lefordítható című DEVENIREA ÎNTRU FIINTĂ-ben (szó szerint LEVÉS A LÉTBEEN gyanánt fordíthatnánk, de a noicai gondolat lényegét A VÁLTOZATLAN ÖNMAGÁVÁ VÁLTOZÁSA közelíthetné meg leginkább) – szintén sikerül elszakadnia az identitáskeresés görceitől, s egészen eredeti, a görög hagyomány legmélyebb vonulatához kötődő elméleti rendszert alkotnia. A mű alap gondolata: a kör fogalma, mely a görögök számára a par excellence tökéletességet jelentette, ma is minden filozófiai gondolkodás alapja. Noica argumentációjában a megismerés egyik, már Platón által világosan látott jellemvonásából indul ki, abból, hogy a gondolatnak a megismerést megelőzően már jelen kell lennie az elmében, ellenkező esetben semmi esélyünk sem lenne rá, hogy rátaláljunk. („*Ha nem kerestél volna, nem találhattál volna meg.*”) A híres szókratészi reminiscenciaelmélet ez, mely szerint a megismerés nem egyéb, mint visszaemlékezés valamire, amit valaha tudtunk, de amit már nem tudunk. Ezt a folyamatot nevezi Noica a megismerés körének. A mű második fejezetében így foglalja össze gondolatait: „*A filozófiai diszciplínák vizsgálata során láthattuk, hogy ezek csak akkor válhattak azokká, ha tudatosították önnön körkörösségüket. A kör mindenikük esetében sajátos formát öltött. A logikai aktusban nyilvánvalóan a szillogizmus köreként jelent meg, az individuális mozgásában az általános irányába és vissza; a megismerésben a kört a megismerés és a szemlélődés kettős instabilitása fejezte ki; az etikában a kör a szabadságnak engedelmességgé való konverziójában és az engedelmességbe rejtett szabadságvágy együttesében rajzolódott ki; és végül az esztétikai aktusban az érzéletes és az eszmei volt az, melyek kölcsönösen áthatották egymást. [...]* Négy alapvetően különböző elméleti attitűdben ugyanaz a modalitás fejeződik ki: a kör.

[...]

Így vagy úgy minden filozófiai felfogás mint egész azzal végzi, hogy a körkörösség »bűnébe« esik, és ha következetes önmagához, arra kényszerül, hogy elfogadja ezt a kört, mely nézetiünk szerint közvetve vagy közvetlenül mindig a lét levésének [a változatlan önmagává változásának – B. B.] valaminő megnyilvánulási formája. Valóban létezik is egy tipikus ellenéru, mely minden filozófiai elmélet kapcsán megfogalmazható, és amelyet végül mindenkinek vállalnia kell, hiszen csak így próbálhatja meg semlegesíteni annak destruktív jellegét. Ez mindannyiuk alapvető és megkerülhetetlen köre. A szkepticizmus – amint az megállapítást nyert – nem szkeptikus, legalábbis saját szkepszisének vonatkozásában nem lehet az. A kriticismus önmagára nézve

nem kritikus, hanem dogmatikus; kanti formájában előfeltevésként kell elfogadnia »az érzékelés eredendő szintetikus egységét«, sőt a magánvalót is. Általánosságban véve maga az idealizmus sem idealista: előbb-utóbb kénytelen kinyilatkoztatni az eszme vagy az én objektivitását. A realizmus a maga részéről szinte egyfajta idealizmussá alakul, amennyiben a realitásról szóló doktrínává válik. Lehet a monász monadologikus? – fogalmazódott meg a kérdés. És joggal. Ha a monász ablaktalan, és valaminő tökéletes tudással függ össze, akkor egy monász nézőpontjából, márpedig egy monász számára csak ez a nézőpont létezhet, nem foghatod föl magát a monadológiát sem. Minden filozófiai koncepció »ellentmond« önmagának, belesétál a bűvös körbe.»

Noica megáll a létezés és a gondolkodás körkörösségének kimondásánál. Ő pusztán a kör fogalmát kísérli meg rehabilitálni, anélkül azonban, hogy a linearitás hagyományos fogalmát megkérdőjelezné. Nem teszi föl a kérdést: mi a linearitás státusa, mi az oka annak, hogy az egyenes, mely a létező világban – a szó szigorú értelmében – csak sugárirányban lehetséges, *definiálhatatlan*? Van-e összefüggés a modernitás nagy válsága és a reneszánsz által világszemléletünk alapfogalmává tett linearitás hipotézise közt? Annak kimondásával azonban, hogy a ráció voltaképpen nem is egyéb, mint a lét levésének, a változatlan változásának, önmagához való folytonos közeledésének és önmagától való folytonos távolodásának az *öntudata*, ő is megteszi a legfontosabb lépéseket annak az új metafizikának a kidolgozása felé, mely az emberi gondolkodást új alapokra helyezheti.

Az elmúlt évek nemzetközi tudományosságának számos eredménye látszik bizonyítani, hogy Blaga, Eliade, Noica alapvetően helyes irányokban keresték az emberi létezés nagy rejtélyeinek megoldását. Az az élő kapcsolat, mellyel a román népi kultúra és az ortodoxia archaikus vonásaihoz kötődtek, olyan, a „racionalista-empirikus” tudományosság módszertanával megragadhatatlan életjelenségek iránt is érzékenyekké tette őket, s olyan felismerések küszöbére vezethetett, melyek a világ nyugati felén mintha éppen manapság kezdenének tényleg aktuálissá válni. Elégséges Northrop Frye műveire, a már említett Santillánára, Fritjoff Capra munkásságára, Heisenberg ismeretelméleti munkáira, a nagy egyesítés mikrofizikai elméletére, a hipertér hipotézisére (lásd például Michuo Kaku: *HYPERSPACE. A SCIENTIFIC ODYSSEY THROUGH PARALLEL UNIVERSES, TIME WRAPS, AND THE TENTH DIMENSION*. New York, Oxford, Oxford University Press, 1994) és egyebekre utalni.

Számos jel utal arra, hogy a modern empirikus-racionalista tudományosság szellemi tekintetben elérte teljesítőképességének szélső határait, fogalmaiban a legalapvetőbb fizikai valóság már régen nem írható le. A miszticizmus, a paranormális jelenségek iránti felfokozott érdeklődés, a tudománnyal szembeni, mindinkább a tudományos világot is befolyása alá vonó szkepszis ennek az elerőtlenedésnek a kétségtelen jelei. A hagyományos tudományosság jobbára még megpróbál elzárkózni az új kérdésfelvetések elől, de mind nyilvánvalóbb, hogy ezt már nem sokáig teheti meg. Már a Platóni idéző Heisenberg is úgy vélte, hogy az anyagi valóság mélyén valamiféle szellemi valóság tárulkozik fel. Azóta még nyilvánvalóbbá vált, hogy az anyag ellentéte nem a szellem, hanem az antianyag, s e kettő a számos vonatkozásban az emberi agyra emlékeztető fizikai vákuum tökéletesen szimmetrikus entitásainak aszimmetrikussá válásával jött létre. Mintha nem a szellem származna az anyagból, hanem megfordítva. Az archaikus gondolkodásmódokhoz mindig is közel álló román tudományosság számára ezek a hipotézisek kevésbé idegenek.

Mindazonáltal nem a racionalizmus megkérdőjelezéséről, valamiféle új irracionális perspektívájáról, hanem a racionális és irracionális állandó ellentmondásának felol-

dásáról, az ész határainak kiterjesztéséről van szó, egy olyan világszemléletről, melyben a racionális és az irracionális, a materiális és a szellemi, az objektív és a szubjektív, a tér és az idő, a részecske és a hullám, az anyag és antianyag ugyanannak a létezőnek az ellentétes, de egymást kiegészítő oldalai, egzisztenciális körének ellentétes irányai.

Az individuum és az egyetemesség kapcsolata sem annyira közvetlen és problémamentes, mint amilyennek (a klasszikus liberalizmus elméletei alapján) Patapievici véli. A kettő között a közösségi identitások szétágazó, az egyénre lényegileg visszavezethetetlen hálózata közvetít. A valódi egyetemességhez csak a kollektív tudatformák mélyére alászállva lehet lelki traumák és identitászavarok nélkül eljutni. Az amerikai-nyugat-európai „egyetemesség” importja sajnos csak fokozhatja az identitásválságot, nem oldhatja fel. A románságnak (akárcsak a többi kelet-közép-európai népnek) a saját kultúrájában kell felfedeznie az egyetemességet, hogy ráébredjen, az egyetemesség hordozójának lenni nem egyéb, mint a sajátosság hordozójává válni, mert a sajátosság nem egyéb, mint a megélt egyetemesség. Csak így fedezhetjük föl egymás kultúrájában is az egyetemességhez vezető, a miennkel egyenértékű, tehát önnön világélményünket is gazdagító és elmélyítő kísérleteket. Az antagonisztikus szembenállástól csak így emelkedhetünk a kulturális komplementaritás élményéig és elméleti megalapozásáig. A román értelmiségnek, hogy szellemi potenciálja végre idehaza is valóságos értéke szerint bontakozhasson ki, azon a helyzeten kell felülkerekednie, melynek narcisztikussá zárult erővonalai a mioritikus tér képzeletgazdag intuícióit is a nemzeti bezárkózás, a faji kizárólagosság zavaros képzeletív torzították. S ennek a helyzetnek egyik központi magva – bármennyire is különösnek tűnhet – a román kultúrában szellemileg máig fel nem dolgozott magyarkérdés.

Különös, megdöbbentő jelensége a román nyilvánosságnak, hogy miközben a politika, a kultúra, a szellemi élet, az oktatási rendszer minden fontos kérdése a magyarokhoz fűződő viszonyon „fordul meg”, a román tudományosságnak, művelődési életnek, nemzeti tudatnak egyszerűen nincs ún. magyarságtudománya.* A magyarkérdés, bár központi jelentőségű magatartás és célstrukturáló tényező gyanánt érvényesül, a valóban tudományos megközelítés számára mindmáig tabunak számít. Hogy a magyarsághoz való viszonynak még mindig milyen traumatizáló hatása van, azt éppen a fentebb idézett R.-H. Patapievici példája szemléltetheti. A román nacionalizmust szenvedéllyel ostorozó szerző a magyarkérdésnek a modern román nacionalizmus genezisében és továbbélésében semmiféle jelentőséget nem tulajdonít, s ha (mellékesen) mégis szóba kerülünk, nála is jobbra azok a sztereotípiák kerekednek felül, melyek ellen egyéb vonatkozásban szenvedéllyel tiltakozik.

Hogy a román szellem torzulásainak oka valóban a „nagyromán” állam létrejöttének körülményeiben és a nemzeti doktrína torz jellegében rejlik, azt az is bizonyítja, hogy 1919 előtt még születhetnek valóban egyetemességű román teljesítmények is. Ion Luca Caragiale életműve például. 1919 után az egyetemességnek ez a *nívója* (Rebreanu, Arghezi, Sadoveanu, Nichită Stănescu és mások nagyon jelentős életművei ellenére is) elérhetetlennek látszik. (Caragiale ismerői számára evidencia, hogy nem pusztán a román kultúra, de az emberi szellem egyik legjelentősebb alakjával állunk

* Bár nekünk, magyaroknak is vannak jelentős adósságaink, többek között épp a román filozófia terén, magyar vonatkozásban ez azért koránt sincs így. Makkai László, Miskolczy Ambrus, Borsi-Kálmán Béla, Szász Zoltán, Gáldi László és mások művei a román tudományosság szerves – ha nem is mindig kellően méltányolt – részét alkotják. Más kérdés, hogy szavuk a magyar közvéleményig nemigen jut el.

szemben.) Igaz, Caragiale is kénytelen – még az egyoldalú megoldásokat kiérlelő háború előtt – elhagyni az országot. Ettől kezdve a valóságos szellemi szabadságnak legfennebb szigetei alakulhatnak ki Romániában. Egész a legutóbbi időkig...

A magyarkérdés aktuális (és a százsz, illetve a nagyobbrészt még mindig lezáratlan zsidókérdés* ma már sajnos csak retrospektív) „megoldása” már régen nem pusztán a romániai kisebbségek érdeke, legalább annyira a románságé is. S ezzel a román értelmiség mind több képviselője is tisztában van. Gabriel Andreescu, (a Noica-tanítvány) Andrei Cornea és mások ma már világosan kimondják: e pillanatban a romániai szellemi és politikai élet európaivá és egyben – a szó '19 előtti értelmében – románná válásának a magyar traumán való felülemelkedés a legfontosabb feltétele. Úgy tűnik: a román szellemnek, akárcsak a kelet-közép-európai politika egészének oda kell visszatérnie, ahonnan az első világháború végén elindult. Voltaképpen önmagával kell megbékélnie, el kell tüntetnie azt a törést, amit a '19-es, szellemileg-morálisan előkészítetlen nemzeti „diadalsorozat” a kollektív pszichében előidéztek. Ez pedig csak akkor tehető meg, ha a román (és nem csak a román) állam a magyaroknak megadja azt, amit a románság (és nem csak a románság) '19 előtt önmagának megkövetelt.

Az áttörés úgy tűnik megtörtént, nemcsak Patapievici (stiliztikai erejében és anti-nacionalista szenvedélyességében is Ady Endrére emlékeztető) írásai és nemcsak az új román kormány kisebbségpolitikai intézkedései körvonalaznak egy józanabb önszemléletet, hanem a jeles román történész, Lucian Boia TÖRTÉNELEM ÉS MÍTOSZ A ROMÁNSÁG TUDATÁBAN című zseniális munkája is, mely éppen azzal az alaphelyzettel jelent radikális szakítást, mely a román szellemet jó háromnegyed évszázadon át megbetegítette.

A román nemzettudat a szemünk láttára alakul át. Úgy tűnik: a románság végre valóban a realitásokra és nem mitikus ködképekre alapozza önszemléletét, környezetéhez fűződő viszonyát, s a mítosz oda kerül át, ahol valóban fontos szerepet játszhat: a tudományba. Hogy ez a – valójában magától értedődő, az egyetemességhez vezető kapukat is ismét szélesre táró – átalakulás mégis mennyire nehéz, azt az újságok napi híreiből bárki nyomon követheti.

Egyenes út azonban sajnos nincsen. A kelet-közép-európai népek történelmi tudatának is megvan a maga noicai köre.

* Lásd a sok százezres román zsidóság nagy részének pusztulásáért elsősorban felelős Antonescu marsall rehabilitálására tett, a közvélemény által támogatott vagy szó nélkül hagyott kísérleteket, melyektől Constantinescu elnök is csak legújában és csak határozott külföldi nyomásra határolódott el.

Gabriel Liiceanu

KÉT STÁCIÓ NOICA ÚTJÁN

Demény Péter fordítása

A letartóztatás

Noica nem volt képes arról beszélni, ami a börtönben történt vele, s ha mégis, mint RUGAȚI-VĂ PENTRU FRATELE ALEXANDRU című könyvében (IMÁDKOZZATOK SÁNDOR TESTVÉRÉRT), akkor sem a rabok életkörülményeit panaszolta föl, hanem a pribékek sorsán siránkozott. Valami furcsa, fejére állított dialektika eredményeként nála a vallatás áldozatává a vallató vált, és az ő megtöretésének ürügyeképpen játszott csak mellékszerepet a kihallgatott. „A minap találkoztam az utcán egyik kihallgatómmal – mesélte a hetvenes években –, lefogyott, átesett egy infarktuson, egyik lábára sántított. – Hogy van? – kérdeztem leplezetlen sajnálattal. – Hát látja, kérem... Trafikot nyitottam. – Elköszöntünk egymástól, és elgondolkodtam rajta, vajon az élet logikája szerint ki a vesztes.”

Mindig ilyen hangot használt, ha fogságáról beszélt. „Várta” a letartóztatást („éreztem, hogy én következem”), és úgy fogadta, mint „jótéteményt”. Olyan, mint egy pihenő, mint egy megálló az élet útján, ahol az ember rendbe szedi magát; ennyi. Még a kínzásokat is úgy beszélte el, mintha másvalakiről volna szó, mintha jegyzőkönyvet olvasna föl vagy egy technikai módszer nyugodt, szabatos leírását: „A foglyot mezte-lenül hasra fektették a padlón. A hátára bőrt terítettek, amely az ülepéig ért. Aztán mindkét ülepére húztak kettőt, ostorral vagy korbáccsal. Az első kihatította a bőrért; a második pontosan oda sújtott, ahova az első – ettől elájult. Azóta csak kispárnával tudok székre ülni.” Akkor értettem meg, miért hordott magával mindig egy aktatáskát fölfújható gumipárnával, amikor megismertem, éppúgy, mint minden alkalommal, valahányszor az Akadémiai Könyvtárban találkoztunk. A börtönben értette meg „a népi mondások igazságát”: „Soha nem tudtam, miért mondják, hogy »csillagokat lát«. A dutyiban kaptam egy iszonyatos pofont, és percekig tényleg csillagokat láttam, bár-hová néztem – akkor értettem meg, mennyi igazság van ebben a mondásban.”

Egy-két kitörése volt azért. 1964-ben, hatévi fogság után szabadult. A fogait mind kivették, és egy ideig nem akart protézist csináltatni, hadd lássák az emberek, mire képes a kommunista hatóság (ezt bizonyítja a személyi igazolványába csináltatott fényképe is). „Rövidesen föladtam, mert egy orvos barátom azt mondta, tönkreteszem a gyomromat.” Elmondta azt is, hogy kiszabadulásuk előtt nem sokkal autóbuszra ültettek a politikai foglyokat, és körbehordozták őket Bukaresten, hadd lássák „a szocialista rendszer építők munkájának eredményeit”. „Szép dolgokat csináltak, mondtam nekik, de engem elcsúfítottak. És feljűk fordítottam beesett arcomat a fogatlan számmal.”

Letartóztatásáról sohasem beszélt, így csak halála után, Mariana Noica elbeszéléséből alkothattunk fogalmat arról, mi történt Cîmpulungon azon a téli éjszakán:

„1958. december 11-én jöttek. Este volt, kilenc óra. Asztalnál ültünk: Dinu, Oana (tizenhét éves volt, tizenegyedikbe járt) meg én. Két szobánk volt: az egyikben mi laktunk, a másikban, ahol enni szoktunk, Oana. Ő az első házasságomból született; mondtam már neked, Gabi, hogy a férjem 25 éves korában, egy évvel a házasságunk

után meghalt. Nyolc évig alig jártam társaságba. Spiritizmussal foglalkoztam; ismerőseim azt hitték, megbolondultam. Aztán egyszer imádkozni kezdtem, és éreztem, hogy lassan-lassan ismét magamra találok.

Nyolc év telt el így, és a kilencedikben ismertem meg Dinut. Akárcsak neki, apósoméknak is Cîmpulungot jelölték ki kényszerlakhelyül, és Oana főleg náluk lakott hat-hét éves koráig. 1949 nyarán Bukarestből Cîmpulungra utaztam szabadságra. Dinu unokatestvére, Bebe Noica és Bebe felesége, Neta apósoméék barátai voltak. Kimenünk velük »a folyóra«. Ez volt a legfőbb szórakozásunk: fürdeni meg napozni jártunk a folyóra.

Aznap kijött Dinu is. Akkor töltötte be a negyvenet: 1949. június 25-én. Egy ideig ott ült velünk a parton, beszélgettünk. Később elnézést kért: »föl kell kapaszkodnia a hegyre«, mondta. »A hegy« nagyobbacska domb volt a közelben. Dinu nagyon komolyan vette a dolgot: szendvicseket készített, mert a nap további részét »fent« akarta tölteni. Gondolkodni akart. Emlékszem, tetszett nekem, de nevettem is rajta magamban. Vicces, ami aznap fiával, a hétéves Răzvannal történt. Azért jött, hogy néhány napot Dinuval töltsön. A tervezett hegymászás és meditáció miatt Dinu egy barátja családjánál hagyta a fiát; nekik is volt egy Răzvannal egyidős gyerekük, Ionuț Rizescu, akivel aztán együtt jártál a »Spiru Haret« liceumba. De a hegyi meditáció közben Dinu annyira elfeledkezett Răzvanról, hogy csak éjfélkor jutott eszébe, s akkor már nem mehetett utána. Dinu 1947-ben vált el, hogy Wendy visszakaphassa angol állampolgárságát és kimehessen Angliába a gyerekekkel, Răzvannal és Dinával, de aztán csak 1955-ben hagyhatták el az országot. Mi a következő évben jegyeztük el egymást apósoméék jelenlétében. Dinu olyan szegény volt, mint a templom egere; a gyűrűket az én kevés megmaradt aranyamból csináltattuk. Cîmpulungra költöztem – nem sokkal azelőtt dobtak ki a külügyminisztériumból, ahol 1944 óta dolgoztam.

Szóval az asztalnál ültünk, és egyszer csak csengettek. Fölálltam. A két szobát folyosó kötötte össze – erre nyílt a bejárati ajtó. Kinyitottam. Négy férfi állt kint. Nem tudom már, hogy voltak felöltözve; csak arra emlékszem, hogy amelyik az ajtóban állt, nem gombolta be az inget a nyakán, pedig tél közepén jártunk. Bementem a szobába; ők követtek. Dinut bevitték a hálószobába – mentem volna én is, de nem hagytak. Az ajtóhoz érve az utolsó közülük megtapogatta a kályhát. Hideg volt – spóroltunk a szénnel. »Ahova viszünk, ott melegebb lesz« – mondta a férfi nevetve. Aztán becsukta az ajtót.

Éjjel háromig maradtak vele a szobában. Gondolom, ez volt az első kihallgatás. Háromkor befejezték, szóltak, hogy bemehetek elbúcsúzni. Pokróc volt a földre terítve, azon egy halom könyv, kéziratok, mert Dinu a hálóban dolgozott. Megöleltük egymást. Riadtnak látszott. Nem emlékszem, mit mondtunk egymásnak. Aztán Oanát is megcsókolta. Nem, nem sírtam. Kicsit sem. Csak figyelj! Elmentek; elvitték a pokrócba gyűjtött holmit is. A többiek kint várakoztak. Másnap mesélték a szomszédok, hogy körülvették a házat. El tudod képzelni, hogy Dinu megszökik? Ki tudja, mit gondoltak róla.

Visszamentem a házba, és lefektettem Oanát. Becsuktam a háló ajtaját, és egész éjszaka föl-alá járkáltam. Dél felé hallottam, amint Oana fölkel. Bementem hozzá. Odaléptem a tükörhöz, a ház egyetlen tükréhez – meg akartam nézni magam benne. Esküdni mertem volna, hogy megöszültem. Nem voltam ősz, de a szemem, noha nem sírtam, kialudt. Mikor azt mondom: kialudt, ez nem csak azt jelenti, hogy ez után az álmatlan éjszaka után a tekintetem elgyötört lett. Azelőtt szüntelenül lángocskák villogtak a szememben – ez volt Isten legszebb ajándéka, azt hiszem, szerettek is érte.

Hogy mondjam, Gabi? Úgy képzeltem el, mint két kis csillagot. Szóval ezek a fények tűntek el akkor. Örökre elvesztettem őket.

De történt még valami. Ha mérges vagyok vagy szomorú, senkivel nem tudok beszélni. Ahogy Oana fölkel, visszamentem a szobámba, és könyvvel a kezemben elnyúl-
tam az ágyon, hogy ne kelljen beszélnem vele. Átmegy az egyik osztálytársához –
mondta később –, hogy megtudja, mit tanultak aznap, hiszen reggel nem tudott isko-
lába menni. Hallottam az ajtócsapódást. Fölkeltem az ágyból.

Akkor már hat hónapja nem imádkoztam. Haragudtam Istenre. Újra járkálni
kezdtem. Nem tudtam, mihez kezdjek. És akkor hangot hallottam, tisztán kivehető,
parancsoló hangot. »Imádkozz!« Ennyi, semmi több. Ne neved ki, Gabi. Kétségtelenül
egy angyal hangja volt. Most is fülemben van a határozott, tiszta dallam, a picit elnyúj-
tott, hangsúlyos első szótag: »Imádkozz!«

A falhoz léptem, térdre estem, és imádkozni kezdtem. Csak akkor, abban a pilla-
natban fakadtam sírva.”

A vég

1987. november 25-én reggel Noica kora hajnalban ébredt pältiniși szobájában. Mint-
ha egy egér surranását hallotta volna. Fölkelt az ágyból, de mivel még kába volt, nem
gyújtott villanyt. Megbotlott a szőnyegben. Tíz évig naponta sétált Pältinișen, ám most
ez a szokás sem segített. Elvesztette az egyensúlyát, elesett, és eltörte a csípőcsontját.
(„Ha már nem tudok sétálni, mindennek vége, Gabi. Az én erőm a lábamban van,
nem a fejemben, és meggyőződésem, hogy minden igazi filozófus főleg a lábával gon-
dolkodik.”) Órák hosszat feküdt a földön, amíg Andrei Cornea meg nem találta. Cor-
nea azért érkezett Pältinișre, mert néhány napot Noica közelében akart tölteni. Dél-
után egy mentőautó bevitte a szebeni kórházba, a 13-as kórterembe került, Marin dok-
tor ortopédiai osztályára.

Valódi volt-e az az egér vagy pusztalátomás – nem tudhatom, mint ahogy azt sem,
ugyan miért üldözte Noicát egy idő óta? Mikor másnap, egy csütörtöki napon este
hat óra felé Szebenbe értünk, az orvos elmondta: egy órával előbb Noica megpróbált
fölkelni az ágyból, hogy „megkeresse az egeret”. Relu Cioran kíséretében beléptem a
kórterembe. Noica megölelt, és pajkosan bocsánatot kért, mintha az egész valami tréfa
volna. Sietve beszámolt az állatkáról, amely ott van mindenütt, mondván: „Most épp
az ágy alatt van!” Az egérke megmagyarázhatatlan módon Szebenig követte, és ott
volt vele a kórházban is. Eszembe jutott, hogy néhány hónapja, mikor utoljára Pälti-
nișen jártam, egyik este megkérdezte, ismerem-e azt a történetet, melyben valaki arra
ébred, hogy rágcslást hall, és az éjszaka kellős közepén keresgélgni kezd a szobában.
„Nos, a végén rájön: a lelkiismerete nem hagyta nyugodni.” Harsányan nevetett saját
anekdotáján. Akkor nem tulajdonítottam jelentőséget a dolognak; csupán meglepett,
hogy milyen vidáman nevet a gügye csattanón.

A viccbeli egérkével a sors teljesedett be – de vajon ez az egér, halálának egere a
pältiniși szoba egyik sötét zugából kerül elő vagy inkább a lelkiismeret tágas rekeszei-
ből, ahonnan Noica most száműzni akarta? – nem tudván elfogadni, hogy éppen ő,
Noica legyen az anekdota hőse, hogy éppen őt furdalja a lelkiismeret, hiszen ez szé-
gyen volna egy filozófusra nézve! De végül is miért volna szégyen – méghozzá a létező
legnagyobb szégyen – egy filozófusra nézve a lelkiismeret-furdalás? „Az ember soha
ne hagyja fölbukkanni a múltat, mert a múlt mindig úgy jön, hogy két gonosz arcát

mutatja: az egyik a Bánat, a másik a Lelkifurdalás.” Noica egyebet sem tett – már a kezdet kezdetétől! –, mint hogy erődöt építsen önmaga és a világ közé: saját rendszerét. A világba lépő ember gyöngé és tehetetlen. Minden a romlására tör: a történelem, a mindennapok eseményei, az útjába kerülő emberek legtöbbször, de ugyanígy saját érzelmei, lelkesedése és kétségbeesése is, a lassan lepergő gonoszság, ami bennünk dül – lelkünk mérgezett virága. Noica első könyve, a MATHESIS abból a küzdelemből született, melyet szerzője az élet pusztító gazdagságával folytatott – szembeszélve az „éljetei kedvetek szerint” szemlélettel, illetve az élet ama formájával, amely tetszése szerint bánik el velünk. Huszonhárom évesen írta, és a könyv furcsa bélyeget viselt magán: az érzékeny kamasz húsába fúródó túske nyomát. Ha az élet, mint a futóhomok, ellep és eltakar, és eleve megtagadja az embertől a saját arcot, s ha önnön élményeink emésztenek el, vajon nem azon kell-e egykeznünk, hogy az életben rejló végtelen rossz ellen kikovácsoljuk a védelem és a támadás fegyverét? Noica észreveszi – elvégre filozófusként hivatásánál fogva bölcs is –, hogy csupán az eszme és a rendszer védhetnek meg az élet szörnyű ostroma ellen. Mindkettő pedagógia és formatervezés: egyik sem elvakult tudásvágy vagy benső rendezés, hanem megváltó rend. Az élet mindent elárasztó özönvizével szemben Noica kiátkozóan s egyszersmind civilizáló akarattal emeli magasra (s ez azt jelenti, hogy a formát és a szabályt a szellem adja) saját eszméjének keresztjét („szükségünk van egy eszmére, hogy életünknek szervezőelve legyen”), és akkor az elcsitult vizek a filozófus által megszabott mederbe terelődnek. A tudat – amely azért alkotja meg tárgyát, hogy legyőzze az élet közvetlen tartalmát – az iszonyúan megfeszített akarat központjává válik: segítségével irányítjuk önmagunkat és lépünk túl önmagunkon, s általa szabadulunk a „lelkecske” rabságából. A MATHESIS arról szól, hogyan gazdálkodjunk jól a filozófia segítségével lelki életünkkel. Noica konstrukciója – a rendszer – egy kétségkívül szoteriológiai összetevővel is rendelkező életfilozófiát szolgált: ha az értelem képződményeivel sikerül rendet teremtened a világban és önmagadban, akkor kiérdemelted, hogy megváltson a derű. A derű által elhagyjuk a lélek világtrendjét, és átlépünk a szellemébe. Az eszme – mint a filozófia alapja – éppen ezt jelenti: távolságteretést egyéniségünk két fele között.

Ezt az első könyvében meghirdetett voluntarista programot Noica saját maga iránti szent alázáttal tartotta be és teljesítette. Noica arcvonásait ennek a folyton megismétlődő erőfeszítésnek a körvonalai rajzolják ki: ha az életet csak egy gondolat ölelésében érdemes leélni, akkor ezt a gondolatot újra meg újra finomítani kell, hogy ölelésébe beleférjen az élet. Nincs végleges behelyezkedés a szellem világába (vagyis a szellem nem uralkodhat a lélek lüktetésein), mint ahogy nincs a szentségbe való behelyezkedés sem.

Ebben a programban nyilvánvalóan semmi keresnivalója sem volt a lelkiismeret zugaiban rágcsáló egérkének. Mindenáron el kellett üldözni, száműzni a lélekből a külvilágba: máskáljon csak az ágy alatt vagy a szoba nagyon is valóságos sarkaiban. Nem lehet hagyni, hogy most, az utolsó pillanatban lerombolja a filozófus hitét, amit egy életen keresztül vallott, megzavarván a geometriai alapok kristálytiszta rajzát. A romlásnak kitett lelkiismeret, amely egyszerre beereszti a lélek összes – oly hosszú időn át gondosan távol tartott – szennyes üledékét, a gondolkodó térdre kényszerítését jelentette volna – míg Noicának saját lábán állva, egyenesen, eszméit valló tanúként kellett végeznie. Noha ezért életével fizetett, ezzel az eszmével, utolsó feladatként kizárta tudatából, és a rajta kívül álló valóságos világban kereste az egeret.

Egy cédulára följegyeztem néhány morzsát a Noica mellett eltöltött nyolc nap eseményeiből és szavaiból, míg a remény, a kétségbeesés és a lemondás között vergődtem – legalább lesz néhány emlékem, gondoltam, hisz csak az utolsó nap ébredtem rá, hogy egy haldokló fölött öröködöm. Íme:

„November 27., péntek:

Ma fellépett a láz. (Heveny tüdőgyulladás.) Este az intenzív osztályon találom, az 1-es kórteremben. Keresztben ül az ágyon, a falnak támaszkodva, háta mögött párnák, két lába lelóg (milyen megalázóan szomorú a kórházi pizsama meg a zoknik látványa!). Feje álmosan, elgyötörten hajlik előre. Amikor megérzi, hogy van valaki a közelben – orvos vagy barát –, irtózatossággal, nagyon lassan beszélni kezd, ajka alig mozog, olykor be sem fejezi a mondatot. Ez már önkívület, de gondolatok tagolják.” Egyes fordulatok, amelyeket ekkor mondott, s melyeket sietve vettem papírra annak idején, mára elvesztették az értelmüket. Például ez: „az orvostudomány a semmi-be foszlik”. Noica mindig kétértelműen viselkedett az orvosokkal, mint ahogy saját testével szemben is: ez a reagálás a paraszti félelem és az epiktétoszi eltávolodás keveréke volt. Félig-meddig hitt ugyan az orvosokban, de gyakran kötekedett is velük; hol azt mondta, hogy tudományuk egy határon túl csődöt mond, hol pedig azt, hogy száraz gyakorlatiasságuk oly könnyedén „javítja ki” a testet, mint a szerszámát bütykölő mesterember. Az orvostudomány semmivé foszlásáról szóló ad hoc szónoklat, amit az éppen körülötte álló orvosoknak tartott, nyilván mindezekből a fentebb említett gondolatokból tartalmazott egyet-mást. Emlékszem, amikor befejezte, könyörgő és egyszersmind szemrehányó hangon azt kérdezte: „Mondja, miért nem műtenek meg?” Majd rövid szünet után: „Ha már nem tudják, hogy hagyni kell meghalni az embert...” Aztán, mintha valami titkot árulna el: „Tudja meg, angyalok kara örökösödik felettem.”

Egyszer sem panaszkodott azokban a napokban, nem adta jelét, hogy félne a haláltól. Unokaöccse, Niculae Noica doktor fölajánlotta: elviszik Bukarestbe, és végszükség esetén megműtik. Noica azt mondta: „Szívesebben halok meg Szebenben, mint hogy Bukarestben meggyógyuljak.” Halálát olyasvalaminek tekintette, ami megzavarja a háztartás rendjét: félelem nélkül, mint az életcél kivitelezése során közbejött rendelkezést. „Barátom, ezen a nyáron szeretnék ismét az ország fiatalságának a szemébe nézni Păltinișen”, mondta két nappal a halála előtt. Bár mindennap beszéltem az orvosaival, nem sejtettem meg a véget (ők valószínűleg féltek elfogadni a szomorú valóságot), de nem hiszem, hogy Noica érezte volna. Élete utolsó levelében, amelyet december 1-jén írt Mariana Noicának, és velem küldött el, olyan ember beszél, aki hiszi is, amit mond: a hang nem hamisan nyugtatgató. Ez a néhány sor nem azért íródott, hogy eloszlassa a társ félelmeit:

„Drága Mariana! Ez az első levél, amit balesetem után írok. Mindenre föl vagyok készítve, de úgy tűnik, minden jól alakul. Egy darabig mozgásképtelen leszek, s ez bizonyára megrövidíti életemet, de majd csak rendbe jövök. Van mit csinálnom, van mit írnom, boldog vagyok. Mindent köszönök, csókol Dinu.”

De semmi sem alakult jól. A törés helyéről induló vérrög bekerült a vérkeringésbe, és tüdőembóliát okozott. December 2-án, szerdán este fulladásos tünetek mutatkoztak. És mégis, a következő nap – ez volt az utolsó is egyben – derűsen kezdődött. Álmában azon kínlódtam, hogy végigvigyen egy gondolatot, reggel a „lélek” és a „szel-

lem” álmairól beszélt. „A lélek álmai nemcsak akkor rombolják lényünket, amikor félelmekkel meg lelkifurdalással zaklatnak, hanem akkor is, mikor örömmel hitegetnek. És miért? Mert a lélek örömei nem maradandók; páráként szállnak el: hiába akarunk visszatérni hozzájuk, soha többé nem találjuk őket. A szellem az állandó örömmök álmait álmodja, és a rend, melybe ezek az álmok emelnek, fölöttünk áll. Voltaképp a mélységből erednek, s ez a legmélyebb és legtisztább mélység; éppen ezért ahhoz a renchez tartoznak, amelyben mindannyian találkozunk. Ez a mélység nem a lelkek kloákájában turkáló pszichoanalízis, hanem azé a helyé, ahol mindannyian Eggyé válunk. A szellem álmai a magunk angyalálmai. Azokká válunk, amivé neveltük magunkat – ezért bizonyos kortól fogva csak ezeket kellene álmodnunk.”

Még délután ötök is jó hangulatban volt. Fölkelt, és kérte, ültessék egy fotelbe. A pizsamakabát helyett rózsaszínű, rövid ujjú inget viselt; ez volt az egyetlen, amit a Fő utcán levő üzletben találtam. Fiatalos lett tőle, szinte sportos. Beszélgetett az orvosokkal; engedélyt kért, hogy pipára gyűjthasson, noha minden egyes szippantást hörgés követett, és ez a hörgés óráról órára erősödött. Este kilenc óra tájt jó éjszakát kívánt (talán ekkor ismert föl utoljára), és a fal felé fordult; a belélegzett levegő már nem jutott el a súlyos ödémától elzárt tüdőbe. Végignéztem ezt az iszonyatosan hosszú fulladást; kezemet bátortalanul vállának hajlatára tettem, és halkán azt ismételtetem: „Itt vagyok, Noica úr, itt vagyok...” Tudtam, hogy úgysem hallja, amit mondok; talán a másik énjéhez intéztem szavaimat, hallásán túlra, túl arcának hipoxia okozta szűkességén, amely a halált hirdette, és amely agyát ugyanúgy elöntötte, mint az arcát. Egyszerre váratlan erővel megrázta magát, hirtelen arccal fölfelé fordult, föltámaszkodott, karjával kétszer a levegőbe csapott, mint valami óriási madár, és mielőtt visszaesett volna, esze utolsó villanása ezt a német szót hozta ajkára: *Unbedingtheit* (feltétel nélküliség). Aztán a párnára hanyatlott, és kómába esett. A klinikai halál három órával később, éjfél után állt be. December 4-én, egy óra húsz perckor.

Amíg mellette voltam, az alatt a nyolc nap alatt talán egyszer sem sírtam, és nem sírtam akkor sem, mikor a fehér párnán kirajzolódó ciánszürke arcát néztem, vagy a halál előtt illedelmesen kiegyenesedett testét. Csodálatos, mennyire gépiesen és pontosan cselekszünk ilyenkor: elhallgatjuk szívünk rezdüléseit azokkal kapcsolatban, akiket a legjobban szeretünk, és csak azokat a mozdulatokat tesszük meg, amelyeket valóban meg kell tennünk. Hidegek vagyunk és kiszámítottak, és meglepő hozzáértéssel végzünk el olyan dolgokat, melyeket azelőtt el sem tudtunk volna képzelni, s ha mégis elképzeltük, undorral küszködtünk. Naponta megborotváltam, és megállapítottam, milyen boldogan adja át magát ennek a kényszerűségnek, ő, aki mindig visszautasította az élet kényeztetését, és akit az élet nem is kényeztetett el soha. Nem azért végeztem el ezeket az apró teendőket, mert valamiféle mitikus történet részesének éreztem magam, a nagy Noica és az alázatos tanítvány mítosz szereplőjének, hanem egyszerűen azért, mert szerettem. Akkor jöttem rá, hogy minden szeretet valódiságának legfőbb próbája az undort kiváltó cselekedet véghezvitele. Én, aki addig nem vettem számításba az életműködést és annak meghibásodásait, aki utálkozva fordítottam el a fejem az élet fogyatékoságaitól, naponta megmasszíroztam a lábát, letörültem a ve-rejtekét, tisztába tettem, minden étkezés után megmostam a protézisét a vízcsapnál, s mindez olyan természetesnek tűnt számomra, mint a kézmosás. Féltő szeretet volt ez, nem alázatosság; ezt a szeretetet az iránt érezzük, akit a bajban is szeretünk, és akit ez a tény gyermekünké tesz. Azon kaptam magam, hogy szigorú vagyok hozzá, van,

amit megengedek neki, és van, amit nem, jutalmakat ígérek és adok, felszólító módban beszélek vele. Úgy szerettem azokban a napokban a magatehetetlen Noicát, mint-ha a gyermekem lett volna.

Reggel hétkor értem Pältinişre. Meg kellett kérnem Antonie metropolitát, aki néhány napot ott töltött, engedje meg, hogy Noicát, végakarátának megfelelően, a kolostor mellett temethessük el. Előtte azonban bementem Noica hétvégi házába, mert magamhoz akartam venni a füzetet, melybe GONDOLATAI-t jegyezte fel, féltem ugyanis, hogy a Securitate nyomban kiszáll, ha tudomást szerez haláláról. Csupán egy órája jöttem el Szebenből, s még mindig annak a gyakorlatias automatizmusnak hatása alatt cselekedtem, amely nem engedi sírni az embert. Egyetlen sóhaj nélkül néztem végig Noica kiszenvetését, mert közben tevékenykednem kellett. El kellett szakadnom a halál bekövetkeztének logikájától, hogy halálát mint olyant egész szörnyűségében érzékeljem. Most, amikor átléptem háza küszöbét, hirtelen nyilvánvaló lett a vég: még holtteste előtt sem kerített hatalmába ez a bizonyosság. Vajon miért érezzük az embert inkább azokból a tárgyakból, amelyek még őrzik érintése lágy nyomát, mint létezése masszív tömbjéből? Anyám most is jelen van néhány tőle tanult mozdulatomban, abban, ahogy a csészét tartom, ahogy áthúzom a párnát, ahogy almát hámozok, és a spirál egyszer sem törik meg. A fájdalom, amely ilyenkor ránk tör, abból ered, hogy új arcot kap a megváltoztathatatlan, amikor azokkal a tárgyakkal találkozunk, melyeket az elhunyt örökre elhagyott. Beléptem hát Noica szobájába, és amikor az ágyhoz értem (ebben az ágyban ülve, egy támlához támaszkodva, térdén deszkával szokott írni), akkor borultam térdre, lassan, és arcomat a kopott pokrócba temetve sírni kezdtem.

Határ Győző

NE NÉZZ RÁM

az élet estéje ránk sötétedett
ne nézz rám kormozd be képedet
az élet koporsóéje ránk szakad
maradsz magadra – elbocsátalak

tudom vigasznak több mint kevés
a mindenből semmivé levés
magas örömálom életpalotánk
omlása-zuhanása egyenesbe ránk

tudom az itt maradót többet követel
annál mi vesztünkhöz képest bagatell
kutyának ne zenélj ne zongorázz:
gazdájavesztetten vonít a ház

ruhaszekerényt szaglál nem érti meg
s átszüköli az éjszakát: kinek? minnek?
a Nap itt nem sugár a fény fénytelen
itt szó jel kép érvény érvénytelen

se nyelv se költészet – nincs az a toll
hát még ének mi idáig lehatol
hagyj fel kiéneklésemmel eleven
szív: zúzz be! feledésbe velem

majd lejössz te is de meg nem éledünk
s hová a többi eddig: elszéledünk
sár többség vélünk dagaszt keleszt köpül
s ránk is új lét-rét meggyes rétes települ

az élet estéje ránk sötétedett
ne nézz rám kormozd be képedet
az élet koporsóéje ránk szakad
vigyázz magadra – elbocsátalak

SEGGSZÜRET

az volt a Sirokkóm! Bórám! a Misztrálom!
ma? ha látok egyet – alig regisztrálom

zablarántó fertály – sors és férfitégzet!
ma? nem telik tőlem hogy utánanézzek

amiért hevültem amiért ehültem
ringó dombja iránt úgy látszik kihültem

halál ami halnak: himbáló csalétek
ondó eloldója – lökője a létnek

eredet csapdája kihívó megejtő
létmagom kiszívó eszméletveszejtő

titkos édesemet pornográfíámat
ellette a vénkor elvitte a bánat

kotródj szemlesütve – így szól az üzenet
ne tudd aki voltál ne lásd édesedet

HÚSCSOMAG

„*Tenerorum lusor amorum*”
(*Ovidius sírfelirata*)

ízleld éld – ez a húscsomag csudája
szervülnöd eszmélned így adatott
húzódj belé: szivacslikacsos vár a
húscsomag – oszd be a pillanatot

úszkáltok a lét akváriumában
le-lerakjátok ikráitokat
örökké egymás húscsomag-nyomában
merről ismerős buborék fakad

két húscsomag él édes testközelben
egy láb a másikat kampózza meg
s míg egyik a másik ölében elvan
e gyötrő boldogságért ég remeg

e látszatlétért a hús hű csomagja
már odaadná élte mindenét
s párján megtapadva oly tékoz adja
mint együtt vibráló látszatát a lét

így fennakadva a szerelmi hálón
ketten nem is tudnak akarni mást
csak minden szavukkal ajakformálón
egy húscsomaggá – egyéforradást

Tandori Dezső

A HOSSZÚ TÉL, A BOLDOGSÁG UNALMA

Györe Balázsnak

Hosszú tél jön, a boldogság unalma,
de hogy ne volna
az, ami van, ő, aki van,
vele már nem lennék magam,

vele már így magam sem,
el kell viselnem.

Hogy ezt akartam,
őt kerestem.

Hozzám került egy nyári nap,
néha lecsap,
mint derült égből,
másik szobánk teréből.

Lesz egy verébből –
mi lesz? ami volt egyszer?
Mese csak? „Hol volt, nem volt?”
Egyetlenegyszer
van minden.
Aztán – még lezajlik, hiába
hinnénk, lesz még utána –,
bármi, el innen. El innen.

ELFOGADHATÓ, NEM UTASÍTHATÓ EL

Csak elfogadható?
Vagy vágyva vágyott?
Visszahozza való
formájával az elveszett világot?

Szalámszeletelő,
ez volt, ami eljött,
holtra holt, elvevő
napok, hónapok, nem több,

mint ennyi, ez volt, mi volt:
az, hogy megvoltam,
eleget tettem, kigyújt-kiolt
hullámokon lovagoltam;

a lovasok, az angyalok,
színek, fakóság;
kivittem a sírok
rézsűjére egy-egy holt rózsát,

kevés lett volna? Tovább
akart folytatódni?
Nem értem mégse sorát,
legmaibb – és ósdi.

Le kell róni,
el kell vele fogyni,
múlik, vele kell múlni.

LEGHŐBB VÁGYAINK

Ha leghőbb vágyainkra
lecsap valami inga,
leng oda-vissza, el nem
téveszti a távot,
vágyaim bennem
elemésztik a tápot,
nem élteti őket,
kívülkerülőket,
hogy a kinti világban,
meg általában:
ugyanúgy megvannak,
ahogy csak, csak magamnak
kívántam volna őket,
leghőbb-vágy létezőket,
vagy csak az évek múlta
hiteti: ez már túlja – – –
minek, minek, minek?
Ez az: minek. Minek.

Az élet tagadása
lenne, hogy egyre-másra
kételyesebb,
hogy bárkinek, hogy valakinek,
ez már egy madár is alig lehet;
ez is emberiség,
hogy nem veszed elejét,
végtét ne veled hozza, hogy – neked – elég, már elég.

SENKI ÉLŐ

A vigasztalanul „jó”

Senki élő
nem érdekem?
Ha csak magáig érő,
és semmi kényszerem:
nem kell bajba keverni
vele magamat,
ki se kell belőle tekerni
tartozásokat,
nem kell a napi ügymenet
részévé tenni,
csüggedéseimet
úgysem tudja semmi,
de semmi elfogadhatóbb
foglatatba venni:
de mindez megvolt negyven,
negyvenöt éve.
A gyerek, aki lettem,
nem tudja, mi végre
lehetne vége, inkább
elkínlódik, a nyitját
nem is akarja tudni,
hamar akar elaludni,
soká elhentesregni,
nem céltalan meredni,
füllel, szemmel, egyébbel,
maga az egy tál étel.
Itt végez az egészszel,
nem vész a töredékkal.

Frank János

TASISTA GEOMETRIA

Hencze Tamás festőművész pályáíve

Barátságunk akkor kezdődött, amikor még egyetlen képét sem ismertem. Hencze-festményt először Csiky Tibornál, a szobrásznál láttam a hatvanas évek elején. Csiky két tágas szobájának egyikét kiürítette, hogy ott modern múzeumot rendezzen be; a műtárgyakat barátaitól kapta cserébe. (Csiky és Hencze 1968-ban közös kiállítást rendezett a Bartók Béla úti Vásárhelyi-kollégiumban.) 1969-ben interjút készítettem Henczével az *Élet és Irodalom* számára. A festő bizonytalan albérletébe nem mehettünk, ő jött el a lakásomra, de a feleségem éppen influenzás volt, látogató is érkezett hozzá, így a fürdőszobába húzódtunk. Én az alacsony szennyesládára ültem, a lámpa alá, az interjúalany a – fedeles – vécére. Hencze minden egyes kérdésemre ugyanazt válaszolta (nem kevés eufemizmussal ferdítem így): „Szósz tudja.” A festő fiatal korában sportolónak, kosárlabdázónak készült, később pedig megjátszotta a bunkót, a naturburscht, pedig már akkor poeta doctus volt. Az interjú-párbeszéd végül mégis egy ülésre sikerült. Bátran idézek a továbbiakban is a harmincéves szövegből; különben sem szeretem, ha az emlékező a művész vagy az író megfogalmazott gondolatait a saját leleményének tünteti fel. A festő alább idézett, 1969-ben elhangzott mondatai után odateszem, hogy: (H. T.)

Hencze autodidakta festő. Dekorációs iskolát végzett, azért utálta, ha én kiállítás-rendezéskor a megnyázott ujjammal jelöltem a falon, hová kell verni a szöveget, mert ez az iparosgesztus őt egy kellemetlen kirakatrendező mesterére emlékeztette. Az autodidakta is tanul: „*Példaképeim elsősorban magyarok. Kassákat, sajnos, csak a halála előtt rendezett kiállításán ismertem meg, de szerencsére még beszélgettem vele. [...] Az újpesti csoportkiállításomon mutattak be Kornissnak, »az a piros ott jó«, mondta. Azóta rendszeresen találkozunk, Korniss hetenként megnézi a képeimet, vitatkozunk; mesteremnek tartom.*” (H. T.) Csak teázás, borozás közben beszélgetett vele Korniss Dezső, iskolás oktatásról szó sem volt. Néhányan Henczével együtt minden évben meglátogattuk Kornisst a születésnapján, az utolsóig. Henczével együtt törzstag voltam a Korniss Dezső tiszteletére alapított csütörtöki Bajtárs asztaltársaságnak (a vendéglőt később Réz kakasnak hívták). Eleinte csupán öten jöttünk ott össze, később kétszázra is fölhízott a társaság, festőkön, szobrászokon kívül írók, másként gondolkodók is leültek a két termen át húzó asztalhoz.

Hencze korábban látogatta egy vele rokon szemléletű fiatal társaság összejöveteleit, melyet Zuglói Körnek neveznek, egyetemi vizsgatétel is már. Molnár Sándor festő lakásán Hamvas Béla előadásait hallgatták fiatal képzőművészeti főiskolások diplomájuk után is, hogy valami mást halljanak, mint amit az akadémiai szocreál tanterv nyújtott. A kör tagjai még: Attalai Gábor iparművész, Csiky Tibor és Csutoros Sándor szobrász (mindketten meghaltak már), Bak Imre, Deim Pál, Nádler István és – a most külföldön élő – Töt Endre. Mellékes volt, ki okleveles, ki autodidakta. Keresték a helyüket – ez eddig csak közhely volna –, és megtalálták. Keményen dolgoztak pénz vagy

megbízások minden reménye nélkül. És rendezték önálló vagy csoportos kiállításait – nem csak a zuglóiakkal együtt – félillegális vagy illegális helyeken, kultúrtermekben, pincékben. Katakombafestészet volt ez szó szerint is.

*

(Az interjú) „*A tasizmussal indultam. Rossz akciófestés volt ez az időszakom. Folyton költöztem, egyik albérletből a másikba, az akkori képeim elvesztek, hála istennek. Az elvesztés tulajdonképpen tudatos pusztítás volt; maradt néhány darabom, amiket ma sem szégyellek.*” (H. T.)

A fenti képeit előlem is dugdosta, míg nem 1997-ben a műcsarnoki retrospektívján találkoztam velük először. A hatvanas években Hencze a konstruktivizmusnak áldozott, akkor a tasizmus már *ciki* volt, vieux jeu. Azóta újra fölfedezte a világ ezt az irányzatot, újra zöld utat kaptak a foltok. Hencze akkori, ecsettel festett gesztusfestményei, „zsengéi” – nem csak az én véleményem szerint – korai telitalálatok. Mint a GYORS MOZDULAT FEKETÉVEL (1963) vagy a CÍM NÉLKÜL (1963–64) I–V. táblái. A tasista, az akciófestés előjátéka után következett a művésznek az a korszaka, amit Hencze-festészetnek, -stílusnak nevezünk.

„*Mindennapos grafikai munkát végeztek. A nagy felületeket gumihengerrel festem be egy színre, olyannal, amit a mázolók használnak, vagy a nyomdászok. Egyszer, amikor a hengert húztam [...] egyre jobban tudatosodott bennem, hogy a henger forgó mozgása ismétlődik. Önmagát ismétli, a formát és a motívumot is. [...] Azért ismétlek egy motívumot, akár ötször is, hogy azt az egyet higgyék el nekem.*” (H. T.)

Tehát nem ecsettel, nem spachtlival (a festők vakaró, simító kése), még csak nem is sprével festett, hanem ezzel a hengerrel. Senki sem festett így sem Hencze előtt, sem utána, külföldön sem ismeretes ez az eljárás. Saját parafrázissal mondván: „A technika maga a festő.” Önmagammal – önmagunkkal – vitatkozva említem, hogy őt hard edge festőnek mondtuk, ő is elfogadta, holott ritmikusan, sakktáblaszerű rendszerben a síkra elosztott kerek, fekvő vagy álló ellipszis alakú, szfumátós szélű pöttyökkel töltötte meg a síkot. (Ez minden, csak nem „kemény él”.) Először a minimal art példatárába illőn csakis szürkék voltak a foltjai, később színesek is, egyéb motívumjárulékkal. Ezekkel robbant be az avantgárd kiállításokra, ilyen festményt láttam Csikynél, sőt egy nagyméretű pöttyös táblával engem is megajándékozott a festő. A sorozat legtöbbszörének a címe: DINAMIKUS STRUKTÚRA.

Első nagyobb szabású önálló kiállítására a Józsefvárosi Galériában kapott lehetőséget 1977-ben. Ez a galéria mintha területenkívüliséget élvezett volna a magyar szocreálban, talán mert a kerületi tanács volt a főhatósága, és valahogyan az avantgárd festő, Fajó János is beleszólhatott a tárlati programba. Hencze a rendezésre engem kért föl, szokás szerint gyorsan, veszekedés nélkül végeztünk. Egy jókora festményt kihagytam, a művésszel ketten hurcoltuk. A jelen lévő Bak Imrének fönnakadt a szeme: – Hová viszitek? – A raktárba. – Miért, neked tetszik? – kérdezte Hencze Bakot. – Nagyon. – Hát akkor neked adom – mondta grandezzával, és azonnal dedikációt is írt neki a fenyőfa vakkeretre.

(Vizuális történetek) Hencze általában címeket szokott adni kiállításainak, a józsefvárosi az előbbi cím volt. Valamennyi történetnek saját forgatókönyve van. Az első történet akár a festő mesterségének címe is lehetne: háromfázisú sor, a hófehér, még üres, fehérrel alapozott vászon. Ennyi. A többi kép olajfestmény.

A tíz darabból álló sorozatban a képek egyre sötétednek, csak egy vízszintes, vastag

fehér sáv – a pászma szélei elmosódottan irizálnak – vág át a képsíkon, mintha éles reflektor fénypázmája hasítana bele a szuroksötétbe. (A fény szélei azonban párhuzamosak, nem divergensek, mint a reflektorfénynél.) Eljutunk a legfeketébb, legdrámaibb táblához, utána azonban enged a feszültség, hogy aztán váratlan záróakkordként a fénycsóva a festmény alsó harmadából egyenesen a felsőbe csapjon át. A VERTIKÁLIS OSZTÁS című sorozat első képén sem történik még semmi, a második darabon megjelenik egy függőleges csík, a harmadikon kettő és így tovább, többszörözi a festő a függőlegeseit, hat fejezeten keresztül. A kinetikus tartalom itt már nem is rejtett, ha valaki mindezt filmre venné, kockánként – festményenként – valódi mozgóképet kapna a vetítéskor.

Elsősorban az arányaival hat az A – 2A – 4A – 8A ciklus. Mind a négy képnek más és más a mérete, ezek a számtani haladvány törvényei szerint növekszenek. Azaz: 50x50, 100x50, 100x100. Nemcsak a méretek fokozódása adja a koreográfiát, hozza a történetet, hanem az egyes táblákon a sötétek világosba, a feketék fehérbe való fordulása is – bizonyos tendenciával – mozgást mutat. Egyszerű ez a tónusváltás. Ismétlődik folyton, mégis elkerüli a pleonazmust, hiszen a sötét és a világos foltok nagysága állandóan változik. A legnagyobb festményen a markáns fekete mező is nagyobb, hangsúlyosabb, mint a többin. Persze így a jelentésük is más.

Eddig a „hagyományos” festészeti anyagról. Hencze azonban kiegészítette bemutatóját grafikával, sőt plasztikával is. Pontosabban pseudografikával és pseudoplasztikával. Illetve még most sem voltam pontos; magyarázatként nem hagyhatom el a kissé körülményes műleírást. A művész öt centiméter széles csíkokat fest, ugyancsak a hengerével: ez az irizáló Hencze-spektrum fekete-sárga-szürke-fehér. A hosszú csíkból kedve szerint levág egy egy-két vagy másfél méteres darabot. Ha paravánra (vendégfalra) szögezi őket, grafika lesz belőlük, ha meg a posztamentum sarkába, szorosan a hasáb alakú kiállítási bútor éle mellé (csakis egy sávot, hiszen ez minimal art), vagy éppenséggel a parketta cikcakkjának egyik lapjára, hát szobrokat alkotott a csíkjából.

A fenti kiállítást, némileg változtatva, '77 őszén bemutatta a székesfehérvári István Király Múzeum, akkoriban az ország első modern múzeuma. (Ma már több ilyen „első” létezik.) A fehérvári szereplés a művész kanonizálását jelentette – a szocreál világ visszajáról. A tárlatot én nyitottam meg; a múzeum három évtizedet átfogó almanachjában ott a közös fényképünk, a tárlat rendezőjéé, Kovács Péteré, a Hencze Tamásé meg az enyém. Mindhárman trapéznapdrágót hordtunk; ma, alig két évtized múlva öltözékünk olyan anakronisztikus, mintha gérokkot viseltünk volna.

A józsefvárosi, illetve a fehérvári kiállításokon Hencze közepes méretű festményeit nézve jöttem rá, hogy nem mindennapi érzéke van a monumentalitáshoz. Ő a sokkal nehezebben megvalósítható nagy méretekben érzi magát otthon.

(Csillapított mozgás) Régen sem értettem meg, ma sem értem a kommunista kultúrpolitika lelkét – talán a nemzetközi helyzet irányította a kisebb vagy nagyobb döntéseket –, tény, hogy Hencze Tamás 1985-ben kiállítást kapott, most már hivatalos helyen, a Dorottya Utcai Galériában. Kicsi ez a terem, de szép, formás és világos. A Dorottyaiba is blindramára húzott, vászonra olajjal festett képeket hozott Hencze. Csak éppen szakított a téglalapformával, festményei kivétel nélkül álló egyenlő szárú, nyújtott háromszög vagy szimmetrikus, ugyancsak álló trapéz alakúak. A háromszögüeket a legtöbbször csúcsukra állítva akasztotta, de bármelyikük ugyanúgy érvényes, ha a kép csúcsa fölül van.

Henczének mindig hajlama volt a színredukcióra, fekete-fehér képeivel lett ismert, később megengedte, hogy a piros, a vörös és a sárga is szóhoz jusson. Ezen a tárlatán visszatért a fekete-fehér-szürke hármashoz, illetve, hogy a saját törvényéből se legyen dogma, egyik művébe (HÁROMSZÖGLETŰ TÉR II.) beléfestett egy negyven centiméteres aransárga csíkot is.

Már téglalap alakú képein is szerette a pszeudokeretet. Ez a motívuma most is megmaradt: ebbe a domborúnak látszó, álplaszticitású – vagyis csak festett – ráába foglalja a fehéret, a semmit. Tehát itt redukált a szín, redukált a forma, a képépítési elvek ugyanazok, még sincs motívumismétlés. Válogatott kellékei tudniillik nem *décorok*, hanem strukturális együttműködési mondanivalónak. A trapézban, teszem azt, egy ferde téglalapot feketén hagy (FEKETE TRAPÉZ), vagy olyan sávok sűrűjével, melyeknek egy-egy sávjai a pszeudokerettel azonosak (FEHÉR TRAPÉZ), máskor a néhány évvel korábbi sorozatának reminiscenciáit fedezzük föl, mikor is a kép határán, illetve a szélén olyan keskeny fekete nyomot festett, mintha láng kapott volna bele, amely már kialudt. Csak érzékelteti az égést, mint máskor az aranycsíkot. A FEKETE TÉR című képét nemcsak hogy a feje tetejére állította, hanem még egyet fordított rajta, s most a festett, hamis keret a fehér, a vászon fehérje lett egyszeriben fekete. A régebbi Hencze-képeknek a többé-kevésbé rejtett dinamizmus volt az uralkodó tulajdonságuk, ez a – Dorottya utcaban kiállított – gyűjteménye, mint ő mondja, „*csillapított mozgású képzetes terek együttese*”. Ezen a kiállításán a tévériporter kötekedett vele: „*Miért háromszögletű a tér?*” – „*Maga talán tudja, hány szögletes?*” – kérdezett vissza.

Ez a „konzervatív” kiállítás *environnemet* is. Hencze Tamás még jóval képei megfestése előtt odament a kisgalériába, hogy – akár egy szabó – mértéket vegyen. A kiállítási anyag összetartozik a teremmel, annak mintegy installációja, és a kiállított nyolc festmény voltaképpen egyetlen mű. Nem úgy, mint a politichon, melyben az egyes tábláknak fix helyük van. Ezek a háromszögek, trapézok egymagukban is megállják a helyüket, a sorozat mégis abban a képalkotási rendszerben volt érvényes – akkor és ott. A kártyáknak egészen másfajta keverésében is komplett volna egy másik Hencze-tárlat.

(**Tasista geometria**) A festő az ötvenedik születésnapja előtti évben retrospektív kiállítást rendezett az Ernst Múzeumban. Egy egészen más Henczét láttunk, nemcsak a vadonatúj ciklusok miatt: a kártyák másféle keverésével (a festmények más rendezésével) más eredményt kaptunk. Változatlanul uralkodott a képek állótéglalap-formája, Hencze a terem felső szféráját sem akarta kihasználhatlanul hagyni. A fogadófalra akasztott színszegény, kérlelhetetlen monotoníával ismétlődő szürke-ezüst sávok együttese, a DINAMIKUS STRUKTÚRA (1973) engem profánul egy félig lehúzott rolóra emlékeztetett; komolyabban mondva elementáris ereje nyugtázott le. Ugyanez más hangfekvésben a VERTIKÁLIS ATMOSZFÉRA (1980) négy, keskeny, álló téglalap alakú grisaille-ban tartott táblája szigorú, függőleges csíkjaival. Az álló téglala formájába zárt függőleges sávok kérlelhetetlenül folytatódnak a falakon, de egy percre sem unjuk meg őket, mert mind-mind más és más érdekességet, szellemi izgalmat rejt. Az ATMOSZFERIKUS TEREK (1978) és a REZONENS TÉR I–II. (1979) hármasán a szfumátósan festett stráfok, jóllehet síkban, olyan hatást keltenek, mint a görög oszlop kanellurái, s ezeket a ritmikus vájatokat – ha szelíden átkapcsoljuk a szemünket – akár domború pálnak is nézhetjük.

A nyolcvanas évek elején a festő mintha szakított volna addigi konstruktivista tartásával, a – bár a kinetikát sohasem nélkülöző – statikával. Talán föltámadt benne a nosztalgia fiatalkorának akciófestészeze iránt. Henger helyett ismét ecsetet használt. Őt négyzetméteres tábláinak alapja a tiszta, makulátlan fehér, és rajta az ecset nyoma már érzésvonal. Mint a távol-keleti kalligráfiában, egyetlenegy mozdulat a kép. Új eljárására sohasem jöttem volna rá, ha ő maga el nem magyarázza: először ecsettel, egyetlen vállrándítással, egy lendülettel megfesti a mustrát – nyilván többször megpróbálja –, aztán sniccerrel (nyélbe fogott rövid, éles pengével) kivágja, hogy sablonként használhassa majd; a valódi képre már a mintájáról fest, mintegy álspontaneitással. Van ebben némi rokonság a *pattern painting*gel, de lazább is annál, rigorózusabb is. Úgy is mondhatnám, hogy Hencze neo-gesztusfestészetének jelmezes főpróbája a sablon, premierje már a festett kép. (Boszorkányos gyorsasággal dolgozik, ha munka közben néztem, sohasem tudtam követni a kezét.)

Pálfordulásának első lépésében a fehér alapon két összetevő: egy színjátészó, plaszticitással bíró fekete, szürke, máskor színes kígyóvonal. Ennek kiindulópontja – egy másik motívum – az ugyancsak irizáló, acélkemény élű szalagszínező. Ez a szükszavú motívumkincs számtalan variációt tartalmaz. A VÖRÖS HANGSÚLY (1983) képen kisebb a vörös téglány, hangsúlyosabb a szürke gesztus, a NAGY MOZDULAT-on (1984) ott a téglalapcsík és örök társa, a cikcakk, melynek farka már szabályos körívet alkot.

Hencze fordulatának második lépése a fenti sorozat továbbfejlesztése, gazdagítása. Az alap gondolat makacsul tartja magát – még a nyolcvanas évek közepén is –, de ebben a ciklusban már szélesebb ecsetet használ, így vastagabb a kígyóvonal, mégis szubtilisabb, a friss festés látszólag spontán, még a fröcskölés is látszik. A szín most fekete-kék. Maradt a vörös téglá is, viszont a képek addigi szigorú vertikálisából valamennyi motívumegyüttes diagonálisba fordul, az eddig is szokszor emlegetett téglalakzatból, mintegy pontfényű halogénreflektorokból pedig párhuzamos, elmosott élű fénypásmá vág át a kígyóvonal közepén, s kettéosztja a kígyót.

1987-ben nyilván a retrospektív tárlat közeledte ösztönözte a harmadik lépésre, új formák, új színek megteremtésére. Az Ernst Múzeum üvegtetős nagytermében összegyűjtött művekre. De ez a váltás is zökkenőmentes volt a festő egyenletes vonulásában. Átvezető munka a KÉK GESZTUS (1987), melyen maradt még nyoma a keményen határolt szögletes csíknak. Ugyancsak átmenetinek tartottam a hosszú című TASSISTA GEOMETRIA JOVÁNOVICS GYÖRGYNEK (1987) kompozíciót. A fából vaskarika címet Jovánovics szobrászművész adta, hülyéskedésből, talán maga sem tudta, milyen egzakt, tudományos ez az ötlet. Hencze ars poeticája lehetne ez a képcím.

Jött az (ál)taglejtés, az íves ecsetnyom járulék nélkül a KÉK JEL (1987) és a ZÖLD JEL (1987) képtábláin. A PIROS-FEHÉR-ZÖLD GESZTUS (1987) kompozícióján a festő három negyedköríves folttal a magyar trikolór színeit sorozta egymás mellé a középvo-naltól lefelé eső képtérfélre, szigorúan, mint mindig.

Triptichont alakított ki a tárlat véletlene az üvegtetős terem főfalára akasztott három – mondanom sem kell – függőleges, keskeny formájú képből; ez az együttes rá-cáfol arra a színszegény skatulyára, melybe korábban helyezték, helyeztük Henczét. Az egész (1987-ben rendezett) tárlat konklúziója ez a legszínesebben és leggazdagabban megmunkált hármas. Közös benne a függőlegesen végigfutó tónus és a transzverzális részlegek, gesztusok pávatollai. A legkorábbi a MŰLEÍRÁS (1986); a szürke tónuson itt kék-fekete és piros ecsetvonások; a KELETI HANGZÁS (1987) narancssárga

alapja balra tolódott a kép széléig; izgatott fekete, barna, szürke, vörös ecsetvonások keretezik a SZÍNES IDÉZET-et (1987), széles, függőleges csíkja krómsárga, irizáló zöld és kék szabad kézmozdulatok nyomaival a hátán. A teremben lévő képek gondolatainak trifurkációs változata ez a kiállítási fal, másféle színhangulatokkal és másféle ki-fejtésekkel.

(Retrospektív a Múcsarnokban) Megint egy évvel a kerek – idén, 1998-ban hatvanadik – születésnapja előtt rendezték meg Hencze monstre kiállítását, most már a Múcsarnok három nagy és egy kisebb termében. Hencze már a Múcsarnok első nagytermében elképesztette a belépő nézőt, és elképesztette híveit is. A frissen felújított százéves, Schickedanz tervezte óriási terem vakító fehér falaival ensemble játékot mutatott be Hencze Tamás tisztaságával, monumentalitásával. Csak úgy ropogott a festménysor a falon, mint régen a kékített, kikeményített, frissen vasalt fehérnemű. Illik a Hencze-képnek a nagy, akár húszméteres rálátás. Ez a festő a helyére került végre. Két idegen szó jellemzi ezen a kiállításon: a dekoratív és az attraktív. (Segítette ezeket a hatásokat a tárlat rendezője, Kozák Csaba.) Hencze most engedett arisztokratikus tartózkodásából, színredukálásából, minimalizmusából. Festészete zaftosabb lett, szinte agresszívan színes. Fordított volna a köpönyegén? Úgy fordított, hogy nem fordította ki, úgy engedett a henczei negyvennyolcból, hogy semmit, egy hangyányit sem engedett.

A KÖRKÉPEK (1990) sorozatban a kör az álló téglalap felső harmadában helyezkedik el. A vörös vagy a fekete (ál)gesztus a körben, a körön kívül, akár kinn is, benn is szerepel. A VÖRÖS KERESZT (1991) és a VÖRÖS KERET (1991) a kemény konstruktivizmus és (úgy látszik, ilyesmi is létezik) a kemény líra paradigmája. A két egymást takaró vászon közül a belsőn csak egy színjátészó tónus, a külsőn egy ugyanakkora téglalap alakú kép, a KÉK FÉNY (1996) az ismert kalligrammal, melyen fönről lefelé hatol át egy festett (nem kihagyott) fénysáv.

Múcsarnoki kiállítására, mint már utaltam rá, a festő a méreteit is megnövelte, jól lehet az ún. kisméretű monumentalitásnak mindig is birtokában volt. A FEHÉR FÉNY-tripüchon (1996) szimmetrikus hármasan kétoldalt kék-feketén irizáló mező (nem tudom, ki más merte volna ezt a két színfoltot egymásba folytatni), markáns vörös, függélyes csíkok között a kedvenc kalligráfia, a krikszkraksz. A tárlat egyik főműve egy 250x350 centiméteres panneau, az OLTÁRKÉP (1997). A valódi, hagyományos oltárképre utal a megállapodott, súlyos két vörös, egy fekete és egy fehér tömbjével, ez utóbbin a lefelé hulló kalligrafikus „kínai” írás sora.

Hencze Tamás pályáíve voltaképpen nekem is szakmai önéletrajzom, hiszen harminc éve írok róla, és rendeztem a kiállításait, egyet még Belgrádban is 1980-ban: az akkori jugoszláv művelődéspolitiká nyugatinak számított a miénkhez képest. A magyar neoavangárdnak nem most kell próbálgatnia a NATO- vagy EU-kompatibilitást, Henczének sem, az ő festészete kezdetétől exportképes volt, az is maradt. „*Hencze Tamás festészete* – írta Hegyi Lóránt, a bécsi modern múzeum igazgatója – *a XX. századi magyar képzőművészet egyik legtisztább, legkövetkezetesebb, legaszketikusabb jelensége.*” Hegyi nem nyomta meg a tollát. Magam meg hozzáteszem, hogy Hencze karizmájának együttthatói: a kvalitás, a paradoxonok titkainak ismerete és az, hogy a térről alkotott fogalmainkat képes tovább tágitani.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Wehner Tibor

KETTŐS KÉPZET

Művészeti farvizeken

G. Z., a fotográfusok új, fiatal nemzedékének egyik reményteljes, tehetséges – mellesleg kísérletezésre hajlamos – tagja bemutatkozó jellegű kiállítására készült. Hosszú-hosszú engedélyezési procedúrát elszenvedve végre hivatalos engedélyt kapott, hogy gépével a két városrészt összekötő híd pilléripítményének tetején – ott, ahol olvasmányélményei- emlékei szerint (mintha egy fotóillusztrációt is látott volna erről) a második világháborúban légvédelmi állást rendeztek be – ügködhesen. Az engedély egyszeri alkalomra szólt. Kizárólag a lapályra telepedett oldal látványa érdekelte. A hídmester kísérte fel, aki kis idő elmúltával (bizonyára a kellemetlen huzat miatt) – amikor még a fénymérővel bajlódott – mogorván, köszönés nélkül visszavonult, és többé nem is találkozott vele: lefelé már egyedül kellett veszkölnödnie csomagjaival a korántsem veszélytelen lépcsőkön és rámpákon. Kitűnő fényviszonyok voltak, a város megszokott, lusta életét élte. Forgalmi dugó e városrészben nem okozott torlódást: G. Z.-t semmi sem akadályozhatta meg abban, hogy elkészítse az *Amíg a fehér furgon az alagútban volt* című konceptuális sorozatát. A pillérről remek szögben foghatta be gépével a hídfőt, a híd alatt húzódó alagút be-, illetve kijáratát. A rakparton nyugodt ritmusban gurultak a kocsik, egymás után tűntek el az éles kanyarban meghajló alagút szájánál, majd bukkantak fel kis idő elmúltával a másik oldalon. Talán félórát kellett várnia, míg a szállodák alatti útszakaszon megjelent végre egy fehér furgon. Akkor exponált először, amikor a hídfő alagútjához ért, s míg a kis teherkocsi nem volt látható, gépével villámgyorsan nyolcszor vagy kilencszer kattinthatott. (Szándékosan esett választása a furgonra. Élénken emlékezett a kamionok alagútba szorulásáról hírt adó tudósításokra; egy ilyen malőr bizony meghiúsította volna gondosan kidolgozott művészi tervének beteljesítését.) A fehér kocsi tovatűnése után elégedetten pakolt össze, bár tudta, hogy a csatát még nem nyerte meg: minden a laboratóriumban dől majd el. Izgatottan hívta elő a filmet, nagyította a képeket, s már száradás közben tanulmányozni kezdte a felvételeket. Megállapította: amíg a kiszemelt autó az alagútban volt, újabb és újabb kocsik mentek be utána, ám arról képei alapján nem győződhetett meg, hogy azután kijöttek, illetve hogy utána jöttek-e ki, illetve hogy utána egyáltalán kijöttek-e, mert az exponálást a címadó kocsi ismételt feltűnésekor abbahagyta. A képek tanúsága szerint az ellenkező irányból, ha lehet, még nagyobb volt a jövés-menés, és ez további kavargást okozott: amelyek kijöttek, azokról nem tudta bebizonyítani, hogy előzőleg be is mentek – itt nem volt fehér furgon-támpontja sem –, míg amelyek bementek, azokról nem dokumentálhatta, hogy ki is jöttek (bár az utolsó felvételen

az alagútból kikandikáló kocsiorr kissé gyanús volt, mintha...). Vagyis szándékával, koncepciójával szöges ellentétben pontosan azt rögzítette felvételesorozatával, hogy mi-
féle történések nem zajlottak le az alatt a néhány perc alatt, amíg a furgon az alagútban
volt. A fotóművészet korlátozott szabadságáról medítálva még egyszer szemrevételezte
a képeket, minden apró részletet megvizsgált, de kiindulásra alkalmas, ösztönző mo-
tívumra nem lett. Megfigyelte vizsgálódásai közben, hogy a felső szinten egy mozdu-
latlan járókelő könyökölt a híd mellvédjén: minden felvételen változatlan pózban sze-
repelt, elmélyülten szemlélte a forgalmat – ez sem ígérkezett jó támpontnak. Vissza-
emlékezett kósza megérezésére is, hogy a fehér kisteherre várakozván a híd vagy in-
kább a part közelében apró elmozdulásokra figyelt fel, amelyek nem csillapodtak né-
hány másodpercre koncentrált fotózási manővere alatt sem: az alagútban zajló meg-
foghatatlanságokat mintegy ellensúlyozva mintha megmozdult volna a város egy-egy
részlete, vagy talán a teljes együttes tolódott el önmagához képest. E rezdülések, e
torzulások nem rögzültek felvételein, így hát az egész sorozatot – a negatívval együtt
– dühös, felkorbácsolt elveszettségérzéssel a szemétkosárba hajította. Másnap kissé le-
csillapodva bekopogtatott a hídmesterhez – kettős portré/önportré fotózására szeretne
volna rávenni a hídfőtől távoli környezetben –, de nem jutott be: hiába várakozott, az
ajtó mögött senki, semmi sem mozgott. A zárt ajtót – mint valami halotti leplet – le-
fényképezte.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Kovács Katalin

A RÁJA

Mint minden héten, azon a bizonyos március eleji estén is betértem a Louvre-ba, hogy
ezredszer is megcsodáljam Chardin remekművét, a *Ráját*.

Aznap különösen fáradtnak éreztem magam. Órákat töltöttem el XVIII. századbeli
kéziratok bogarászásával a Bibliothèque Nationale olvasótermében, szemem előtt vil-
lództak a girbegurba betűk, és saját írásom is mind olvashatatlanabbnak tetszett. Ilyen
állapotban nem is ért meglepetésképpen, hogy amikor a kora tavaszi halvány napsu-
gár óvatosan beszökött az ablak résein, s a tétova fénypászta kéziratomra tévedt, hir-
telen úgy tűnt, mintha a komor olvasóterem tágas, sokablakos helyiséggé vált volna.
Kámforrá lett mellőlem a többi, hajlott hátú tudós, s egymagam ültem egy hatalmas
műterem kellős közepén. A nagy fényben először észre sem vettem a sarokban a Ráját.

Pedig a Rája ott volt, velem szemben trónolt a falnak támasztott vásznon, s gátlás-
talanul tárta felém felnyitott, rémisztő rombusztestét: pikkelyén gömbölyű cseppek-
ben megült a friss vér. Idegesen megtöröltem a homlokomat, s elkaptam tekintetem

a valószerűtlen halról, úgy éreztem, a Rája csupán gúnyolódik velem. Jól ismertük egymást, hiszen gyakran találkoztunk a Louvre-ban, s egyikünknek sem volt szüksége arra, hogy a másiknak bemutatkozzon. Eleinte nem fogtam fel, voltaképpen mi is történik közöttünk, s mire való e képtelen találkozás a műteremben. A Rája igazán tudhatná, hogy ha várt volna egy kicsit, aznap is ellátogattam volna a képtár Chardin-termébe, s a világ minden kincséért sem mulasztottam volna el a vele való találkozást, azonban még túl korán volt a múzeumhoz, még nem jött el látogatásom ideje. Aznap a Rája volt az, aki magához szólított, s én értetlenkedve, majdhogynem bárgyún bámultam az emberarcot formázó hal hamis szemébe, hátha ott magyarázatot lelek az érzékcsalódásra. Az áltekintet, mint mindig, most is megtévesztett, s ismételten rá kellett döbennem, hogy a hal a képen valójában – halott!

Megdörzsöltem a szemem, s mihamarabb véget kívántam vetni a négy szemközti kihallgatáshoz fogható, felettébb kínos, néma párbeszédnek. Elhatároztam, hogy – Chardin iránti tiszteletem ide vagy oda – azon a délutánon kivégzem a nyugtalanító Ráját. Sürget az idő, meg kell tennem ezt a lépést, mert ha elmulasztom, félok, hogy egy éjjelen a véres rombuszhal lesz az, aki szobámba látogat, s óvatlanul végez velem.

Eltökéltem felálltam tehát, s a vászonhoz léptem, melynek keretéből csábítóan meredt felém egy óriási kés, olyasformán, mintha markolata bármely pillanatban kész volna a festett abroszról a kezembe siklani. A szörnyű tett előtt azonban még egyszer alaposan szemügyre vettem a megsemmisítendő remekművet, a Ráját, s mellette a lesben álló, felborzolt szőrű macskát, amint ínyenc módjára lépdelt a nyitott osztrigahéjakon.

Kezem lehanyatlott. Magamon éreztem a macska kíváncsi tekintetét, az állat határozottan engem nézett, s jól sejtette, mire készülök, pedig őt nem is szándékoztam bántani. Ijedten meghátrált, egészen visszahúzódott a kép felső csücskébe, mintha menekülne előlem, s véglegesen le kívánná magát törölni a vászonról.

Lassan leszállt az alkony, s tudtam, nem maradt vesztegetni való időm, végre kell hajtanom a gyilkosságot, most vagy soha, hiszen a foszforeszkáló macskaszemekkel sem kell többé számolnom: az állat egészen kicsire zsugorodott.

Am ekkor váratlanul különös dolog történt, amire egyáltalán nem számítottam. A halott Rája megmozdult a képen, s komótosan, egymás után mind bekebelezte az élő osztrigákat. Miután bevégezte lakomáját, visszaemelkedett helyére, a felfüggesztő szögre, ami tartotta, hamis szemét meglegedetten behunyta, hamis száját padig gusztustalanul szélesre tárta, jól láttam benne az utolsó osztriga maradványait. A kísértet-száj torz vigyorra rándult, mintha megvetően nevetne hiábavaló, ügyetlen erőlködésen.

Feladtam. Ez már jóval több volt, mint holmi véletlen érzéki csalódás. A festményről valóban eltűnt minden élőlény, a macska és az osztrigák, s a diadalmas rombuszhal végre egymaga trónolt a szögre akasztva.

Amikor kinyitottam a szemem, ismét a Bibliothèque Nationale ismerős olvasótermében ültem, előttem az olvashatatlan kézirat kígyóbetűi. Villámgyorsan visszaadtam a dokumentumot a könyvtárosnak, s lélekszakadva elmenekültem. A Palais Royal méltóságteljes árkádsorát átszelve, a lehető legrövidebb úton igyekeztem a Louvre felé, hogy még teremzárás előtt odaérjek. Szerencsére jól ismertem az útvonalat az épület labirintusában, kettesével szedtem a Richelieu-szárny mozgólépcsőjét, s rövidesen ott álltam a XVIII. század művészeinek termében. Nem hittem a szememnek. Elöttem a falon a Chardin-kép egész vásznat kitöltő, hatalmas rájája, s a festmény előtt, a földön elhullajtva, alig látható, apró osztrigahéjak.

Schein Gábor

(MAJD VISSZATÉRNEK)

Majd visszatérnek az elázott
papírhajók. Több életünk van,
mint akiket képzeltünk egymás
helyett? Az ágy, ahol fekszünk,
mintha partja lenne valaminek,

túl biztos hely: lámpaoltás
után, amikor csak hazudni
lehet, nem kell egymáshoz
szólnunk, a hajókról bárki int,
olvashatatlan a név, a dátum,

a szöveg. Az írás nem éri el
a partot. Hogyan adhattunk
életet valakinek? Hallgasd,
ahogy lélegzik közöttünk.
A part nélkülünk lebeg.

GYEREKKOR

A kárpitba koptatott angyalok
átalusznak minden délutánt,
s ha álmukban egy szárny megüti

a szövetet, a fotel előtt újra egy
öregasszony áll, parókátlan feje
csupa seb, ecetszagú haját az

angyaloknak fésüli, vakon, mintha
múlhatna e délután, lábán virágzik
egy műanyag papucs, és én fésülöm,

fésülöm tovább, a gyereket és a
parókátlan öregasszonyt, ülök egy
régii tükör előtt: aludjatok, angyalok.

VITORLA

Táncol a szobában a szekrény,
táncol a lámpa, az ágy, szüless
meg egy örült fejben, vesse ki
lakóit a ház. És ne maradjon bent,

csak a nevetés. Kifordítva a világ:
a falban egész éjjel egy kutya
sírt, a piros cserepeken ernyőjét
hátratulva egy majom sétált.

Ivo Andrić

ÁLMATLANSÁG

Radics Viktória fordítása

*„Et tamen vitae haec tempus arnumeratur”
 („És ezt az időt is az élethez számolják”)
(C. Plinius Sec.)*

Ötödik napja fúj a kossava. Szörnyű szél, vak és esztelen, rázza az ablakokat, és behúzódik a szobába, mint valami szünni nem akaró hideg lehelet, valahol a tető alatt sziszeg, nyöszörög, és időről időre úgy zúg és jajong, mint a lemezvihar a vidéki színpadokon, az ötödik felvonásban, amikor megölik a főhőst. A távbeszélődrótok tekeregnek, gabalyognak és összeérnek, úgyhogy a telefoncsöngő meg-megremeg és megcsendül és elfúl, halkán, de hallhatóan, mint álmában a gyermek. Ha fölemelem a kagylót, persze senki sem jelentkezik.

Begöngyölöm magam a takaróba, a névtelen és határtalan kín előérzetével.

*

Súlyos álmatlanság után. Azt hiszem, már tudom, milyen meghalni. Minden kínok, bizonytalanságok és szorongások méltó befejezéseképp az ember utolsó energiái rettentté, dühvé és mélységes undorra változnak – és a mérhetetlen hatalommal összeütközve szétporladnak és szétszóródnak. Mégpedig céltalanul és értelmetlenül, nyomtalanul és tanú nélkül, az emlékezés lehetősége nélkül. Ekként, ami mint remény, erő és értelem, legalábbis az értelem sejtelve lépett az életbe, az bestiális, vak félelem és leírhatatlan iszonyat formájában múlik ki belőle – és semmi más, csak félelem és iszonyat.

*

Tudom, hogy senki sem méri álmatlanságaink és éjszakai reszketéseink tartalmát, amikor hajlik és törik az ember minden rostja a maga meg a mások balvégzetére, aljasságai és gyalázatai miatt. Tudom, hogy erre nincs mérce, sem számjegy, s az ember akkor a legkevésbé ostoba, ha elrejtőzik, s elássa legalapvetőbb félelmeit, és egymás után lenyeli keserűségeit. Mégis, amikor negyvennyolc óra gyötrődés, szüntelen és állandó, még a rövid álomba is elkísérő gyötrődés után kihuny a fájdalomra és pusztulásra való képesség utolsó szikrája is, egyszeriben nagy megkönnyebbülést szerez a pusztító tény, hogy a fájdalomnak nincs több útja, és akkor rétekre vagy mosolygós arcokra gondolván alszom el, ám azzal az érzéssel, hogy az egész világ, egészen az Istenig az adósom, hogy igazságtalanul bántak el velem, és ebben áll minden bizonytalan és rövid életű nagyságom.

*

Végre egy éjszaka, amikor nemcsak elaludtam, hanem aludtam is. Nekem is sikerült álommal áthidalni az idő szakadékát, és összekötni az élet két partját. De úgy aludtam, ahogy az út mellett alszik a megtámadott és megsebesített emberfia. Tulajdon nyöszörgésem ébresztett fel, amit nem az álmodott fájdalom és halál okozott, hanem az ébredés meg az élet, ami valóságos fájdalmat és végső halált jelent.

A nyitott ablakon beszüremlett a fagyos éjszakai levegő. A magasból a tél elől menekvő, délre költöző darvak vijjogása hallatszott.

Fájdalom, félelem és elveszettség. És a gondolat, hogy sosem lelek álomra, pihe-nésre, és sosem találok meg a helyem a világban.

*

Ha valami szerencse folytán rögtön elalszom, amint a párnára hajtom a fejem, az álmatlanságom, mint valami kéz, éjfél után csakhamar felráz, és akkor nincs többé alvás, és semmi sem ment meg a gondolatoktól. – Csak az éjszakai gondolatokat eltörlő virradat jöttén veszti el virrasztásom az álmatlanság nevet, és én besorolódok a többi ember közé, és tartom velük a lépést, csak hogy nekem ez több erőfeszítembe kerül, mert láthatatlan lidércként akadályoznak az éjszakai fentlét órái. És így, belül roska-dozva az elmúlt éj fáradságától és szorongva az eljövendő éjszaka gondolatától, mozgok, dolgozom és beszélek, mint körülöttem mindenki.

*

S ha az ilyen éjszakákon legalább egy percre egyedül maradhatna az ember, némán, hunyt szemmel, süket füllel, laza izmokkal, sötétben. De nem. Nincs az a vásár, templom, nincs az a színház, mely oly élénk és zsúfolt lenne, mint ezek a sötét órák, amikor aludni kéne.

Egy egész népség nyüzsög és tolong a lelkiismeret és az emlékezet éles fényében. Egyesek továbbmennek, irgalmatlanul lassan, és én emlékszem, régóta felfigyeltem arra, hogy a szerencsétlen embereknek nem sietős a dolguk. Halad, de nem távozik azok végtelen menetoszlopa, akiket megsértettem, meggyűlöltem, akiknek szükségtelenül és jogtalanul rosszat tettem, vagy akikkel nem tettem jót, amikor lehetett és muszáj lett volna. Egyesek még mindig a kezükben tartják a levelet, amelyre nem válaszoltam. Azok, akiket becsaptam vagy hűtlen lettem hozzájuk, mert félttem, mert alacsonyabb érdekek vezéreltek, vagy mert gögös voltam vagy kényelmes, nem mondanak semmit sem szóval, sem mozdulattal, de az arcukon ott egy csöndes, vibráló mosoly, mint valami fénymaszk, egy szörnyű mosoly, amitől nekik sem könnyebb, az én kínom pedig növekszik.

Azok, akiknek a szeretetére önző hallgatással, gúnnal vagy feledéssel válaszoltam, sokkal gyorsabban haladnak, mert a szeretet hatalmas erő, mely soha és sehol nem veszi el az erejét, keringnek, mint a bolygók, és amikor elmennek előttem, fényesen, még egyszer megrázkódnak az ütéstől, amit valaha rájuk mértem, és elvesznek megint a sötétségben, és elhagyott helyüket átadják másnak.

A távoli messziségben, a látóhatár peremén, ameddig a tekintet elér, lent, félig a földön és félig az égen, ott ülnek a koldusok, akiknek nem adtam semmit. Vajon a borús ég vagy a zavaros tekintetem miatt-e, nem tudom, de úgy tűnik, annyian vannak, hogy akkor sem tudnék mindannyiuknak adományozni és levenni őket a látóhatárról, ha mindenemet szétszatanám, vagy úz életem lenne a munkára meg a pénzkérésre.

Emlékszem és tudom, hogy voltak olyanok is, akikkel jót tettem az életem során, akiknek segitettem, felemeltem és megvizsgáltam őket, de ezeket sehol sem látom, és hiába erőlködöm, hogy visszaemlékezek az arcukra meg a nevükre.

Nincs erőm a magyarázkodásra meg a védekezésre, és nincs lehetőségem arra, hogy bármit kijavítsak, így megkönnyebbülés nélkül, szünet nélkül nézem a szörnyű színpadot, várom, hogy a nappal, akár egy függöny, fehér fényével eltakarja.

*

Hunyt szemmel, összegömbölyödve, keresztbe font karral fekszem a nesztelen éjszakában. Minden állapotnak, amelybe belekerülhet az ember, megvan a maga gyötrelme. Mindegyiknek egy. Csak az álmatlanságnak van kettő, mégpedig két ellentétes gyötrelme, melyeknek voltaképpen ki kellene zárniuk egymást. Minden állapotok leg-homályosabbika, a meghatározhatatlan álmatlanság kemény, dupla alapon nyugszik. És amikor az embernek már nincs ereje virrasztani, és nincs esélye az alváásra, rázuhan minden baj, ami embert érhet. Így fekszik és enyészik, mint egy temetetlen hulla, ámde ugyanakkor választ keres minden kérdésre, amivel csak élőt üldözhet az élet. Csupasz és tehetetlen, ámde tud a nagy veszteségek fájdmáról. Nincs sehol semmije, ámde érzi, amint szünet nélkül, percre perc apad a vére, a szeretete, az ereje és a vagyona.

*

Ki nem alszik még?

Mivel nincs többé világ, sem emberek, sem dolgok, és kapcsolatok sincsenek köztük, hogy megalkotnák azt a különös, oly valós és mégis oly csalóka szövedéket, amit az életünknek nevezünk, mivel hiábavaló minden erőfeszítés, hogy mindebből bármit emlékezetembe idézzek, éber tudatommal azokba kapaszkodom gondolatban, akik ugyanebben a sötétségben virrasztanak ugyanily éberen, és ugyanerre az álmra várnak, ugyanilyen hiábavalóan, mint én.

Ez az éjszaka a mi világunk, az álmatlanság pedig a mi hitünk, honunk és kenyérünk. Nem ismerjük, nem halljuk és nem látjuk egymást, de ugyanegy a szállásunk, névtelen, körvonaltalan, valahol félúton az élők és a holtak világa közt, mindkettőhöz egyformán közel és mindkettőtől ugyanolyan távolságban, egyikhez sem tartozón, egyiket sem látva, el nem érve.

Semmi sem köt minket, sem az élők, sem az alvók, sem a holtak világával nincs kapcsolatunk, és egymással sincsen. Számolatlanul, alaktalanul, névtelenül, viszonyok, kapcsolatok és törvények nélkül, mi csupán kín vagyunk, csak vágy, hogy szűnjék a gyötrelme, s hogy ellenálljunk, ha szenvedni muszáj.

Az álmom vagy az ébredés majd szétszór minket, és mindörökre eltörli a fény meg a

sötétség titokzatos és ritka játékát, amit senki sem látott, ami nem tudott magáról, ám-
bár minden éjszaka újjászületik.

*

Amikor beköszöntenek a nyári éjszakák, melyek hűvösséget hoznak messziről, s vele ismeretlen tájak lélegzetét és jelentéseit, egyszeriben kitágul a világ, és már nem annak mutatkozik, ami – nyomorúságnak, nyugtalanságnak –, hanem lélegzetelállító, mámorító zenének és táncnak.

Annyi fájdalmas, undorító, lelkifurdalásos, önmagától szorongó álmatlanság után íme az álmatlanság örömből, túl nagy és hosszú örömből, melytől, mint egy tapintatlan szomszéd, úgy dobog a nyugtalan szív.

A világuír finom, remegő matéria. Az ég furulyaszótól vibrál, táncosok léptei alatt dobog a föld. Küzdök, nehogy teljesen elborítson és betöltsön ez a hangzás, nehogy elveszítsem a fejem, magával ne sodorjon a susogó óceán, mint a tenger az elcsigázott úszót. Jó, hogy a furulyaszó időnként megpihen, s tánc közben a táncosok néhány percre meg-megállnak, s elgondolkoznak nem is az eljövendő, hanem a megelőző mozdulatról. Ezekben a szünetekben lélegzethez lehet jutni, talajt fogni, nehogy kifulladásra és elsüllyedjen az ember, hanem éljen, akár a mámor és az álmatlanság zsákmányaként, hallgassa a furulyaszót és a lábdobogást, és virrasszon, gyötrődve az örömtől.

*

Azt álmodtam, hogy alszom. Miként a többi ember azt látja álmában, amire vágyik s amit szeret: szerelmet, dicsőséget, gazdagságot, sikert, így én is azt álmodtam, hogy sikerült elaludnom, édesen, hosszan aludni egészséges, mély álommal, amilyenre nem emlékszem. Megálmodtam az ébredést is ebből az álomból: ahogy nyugodt, határozott léptekkel megyek a nap elébe, mint a kipihent emberek, akik kézben tartják erejüket, és mindent, ami történik velük, szabályosan elrendeznek az időben s a térben; és érzem a tulajdon pihent szememet, amint derűsen beissza a fényt, és felragyogtatja a nappalt.

Mindezt néhány perc alatt álmodtam az álmatlansággal vívott harc fegyverszünetében; fátyolos szunyókálásomból rövidesen új virrasztásra ébredtem, mely virradatig tartott. Ámde, lám, most reggel is, amint lehunyom a szemem, fel tudom idézni magamban azoknak a lépteknek a különös ritmusát, melyekkel az éjszakai álomban jártam, kipihenten, nyugodtan, minden rossz fölé kerekedve, fölékerekedve a boldogság gondolatának.

*

Az ember úgy süllyed el az álmatlanságban, mint a sűrű, vibráló sötétség óceánjában, és csak a lélegzet vékonyka fonala fűzi a fenti, láthatatlan világhoz.

Nem alszom, szenvedek, de lélegzem. Amiként gondolkodnak, járnak, beszélnek az emberek, én úgy lélegzem, tudatosan lélegzem, állhatatosan, nem gondolok semmi másra, és lehetetlenség bármi egyebet kezdenem. Lélegzetem vékony fonálán, akár egy pók, várom a reggelt. És ahogy a nap egyre erősebben és egyre szélesebb körökben világítja meg a földet, úgy én is egyre gazdagabb és derűsebb leszek. Néha a nyitott ablak mellett felgyorsult lélegzetem hangtalan, örömteli ujjongássá változik, fekete, keserű álmatlanságom pedig átható mámorra, amelyet csak a csodálatos megmenekülések adnak, vagy a váratlan, örömteli találkozások hosszú, reménytelen elválások után.

*

Ősi, alapvető emberi gondolatok mint láthatatlan hegyek a sötétben. A gondolat tömbjei beleállnak a felindult tudatba, mely álmatlanságának erejével elsodorja vagy fel-

bontja őket; nem oldja meg, csak törli. Csupán egy gondolatot nem lehet semmivel sem elűzni, eltörölni, sem megoldani. Ez pedig a szegénység gondolata. Ez éberebb az álmatlanságnál, előtte minden szenvedés elhalványul, és minden erőfeszítés tehetetlenül megtorpan. A fekete, özvegyi szegénység, mely a test betegsége és a szellemtől való megfosztottság, melynek nincs köze a közönséges nélkülözéshez vagy gyarapodáshoz, melytől az ember elvakul, eltéved és utolsó erejével zuhan, messzi az emberi utaktól, ellenkező irányba mindattól, amire vágyik és amire szüksége van. *Dura paupertas*, mely nem képes kapni, és melynek a világ nem tud semmit nyújtani, és nem tud segíteni rajta, melyet csak saját jajongása ringat s altat el, nincs része a világ harmóniájában, és csak a halál vet neki véget. Ha ugyan valóban véget vet neki.

Annyira világosan látom és erősen érzem ezt az érthetetlen büntetést, amit szegénységnek mondanak, hogy úgy tűnik, soha nem is próbáltam elaludni, és nem is szenvedtem álmatlanságban, hanem mindig is így feküdtem és gyötrődtem hiábavalóan, hogy gondolatban eljussak a szegénység forrásához.

*

Nincs oly bolond és alaptalan remény, mely meg ne születhetne a kétségbeesett ember gondolataiban. Amikor az éjjel láttam, hogy nem jön a szememre álom, s az éjszaka nagyobb részét ébren, mozdulatlanul és boldogtalanul kell eltöltenem, arra gondoltam, hogy fölkelek, és bátran lemondva az álomról meg a pihenésről, munkához látok; dolgozom, ha már nem bírok aludni: a kísérteties órákból, melyeknek nincs helyük az emberi időbeosztásban, termékeny és hasznos időt csinállok, melyek majd megadják a jól végzett munka egészséges örömét.

Sokáig ültem a fehér papír előtt, míg be nem láttam, hogy az álmatlanság percei meddők és üresek, mint az üszkös búza, belőlük nem lesz sem liszt, sem kenyér, sem egészség, sem munka, hanem végig kell feküdni őket, mint egy halott, de olyan halott, akinek a fájdalmai nem szűntek meg.

Felálltam dolgomvégezetlen, és ismét lefeküdtem az álomtalan ágyba, mert ott a helyem, azzal a világos felismeréssel, hogy az ember, míg él, hajlamos azt hinni, hogy az ítélete enyhébb s a kínja csekélyebb, mint amilyen, s beláttam, hogy minden remény, melyet a kétségbeesés szül bennünk, csak a kínzás új módja.

*

Ami ma éjjel nem hagy aludni, sem nyugodtan elvackolódni az ágyban, az a szégyen mély, fájdalmas és ősi érzete. Szégyent érzek egy ismeretlen mulasztás, elfeledett bűn, titkos gyalázat miatt, melyet nemzedékek sora rejtegetett és takargatott, s ami ma éjjel felébredt az én tudatomban, és sötét mélyéig megrázta lényemet.

Fekete, láthatatlan küszöbök ezek, melyekben az ember, habár eddig szerencsésen átjutott a szakadékokon és hegyeken, váratlanul megbotlik és elesik, megakadályozhatatlanul és örökre. Mintha arra ítéltetett volna, hogy egy távoli, láthatatlan ütéstől rogyjon össze.

*

Annyiszor gondolkoztam ébren a halálról, oly gyakran megéltem álmomban, de igazán és mélyen ezekben az álmatlanságomat betöltő, ébrenlét és álom közötti percekben éreztem át.

Ahogy korábban, éles tekintettel egyszeriben beláttam és felfogtam a növekvést és az öregedést, úgy vált most számomra egy szempillantás alatt világossá testünk halála.

Nem járni, nem nézni, nem beszélni. A sejteket s a nedveket, melyeket a magunké-

nak tekintettünk, mert így szoktuk meg, összekeverni a föld nedveivel és sejtjeivel. Tudat nélkül belépni a létezés ismeretlen, oszthatatlan és megoldás nélküli számadásába.

Oly meghitten és kétséget nem tűrően világosodott meg előttem a halál mivolta, ahogy valaha, a füzek alatt, egy folyó felett az élet, a megtermékenyülés és az elhasználódás lényege jelent meg számomra.

E sötétülő pillanat után az ágyban becsaptam az álmat, és sikerült egy kicsit elszunnyadnom. Most, amikor fölébredtem, nem tudok igazán visszaemlékezni, és nem tudom szavakkal kifejezni éjszakai felismerésemet. Csak annyit tudok, hogy egy pillanatra beláttam és felfogtam a test halálát.

*

Múlik az éjszaka. Nincs alvás. Megesküszöm, hogy többé nem nézek a kis órára, és nem mérem vele a szenvedésemet. Ahogy a fegyvertelen ember, veszélyes ragadozó előtt találva magát, úgy tesz, mintha nem látná, észre sem venné, hátha így megmenekül, én megpróbálok elfelejtkezni az óráról, az óra létezéséről. De mit ér védekezni álmatlanságom hosszúságának belátásától, hisz minden másodperce elviselhetetlen. Miként az alvásnak álma van, az álmatlanságnak is megvannak a maga jelenségei. És minden másodpercbe belefér egy végtelen képsor. Így az éjszaka egyszeriben, váratlanul és minden összefüggés nélkül megpillantottam egy jelenetet, melyet valószínűleg sok évvel ezelőtt láthattam, és teljesen elfelejtettem.

Valahol az elhanyagolt, rendezetlen külvárosban, ahol Belgrád egy minden szépséget nélkülöző faluba megy át, s ahol a falu mindhiába próbál várossá változni, egy téli alkonyatkor négy cigányt pillantottam meg. Hegedű, két sárga trombita meg egy dob. Dideregve, télikabát nélkül, zsebre dugott kézzel és a hónuk alá csapott hangszerekkel botorkáltak a sáros latyakban. Az első három magas volt és hajlott hátú. A negyedik alacsony és görnyedt. Alig oldalazott a vállára vetett szíjon csüngő nagy dobbal, mely megnehezítette a járását. Kínlódva caplatott kurta lábán, nyütt, meztelen lábra húzott félcipője bele-beleragadt a sárba. A három magas cigány gyorsabban haladt, a kicsi a dobbal állandóan lemaradt mögöttük, hiába törte magát, hogy lépést tartson velük. Azok hárman végtelen cigányperlekedésbe bonyolódtak, ügyet sem vetve dobos pajtásukra, aki szintén akart valamit mondani. A szökdelése és nekiiramodásai, a reménytelen igyekezete, hogy utolérje őket, melléjük kerüljön és közéjük vegyüljön, hogy ő is elmondja a magáét, mindez a végső nyomorúság, tehetetlenség és hiábavalóság képévé állt össze.

Így haladtak el az éjszaka a szemem előtt az átfagyott, szájalmas cigányok, de nem mint egy pillanatkép a sok közül, hanem mintha semmi más nem létezne a világon, csak ez, és mintha ezzel be is fejeződne minden.

*

Az álmatlanság nem csak a testet gyötri, a gondolatot is kioltja, törli vagy eltorzítja, és megtorpanja mind a szellemi erőket. Az ilyen éjszakákon az ember megbetegszik, elbutul, elszegényedik, elmagányosodik, és összehúzza magát, hogy ne lásson eget és ne érezzen földet, nem ismer senkit, és nem hisz magában, megkínzott, csupasz és éhes testté válik, akit megcsal az emlékezet, akitől a jelen mindent megvon, s a jövő sem ígér semmit, mintha sohasem tapasztalt és ismert volna otthont, békét, csókot, tüzet, sem sót, sem vizet, mintha az emlékezetben sem volna nap, mintha nem élne,

csak létezne, egy elcsigázott, remegő ideggombolyag, álmra szomjazva és minden jóra áhítózva.

*

Amikor már jócskán feldereng a reggel világossága, a felkelés és az álmatlansággal való keserves megbékélés helyett gyakran húszpercnyi váratlan álom, áttetszően fátyolos, de meleg és édes álom köszönt rám. Abban a pillanatban, amikor elhatározom, hogy elhagyom az ágyat és az alvás reményét, egyszerre valami derengő, lágy köd tejes és kissé fojtó légköre telepszik rám, és érzem, hogy alszom. Nem tudok magamról, sem a világról, de tudom, hogy van az álom jótéteménye, hogy csakis ez létezik, benne elvész és megoldódik minden kérdésünk, fentléteink, álmatlanságaink és álmolátásaink. És nincs több szó.

*

Ismét egy álom az álmatlanság idején. Nem alszom, és tudom, hogy nem alszom, de mégis teljességgel távol vagyok, egy álomban, egy más vidéken, más környezetben.

Napsütötte úton lépegetek a mezők és a ritkás fák között, lassan mászom a csúcs felé, amit nem látok. Minden tűző fényben ragyog. Csak a szokás mondatja velem, hogy fák, út, mezők. Tulajdonképpen csak fény van itt, önmagának, és nincs összefüggésben sem a Nappal, sem a világgal. Fény, mint létezés és világ. Magam is csupán e fény része vagyok. Visszaemlékszem magamra, de fényt látok, azt érzek. Fényt, mely nem a világ része, hanem önmagának való élet, mely előbuggyant, szétömlik és áramlik, kitörli az emlékezetet, a tulajdon alakomat és nevemet is. Már csak azt érzem, hogy enyhe ellenállásba ütközve lépegetek önmagam előtt, lendületesen, mint aki egyre mélyebbre gázol a vízbe. Egyre mélyebben gázolok a fénybe, és elveszek benne. Lehajtott fejemmel látom, hogy a mellkasom fényleni kezd, majd áttetszővé válik, mielőtt visszafordíthatatlanul határtalan, eleven fénné változna.

Sem ébren, sem álomban nem lehetséges effajta felismerés, ám az álmatlanság kábulatában megsejtetem: van valahol egy élet tiszta fényből, ahol a fény az alaptörvény és az egyetlen létforma.

*

A tegnapi, a legszörnyűbb éjszakában semmit sem jegyeztem fel. Nem is lett volna érdemes. Mert nincs erőm, sem bátorságom elmondani mindent úgy, ahogy volt.

*

Az egyik kín az, hogy nehezen sikerül elaludnom, vagy nem bírok aludni, a másik, az új pedig az, hogy az álmom egyre felszínesebbé, könnyebbé válik, mintha az álom és az álmatlanság között észrevétlenül, de állandóan törlődne és el-elveszne a határ. És álomban is megesik, hogy azt álmodom, nem bírok elaludni, virrasztok és kínlódom. Ez a szorongás végül fölébreszt, és csak akkor látom, hogy eddig aludtam, és hogy csak most kezdődik az igazi álmatlanság s a valódi kínszatás.

Előfordul, hogy egy láthatatlan virág álmodott illata vagy madárcsicsergés ébreszt. Ilyenkor üres, hideg szobámat és az ablak előtti kopár ágakat nézve arra gondolok, hogy ez a két szépség, mely hamis álomként ébresztett fel, valaha valóságként ringatott álomba, és belátom, hogy az életem teljesen kifordult, és a sötét oldal felé néz.

*

Tegnap, hogy nem bírtam elaludni, felidéződött bennem egy másik, néhai és rég elfeledett álmatlanság.

Minden más volt és másképp, mint ma. Derűs, meleg nyáréjszaka. Fojtottan vágyakozó ifjúság, mellyel nem tudtam mit kezdeni. Az este egy fenségesen szép nő, akit sokan kívántak, váratlanul a figyelem félreérthetetlen jelével ajándékozott meg. Engem mámoros örömbé ringatott az a fajta röpké, csalóka boldogság, amit a nők küldhetnek egy pillanatra az ilyen fiatalemberekre. Ama pillanatok egyike volt ez, amikor a született férfihiúság találkozik a női ravaszsággal, fellobbannak, és egy szempillantás erejéig kábító, rövid életű boldog teljességet teremtenek. Az elragadtatástól és az izgalomtól nem tudtam aludni. Fulladoztam a boldogságtól. Úgy éreztem, hogy burjánzón növekszik alattam az ágy. Percenként fölkeltem, a nyitott ablakhoz léptem, és a ritkás csillagokban meg a bokrok, fák sötét tömbjeiben kerestem boldogságom tanúit. Örültem, hogy nem bírok elaludni, mert attól tartottam, hogy a boldogságom összevegyül az álmaimmal, és reggelre nyoma vész. Virrasztani, ez annyit tett, mint őrizni az örömet, és csorbítatlanul átvinni az új napba. Ébren lenni azt jelentette, mint boldognak lenni. Elaludni, akár csak egy percre, egy perc boldogság elvesztését jelentette volna. – Magától értetődik, hogy ez volt az egyetlen és egyúttal az utolsó öröm, amit ettől a nőtől kaptam, ez volt minden boldogság, amit nyújthatott.

Ám az éjjel, az álmatlanságtól kiszípolozottan, sok év után visszaemlékeztem, minden ok nélkül, e nyáréjszakára, és ismét megéreztem ama különös megemelkedését az ágynak, meg azt a naiv, ellenállhatatlan szükségletet, hogy tanút keressek boldogságomhoz, megerősítendő annak valóságosságát és tartósságát. És ezt olyan hosszan és elevenen éreztem, hogy ezt a mai álmatlanságot, mely egy nagy és titkos nyomorúságból fakad, amit csak én ismerek, kezdtem behelyettesíteni ama valaha volt, sok évvel ezelőtti, boldog, nyáréji álmatlansággal. – S mintha e csalóka érzés álomba ringatott volna, és én álomba sülyedtem, melyben mindkét álmatlanság kiegyenlítődőtt, összeolvadt és eltűnt.

*

Azelőtt, amikor az álmatlanság csak ritkán sújtott le rám, amikor még nem szoktunk össze, s az éjszaka mégiscsak az alvást jelentette, még tudtam, és sokáig észben tartottam minden álmatlanul eltöltött éjszakám okát. Nők, veszteségek és kudarcok miatt virrasztottam, képzelt és valódi félelmek és veszélyek miatt, hiúságból, mert sértettem vagy sértettek. – Amikor ma eszembe jut valamely ok ezek közül, hihetetlennek tűnik, hogy ilyesminek fontosságot tulajdoníthat az ember, és figyelmet szentelhet rá. Nevelés, és kicsit röstellem.

Ma, amikor éjszakáim az álmatlanságot jelentik, az ok nélküli, düh és félelem nélküli, magyarázat nélküli álmatlanságot, mikor nem is gondolok alvásra, én valahol sokkal nyugodtabb vagyok, és elégedettebb a sorsommal.

Belenyugodtam, hogy az álom, ha jön is, nem frissít fel, de az álmatlanság sem tör össze, miként azok a gondolatok és szenvedélyek sem törtek össze soha, amelyek éjszakánként felébresztettek és elkísértek napközben. Amint besötétedik, bennem valami fény gyúl, melytől vibrál és pulzál minden vérerem, és én úgy fogadom a kínzó fentlétet, mint annyi más nyomorúságot az életben, zúgolódás nélkül, a megkönynyebbülés reménye nélkül, anélkül, hogy bárkinek meg akarnám vallani, el akarnám panaszolni, azzal a tudattalan döntéssel, hogy mindent eltűrjek és meghaladjak.

*

Ebben a néma és hátorzongató életben, amit álmatlanságnak neveznek, állandóan ott szövi reszkető fonalait az érzékek kísérteties játéka. A hallás kivételével. Miként az

álom, az álmatlanság is csöndben játszódik. Mint a sivatagi homok a vízre, a fentlét oly szomjas a hangra. Ezért énekelnek az anyák a gyermekeknek: hogy kioltás az álmatlanságot, és így elaltassák őket. Az álmatlanság néma, márpedig ismeretes, hogy a nesztelen ragadozók a legszörnyűbb gyilkosok.

Ha az álmatlanság világában hang ébredne, ha az álmatlanság megszólalna vagy énekelni kezdene, a vele járó csudák és rettenetek karavánjával együtt egyszeriben eltűnne az álmatlanság is. De nem ez történik. Az a szó vagy az a hang nincs. Hanem az álmatlanság hangtalan malma uralkodik, öröl és tipor.

A sötétben összekuporodott ember, aki várja a reggelt, mely nem fog frissességet hozni, és nem töri át, de legalább eltöri a virrasztás és az alvás közti határt, teljesen fejvesztett, és voltaképpen nem tudja, mely világhoz tartozik. Már nem él, még nem halott. Nem alszik, nem dolgozik, nem gondolkodik. Virraszt.

Aki nem bír aludni, az az ember egyedül van, elkülönülve az egész világtól és minden embertől és a világ teremtményeitől.

Van a holtak világa, van az alvók világa, de a virrasztóknak nincs egységes, közös világuk. És ebben a hatalmas éjszakában, ahol a sötétség takarója alatt mély álmát aluszsa az emberek egészséges és boldog többsége, különálló, szétszórt szigetként úsznak azoknak az embereknek az izzó ágyai, akiket nem akar az álom. Annyi álmatlanság, ahány álmatlan ember. Az álmatlanság egyik átka éppen az, hogy az ember egyedül van e kínban, és senkire sem hivatkozhat, senkire sem támaszkodhat, semmivel sem vigasztalódhat, és nem csálhatja magát.

*

Van valami, ami az én álmatlanságomat még súlyosabbá és keserűbbé teszi. Ez pedig a gondolat, hogy úgy, ahogy van, helyénvaló; hogy éjszakai kínlódásom teljesen megfelel nappalaim boldogtalanságának; hogy így két oldalról rothadó gyümölcs vagyok; hogy teljesen rendjén való és igazságos, hogy éjszaka nem alszom, miként nappal sem szeretek, nem hiszek, nem teszem azt, amit kéne.

Így hát meg vagyok fosztva mindentől, attól is, ami a legnyomorultabbaknak és legboldogtalanabbaknak megmarad: a balsorsomra való panaszkodás vagy a lázadás jogától. És csak az marad nekem, hogy remény és vigasztaló gondolat nélkül várjam, hogy nappalom és álmatlanságom találkozzon és összeilleszkedjen, mint két hegy, és nyomtalanul felmorzsoljon.

*

Mindazt, amit álomban sohasem sejtettem és ébren sem láthattam, elmondta nekem az álmatlanság néma és sötét beszéde.

Az emberi boldogság előlem, aki nem nyugszom nappal és nem alszom éjszaka, sincs teljesen elrejtve. Nekem nincs, és nem látom, de világosan sejttem és megbízhatóan tudom, hogy létezik. Sohasem sikerült utolérnem és megkapnom az örömet, de egész életemben utána bukdácsoltam. És ettől több vagyok, mint ami vagyok; valami jobb, szebb és értékesebb, mint ez a görcsös izomtömeg a nyugtalan bőrben, mely nem bír aludni. Ettől, úgy tűnik, hosszabban és méltóbban élhetek, mint ez a test, mely minden lélegzetvétellel, pillantással és mozdulattal enyészik, és egyre gyatrább, gyengébb és rútabb lesz.

Mindenütt ott leszek, ahol felhangzik a dal, élni fogok minden dallamban, az utakon, a munkahelyeken és az emberi lakásokban.

„RENDKÍVÜLIT CSAK RENDKÍVÜLI ESZKÖZÖKKEL LEHET ELÉRNI...”

Beregi Oszkár emlékezik Jászai Marira

Sokszor elhangzik a közhely: élete kész regény volt. Megírni mégsem érdemes. Akkor sem, ha bővelkedik fordulatokban, kiélezett konfliktusokban, katasztrófákban, tragédiákban. A színész életére viszont mindenki kíváncsi. Akkor is, ha nincs benne fordulat, kiélezett konfliktus, katasztrófa és tragédia. Kíváncsi rá a színháztörténet, mert – noha kritikával kell olvasni – felbecsülhetetlen értékű, máshonnan kideríthetetlen adatokat, adalékokat tartalmaz. S kíváncsi rá a nagyközönség is. A színészsztárnak ugyanis nincs magánélete. A közönség sohasem elégedett meg azzal, hogy kedvencét csak pár óráig a színpadon figyelje. Tudni akarta, mi van vele akkor, amikor nem visel kosztümöt, nem maszkírozza ki magát, s nem azt a szöveget mondja – ki tudja, hányadszor –, amit a szerző megírt. Rádadásul elvárják tőle, hogy magánélete a szerepeihez hasonlítson.

A színész így mindig játékra kényszerül. Csak néhány olyan erős egyéniségű kivétel akadt, aki nem szorult arra, hogy hírlapi botrányokkal, szándékosan újtukra bocsátott pletykákkal kerüljön az érdeklődés középpontjába. Beregi Oszkár sem azért adta emlékezésének az ÉLETEM REGÉNYE címet, hogy mítoszt teremtsen magának. Miután 1919-ben az Ébredő Magyarok Egyesületének fenyegetései elől Bécsbe menekült, népszerűsége megcsappant, az új generáció már csak hírből ismerte. A memoár legelső változatának, amely 1929-ben a *Színházi Életben* jelent meg folytatásokban, részben az volt a szerepe, hogy előkészítse a talajt a régóta vágyott hazatéréshez, hogy

eloszlassa a Tanácsköztársaság idején szőtt legendákat, hazugságokat. (Bár a korabeli sajtóból feketén-fehéren kiderül, hogy nemcsak Beregi, hanem Bakó László is lelkesen szavalt a forradalom kitörését követően, de Bakó „kifogástalan” származásával az új kurzusban is megtalálta helyét, s ő volt kezdeményezője és vezére a Beregi eltávolítását követelő kampánynak.)

Gyónás volt Beregi emlékirata? Magyarázkodás? Hitvallás? Talán mindhárom. De tagadhatatlan, hogy fordulatokban, kiélezett konfliktusokban, katasztrófákban, tragédiákban bővelkedő írásmű. Regény. Beregi Oszkár ekkor még nem sejtette, hogy hányattatásainak ezzel nincs vége. Ezután jött a holocaust, a szovjet megszállás, az amerikai emigráció...

Amikor élete végén újra tollat vett a kezébe, hogy papírra vesse emlékezését, nosztalgiával gondolt ifjúságára, a hibátlan alakú, angyalarcú amorózó népszerűségére, Max Reinhardt-nál, a berlini Deutsches Theaterben eljátszott főszerepre, szerelmére, Isadora Duncan-re. Mégsem édeskés, magamutogató mű született. Beregi tudatában volt, hogy utolsó tanúként többet kell nyújtania a szokványos, anekdotázó emlékiratoknál. Szerencsénkre nemcsak igénye, tehetsége is alkalmassá tette, hogy könyve színháztörténeti, művészetszociológiai, alkotáslélektani, történeti vonatkozásaival kivételes forrása legyen huszadik századi művelődéstörténetünknek.

A kiadásra azonban nem került sor, noha az 1960-as években Illés Endre, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója szerződést kötött megjelentetésére.

Beregi emlékezését éppen erényei zárták el a nagyközönség elől – Illés Endre hiába üzenté tréfásan Hollywoodba: több szexet! Beregi erre sem volt tekintettel, mint ahogy világnézeti és vallási kérdésekben sem foglalt állást.

Túlzás volna azt állítani, hogy az ÉLETEM REGÉNYE méltó társa Déryné és Jászai Mari emlékezésének. Nyelvezete több helyen nehézkes, bonyolult, végtelen mondatai sem mindig egyértelműek.* A németül, angolul és magyarul egyaránt értő és beszélő, hetvenes éveiben járó művésztől azonban ez is szép teljesítmény. Ráadásul a mű végleges formába öntésében és legépelésében – Beregi füzetekbe kézzel írta emlékeit – leánya segített, aki tízéves korától külföldön élt: németül, spanyolul, franciául, angolul kellett boldogulnia.

Az emlékezés több ponton is túlmutat Beregi Oszkár életén, gondolatain és érzésein. Megörökítette a századforduló nagy tragikáját, Jászai Marit, akihez eltéphetetlen kapcsolat fűzte. Bár 1919-ben, a Beregi elleni hajsza idején Jászai Mari (dacára, hogy a kommunista *Színészek Lapjába* EGY SZÍNÉSZNŐ MINT MUNKÁSASSZONY címmel írt terjedelmes cikket), nehezményezve Beregi Oszkár lelkes szereplését, rövid időre elfordult tőle. Beregi Jászai művészetének és személyiségének mégis örök tisztelője maradt. Ugyanannak a színjátszóiskolának voltak közös képviselői. A művészetben való összeforradás, az azonos hőfokon izzó emberábrázolás, az idegek hasonló vibrálása elfeledtette a köztük lévő negyedszázados különbséget.

Gajdó Tamás

Beregi Oszkár

ÉLETEM REGÉNYE

Részlet

Közzéteszi Gajdó Tamás

Számomra legnagyobb színiakadémiai élmény Jászai Mari tanár úrnő megjelenése volt.¹ Művészetének legelragadottabb bámulói közé tartoztam már középiskolai tanuló koromban. Ha megtakarítottam negyven krajcárt, jegyet vettem érte a Kerepesi – most Rákóczi út – és Múzeum körút sarkán lévő Nemzeti Színházba, és főképpen olyan darabokat választottam, amelyekben Jászai szerepelt. Negyven krajcár volt a legolcsóbb jegy. A harmadik emeleti karzat harmadik és negyedik sorába szólt a jegy, de csak oldalülésre, ahonnan nem mindent lehetett látni, ami a színpadon történik. Ha a karzat bal oldalán ültem, csak a színpad jobb oldalára láttam, a jobb oldalról meg

* Az emlékezést a mai helyesírási szabályok szerint közlöm. A géppel írt szövegben a nyilvánvaló elütéseket kijavítottam. Az értelemzavaró hibák javítását szögletes zárójelbe tettem, egyéb esetekben megtartottam az eredeti szöveg sajtós fordulatait. (G. T.)

csak a bal oldalra. De hát mit csináljak? A középkarzat hatvan krajcár, és a kétszer húsz krajcár többletből újra vehettem egy jegyet, és így megmaradtam a negyvenkrajcáros oldalkarzatnál. Később, amikor már megismerkedtem a karzati öreg jegyszédőkkel, kihízelegettem, kikönyörögtem, hogy valamelyik el nem adott, gyönyörű középkarzati helyre ülhessek le, vagy ha jegyem nagyon oldalra szólt, ahonnan már hiába nyújtottam és csavartam a nyakamat, nem láttam semmit, megengedték, hogy a középkarzati helyek között lévő igen nagyon keskeny helyre, mely a középkarzat és a fal között volt, odaállhassak. Ez a keskeny térség már olyan magasan volt, hogy a kezemmel elértem a színház mennyezetét. A mögöttem levő fal közepén, a fejem magasságában volt egy kerek, tejuveggel letakart vészlámpa, mely előadás alatt is, a teljesen elsötétített nézőtérén féhéren világított. Az elé a vészlámpa elé nem volt szabad állni. A tűzrendészeti szabályok értelmében a vészkijárást jelző lámpáknak szabadoknak kellett maradniok. Ó, az a kivilágított kerek tejuveg! Mennyi hangulatot adott nekem később a világító telihold, mely a sötét nézőtérén legnagyobb távolságban volt a színpadtól! Amikor ott fenn a hold mellől néztem a napfényesre kivilágított tündérvilág-álmovilág színpadra, nem hittem, hogy olyan kevés idő múlik el, és én onnan, az álmovilágból nézek fel a holdra. Csoda! Mert azt az utat onnan fentről, a hold mellől, le a földre, a színpadra, olyan hamar repültem át, mint a gondolat, mint az álom. Amikor először felléptem a Nemzeti Színház színpadán, előző este felmentem a karzatra, és meglátogattam a kedves ismerőseimet, az öreg jegyszédőket, a cukrosasszonyt, még a klozetes nénit is meglátogattam, elbúcsúztam tőlük, és megköszöntem nekik, hogy olyan jók voltak hozzám. Bementem a nézőtérre is, és a karzati ülőhely mögött odaálltam a kerek hold mellé, megsimogattam a kedves tejuveget, és elbúcsúztam tőle. Kedves, barátságos kerek holdvilág! Ezentúl már csak messziről nézek fel rád az égre, ahonnan olyan boldogan néztem le a földre uzsonnapénzekből összegyűjtött negyven krajcárért. De megígérem, gondolni fogok a közeledben ülő és álló barátaimra, és úgy fogok odalenn a földön, a színpadon beszélni, hogy a keservesen összekuporgatott pénzeteiken vásárolt karzati jegyetekért is minden szavamat meghalljátok, minden mondatomat megértsetek. Aztán összeöleleztünk, az ismerősök elkísértek a harmadik emeleti karzat lejárója lépcsőjéig, és halkán, nehogy az előadást zavarjuk, sügtük egymásnak: „Viszontlátásra!”

De itt még nem tartunk. Én még fenn vagyok a karzaton, és negyven krajcárért nézem az előadásokat. Jászait az *Élektrában*² láttam először onnan fentről, a karzatról. Döbbenetes volt, amint fekete rongyokba öltözve, ápolatlanul lelógó hajjal, jobb karját felfelé tartva támaszkodott egy oszlophoz, amelyhez szinte odatapadt, mintha fekete ornamentje lett volna annak a szürkésfehér dór oszlopnak, és könnyektől fekete, fátyolos hangon megszólalt. Tágra nyitott szemmel-szájjal figyeltem. Akkor este ülőhelyem volt. Fölvonásközökben sem álltam fel a helyemről. Nem fért a fejembe, hogyan lehet így színházat játszani. Ki ez az asszony? Ki ez az ember? Az életben, az utcán, otthon, akkor is ilyen hatalmasan meggyötört, akkor is ilyen emberfölöttien szenvedő? Ki ez?

Az előadás vége felé jár, mellettem egy idős házaspár ül, ők is nagyon meg vannak hatva, és amikor Mihályfi³–Oresztész benn a házban megöli Felekyné⁴–Klütaimnészt-rát, és a ház előtt álló Jászai-Élektra bekiált fivérének: „Vági hozzá még egyet!”, és az anya belülről haldokolva kiáltja: „Jaj nekem, talált, még egyszer talált!”,⁵ a mellettem ülő férfi szemét törölve mondja a feleségének: „Így nevelj fel magadnak gyerekeket!” Olyan komikusnak hatott ez a tragikus jelenet, hogy nevetnem kellett. Pedig ez a két öreg szülő, akiknek ki tudja, milyen gyerekei voltak, keserves komolyan gondolta ezt a komikus kifakadást.

Előadás után leszaladtam a színház kapuja elé, hogy lássam Jászait, amint kijön a kapun és megy haza. Jöttek ki a színészek, statiszták, munkások, csak ő nem. Élektra nem jött ki. Amikor a házfelügyelő bezárni készült a kaput, megkérdeztem tőle, hogy hát: „Kérem szépen, Jászai művésznő már elment?” Az csodálkozva néz rám: „A Jászai nagysága nem szokott erre kijönni, az a hátsó kijáraton megy haza, mert ott lakik a másik nemzeti színházi bérházban.”⁶

Megköszöntem, jó éjszakát kívántam, és indultam hazafelé. De a sarkon megálltam, visszafordultam a felé a másik bérház felé, amelyik a Rákóczi út és a Múzeum körút sarkán állt, és néztem föl az ablakokra. Vajon melyik a Jászai ablaka? Egyik ablak sötét, másik világos, melyik az övé? Most mit csinál? Sok mindent elgondoltam, amint gyerekes, buta fejfel álltam szemben a házzal, és vizsgáltam az ablakokat. Sok mindent elgondoltam, de azt nem hittem, hogy alig múlik el két esztendő, és én onnan fentről, a Jászai harmadik emeleti lakásának ablakából fogok lenézni az utcára, és mosolyogva nézdegélem a helyeket, ahonnan azon az esten fürkészve kerestem azt az ablakot, mely mögött Jászai királynői alakját sejtettem.

De addig sok pénzembe került az a nő. Sokszor nem ettem uzsonnát, hogy megvehessem a karzati jegyemet. Sok hideg éjszakán át álltam az utcán, és néztem fel az ablakokra, amíg aztán megjött a csoda. Másodéves színiakadémikus voltam, amikor a tanterembe bejött az igazgató, és bemutatta az új tanárt, Jászait.

– Azt hiszem, nem szükséges bemutatnom a nagyságos asszonyt, őt mindenki ismeri. A művésznő volt olyan szíves, és vállalkozott az önök tanítására. Legyenek szorgalmasak, figyelmesek, és igyekezzenek a művésznőtől minél többet tanulni.

Ezzel kiment, és mi a tanteremben egyedül maradtunk Jászaival.

Leült a tanári asztal mögé, és ábácésorrendben szólította ki a növendékeket. Én a harmadik vagy negyedik voltam. Nem szólt senkinek semmit, csak az előtte fekvő névjegyzéken csinált valami megjegyzést.

– Mit parancsol, nagyságos asszony kérem, mit mondjak?

– Amit akar, amit szeret.

– Somló Sándor⁷ verse. A címe *Yorick*.

Somló a Nemzeti Színház művésze. Szerelmes színész. Aradról került Budapestre. A felesége Vadnay Vilma.⁸ Aradon operettprimadonna volt. Volt egy kedves, tehetséges szobrásznő lányuk, Sári.⁹ Aradon a színháznál Somlóék voltak a legféltettebb és legfélelmetesebb művészek. Hát persze, a hősszerelmes és a primadonna! Ha akarják, tönkre is tudják tenni az igazgatót. Somló azonkívül költő is volt. Verseket írt és színdarabokat. Én úgy ismertem meg a műveit, hogy még a kereskedelmiben velem járt egy Szabó Ferenc nevű aradi fiú, aki még hazulról a Somló házaspár imádói közé tartozott, az hozta magával Aradról Somló verskötetét és egy *Gorgo* című történelmi tragédiát. Nekem nagyon tetszettek Somló írásai. Önképzőköri jutalmat is kaptam a *Yorick* elszavalásáért. Somló akkortájt még csak egyszerű hősszerelmes színész volt a Nemzetinél. Befolyás és különös hatáskör nélkül. Felesége visszavonult a primadonnaságtól, úri módon, de szerényen éltek Pesten, nem úgy, mint Aradon, ahol, ha volt pénzünk – így mesélték –, akkor még néger inasgyereket is tartottak, és az vitte utánuk a szerepet a próbára – az aradi közönség nagy mulatságára. Somló később a Nemzeti Színház igazgatója lett. Ez a *Yorick* című vers egy nagy színésze-ről szól, aki immár megöregedett, vége a diadaloknak, a fénynek, ragyogásnak, alig van mit ennie, és el fog pusztulni valami útszéli árokban. Egyszóval nagyon megható történet. Engem mindig megríkatott, és én is mindig megríkatam a hallgatóságomat. Nem volt színiiskolai vers, és én addig nem is szavaltam az iskolában soha. A növendékek sem ismerték a verset.

– Szóval a vers címe *Yorick*. Hát halljuk.

Elmondtam a verset. Először életemben szavaltam Jászai előtt. Izgatott a vers, Jászai jelenléte, az iskolatársak figyelése, azt hiszem, a pulzusom is szaporább volt, az idegeim is érzékenyebbek voltak, fantáziámban valósággá vált a vers, szinte transzban voltam, meghatódtam, és meghatottam a hallgatóságot, sírtam, és megkönnyeztettem magát Jászai Marit is. Nem szólt semmit, és nem jegyzett fel magának semmit. Egy darabig az előtte fekvő névjegyzéket nézte, aztán hirtelen felkapta a fejét, és kiszólitotta a következő növendéket. Dunst Elemérnek hívták. Nem lett belőle színész. Sose hallottam felőle.¹⁰ [...]

Másodéves voltam, amikor Jászai rövid ideig tartó tanári működését megkezdte. Második éve voltam növendék. Föl akarom jegyezni, hátha valakit érdekel, hogy amikor beléptem a színiakadémiára, négyéves volt a tanfolyam, egy előkészítő év és három akadémiai. A tehetségesebbek az előkészítőből egy évet ugorva másodévesek lettek. Ez az ugrás azután annyira általános lett, hogy a négyéves tanfolyam már első évem végén három évre zsugorodott össze. Éppen elég volt. Amit ott meg lehetett tanulni, ahhoz még a három év is sok volt. Az a négy vagy öt szerep, amit ott legjobb esetben megtanultunk, csak indulásnak volt jó. Ha kikerültünk az iskolából, és kisebb-nagyobb társulathoz jutottunk, az előtt a rémséges helyzet előtt álltunk, hogy néha két próbára kellett eljátszanunk nagy szerepeket is, erre pedig az iskola nem készített elő, ott három hónapig készültünk egy szerepre. És ha még ezzel a hosszú készülődéssel általános tudnivalókat is tanítottak volna! De nem, csak éppen azt az egy bizonyos szerepet tanították be, azt gyakoroltuk az unalomig. Jászai, szegény sajnálatra méltó Jászai megpróbált érzést kicsiholni olyan növendékekből is, akikben érzés, hangulat nem volt, hiába, Jászai kínlódott, szenvedett, gyötörte a növendékeket és önmagát, hiába, az eredmény kevés volt, nagyon kevés. Jászai maga is belátta fáradozásai haszontalanságát, és rövid, pár hónapi munka után elhagyta az akadémiai tanári állását. Rémesen kínlódott, és kínozta a növendékeket.

Ő maga tele volt érzéssel, hangulattal, és azt akarta, hogy a sok vékony tehetségű leánya oly intenzíven érezzen, mint ő, a nagy Jászai. Rákiáltott a leányzóra: „Ébredjen föl, kisasszony! Érezzen, kisasszony! Sírrrrjon, kisasszony, sírrrrjon!”

Persze hogy nem érzett a kisasszony, nem sírrt, vagy ha sírrt, nem a szerep szerint sírrt, hanem azért sírrt, mert a nagy Jászai hangjától megijedt.

– Most mondja a szerepet, kisasszony, most mondja, most legalább valami érzés van benne, mondja a szerepet, mondja, mondja, mondja, amíg ki nem hül újra, mondja...

– Most nem tudom, nagyságos asszony, most elfelejtettem a szerepet, most, most, most nem tudom...

– Mondja a szerepet, ne kínozzon engem, kisasszony! Azt akarja, hogy itt maga előtt megdögöljek?!

– Jaj, istenem, jaj, istenem, tessék megengedni, hogy visszamenjek, visszamenjek...

– Menjen vissza a... menjen, menjen, ne is lássam!

Ilyenféleképpen is próbált színészetre tanítani a drága, nagy Jászai Mari. Én az én tizenhét és fél évemmel szerelmes voltam a nálam sok évvel idősebb művésznőbe. Fájt nekem, ha láttam, hogyan kínlódik a vékonyka, szőke leánnyal, és az milyen kínosan szeretné megcsinálni, amit Jászai parancsol, de parancsra, a más parancsára nem lehet művészetet csinálni – és nem lehet szeretni. Én a padból próbáltam a leánykának érzést szuggerálni, de nem ment. Hogyan beszélhetnék Jászaival, és mondhatnám meg neki, hogyan érzünk mi, fiatal növendékek, és hogyan lehetne bennünket a művészet

felé vezetni. De nem lehetett vele beszélni, megközelíthetetlen volt. Művésztanítónál ezt is hibáztatom. Ha meg akarom nyitni a gyermekek, a fiatalok lelkét, előbb meg kell nyitnom a magamét. Lásson meg engem, higgyen nekem. Bízson bennem. Ha lát, ha hisz, ha bízik bennem, és van lelke, van tehetsége, vezetésem mellett gyorsabban indul meg tehetségének fejlődése, gyorsabban jut oda, ahová nálam nélkül is el tudna érni, csak hosszabb volna az út, mely célhoz vezet.

El kell jutnom Jászaihoz. Gondoltam egy merészet, és az iskola lépcsője alján mintegy véletlenül megvártam, és együtt mentünk az iskolába. Ezt a véletlent többször megismételtem, míg végre megszólalt a nagy Hallgatag.

– Mondja, kisdíák, mit akar maga tulajdonképpen velem?

– Csak látni akarom nagyságos asszonyt, és hallgatni.

– Azt hiszem, éppen eleget lát.

– Sohase eleget.

Aztán elmondtam, hogy álltam ablaka alatt, hogyan néztem föl az ablakára, amíg megmerevedett a nyakam, és megfagyott a lábam.

– Hát tudja mit, kisdíák, ha megmerevedett a nyaka a fölfelé nézéstől, jöjjön fel hozzám, és nézzen le!

– Igazán? Szabad?

– Szabad. Jöjjön fel, majd végszavakat mond az új szerepemhez.

Fölréztünk az iskolába, kinyitottam előtte a tanári szoba ajtaját, bementem utána, és lesegítettem a barna ripsz bársony kabátját. Ideadta a tanári szekrénye kulcsát, hogy vegyem ki a tanórára szükséges könyveket.

– Ha megengedi, nagyságos asszony, kiviszem a tanári asztalra.

– Jó lesz, kisdíák. A kulcsokat is tartsa magánál. Maga fogja kiszedni és betenni a könyveimet, maga lesz a kis titkárom, jó?

– Ó, nagyságos asszony, milyen kitüntetés, milyen kitüntetés.

– Jó, jó, kisdíák, de most menjen be az osztályba, nekem még rendbe kell szedni a hajamat, egészen kócos vagyok.

És amíg ezeket mondta, már „szedte is rendbe” a haját. De olyan egyéni frizurája volt, úgy szedte rendbe a haját, hogy kócosabb volt, mint előbb. A tenyerével előre-húzott a homlokába egy kis tincsecske rövidebbre nyírott haját, rásimította a homloka jobb oldalára, és már meg is volt a frizura.

– Na, menjen, titkár úr, menjen, menjen – mondta nevetve.

És én mentem. Letettem a könyveit a tanári asztalra, és leültem a helyemre. És senki sem vette észre, hogy ma én vagyok az iskola legboldogabb növendéke. Nagyszerű! Gondoltam magamban, ahogy ott ültem a helyemen, és néztem a „nagyasszonyt”, amint férfiás nagy léptekkel jár a teremben föl s alá, egyszer minden kívánságunk beteljesül, még olyan is, amit nem is foglaltunk szavakba. Hát hittem volna én ezt valaha, ezt a kitüntetést? Ó, Jászai meghívott magához, a titkárnő vagyok, én fogok végszót mondani – neki! De arra még gondolni sem merem, hogy egyszer még a színpadon is fogok végszót mondani a nagyságos asszonynak, és a nagyságos asszony nekem. Pedig nagyon soká az sem váratott magára.¹¹

– Kérem szépen, nagyságos asszony, mikor tehetem tiszteletemet?

– Ha nincs iskolája vagy próbája. Hogy nekem mikor van próbám, azt megláthatja a próbatáblán. Én különben délelőtt rendszeren otthon vagyok.

– Köszönöm szépen, nagyságos asszony.

Aztán kezét nyújtott a tanári szobában, és én a kezét áhítatosan megcsókoltam először életemben.

– Vizontlátásra – mondja, és a különben mindig komoly, tragikus arca elmosolyodik.

Elment. Én nézek utána, és izgalmamban nem találom meg a lukat, hogy a szekrényét bezárjam. Remegett a kezem. De remélem, nem vette észre. Az ő keze nagy volt. Nagyobb, mint az enyém. Vagy talán a különösen nagy tisztelettől húzódtott össze az enyém az övében? Sok minden érzés lehetett akkor bennem, de mindenekfölötti legnagyobb érzésem a tisztelet volt. Milyen elérhetetlen távolság volt a karzat utolsó sora és Élektra fekete ruhás alakja között, milyen magas volt az ő harmadik emeleti ablakja, amikor a Múzeum körút túlsó oldaláról éjszakánként oda felnéztem, és, íme, beteljesült, amit álmodni sem mertem, megcsókoltam a kezét, és holnap délelőtt már fel is megyek hozzá. Látni fogom, hol él, hol lélegzik, hol tanul, hol tanulta Élektrát, Médeiát, Gertrudis királynét, sőt én, én, én fogok végszót mondani, amikor az új szerepét tanulja. Mi is az új szerepe? Magda Sudermann *Othton* című darabjában.¹² Hogyan ismerhetném meg ezt a darabot, [hogy] teljesen fölkészületlen, buta ne legyek, ha végszót fogok mondani? Arról persze szó sem lehetett, hogy a Nemzetiből megkapjam elolvasásra a darabot. Nyomtatásban vajon még nem jelent meg? Ugyanabban a házban, a Jászai kapuja jobb oldalán volt ifjú Nagel Ottó könyvkereskedése.¹³ A kaputól balra a Szikszay-féle étterem,¹⁴ amelyik a sarkon túl a Rákóczi útra is átnyúlt. Oda néha bejártak a színészek délelőtt sóskiflire, kispörköltre, virslire meg sörre, és attól a vendéglőtől volt néha ételszaga az egész négyemeletes háznak. Én úgy éreztem – hogy miért, azt nem tudom –, hogy nekem úgy kell belopóznom a házba, hogy a söröző színészek észre ne vegyenek. Nem is az utcára nyíló kapun megyek be, [hanem] a Rákóczi úti kapun, ahol az iskolába van a feljárás. Átmegek az udvaron, de nem megyek ki a Múzeum körúti kapun, hanem belopódzom [az] onnan bal kéz felé nyíló lépcsőházba. Ezzel szemben volt a házmester lakása. Fehér függöny volt az ajtó üvegjén, a házmester láthatta, ki megy a lépcsőházba, de a házmesterhez nem lehetett belátni, csak a függönyös ablakra vetődött árnyékról tudhattam, hogy láthatnak-e vagy sem. Liftet se használlok. Gyalog repülök fel a három emeletre. Majd. Majd holnap. Amíg ezeket elgondoltam, odaérek a Nagel-könyvkereskedés kirakatához. Mindenféle könyv van a kirakatban, a Sudermann *Othtona* nincs. Megpróbálom, bemegyek. Megvan. A könyv megvan, de németül, és sokba is kerül. Megkérdem, szabad-e belenézni. Szabad. A könyvkereskedők általában mindig nagyon udvariasak és nagyon kedvesek. Megmondom, hogy nem tudom megvenni, mert nincs rá pénzem – nem baj, csak tessék belenézni. Leülök egy forgalmon kívül álló székre, és olvasok, persze nem az egész könyvet, a Jászai szerepét, Magdát, azt is csak annyira, hogy fogalmam legyen róla. Sietnem is kell, már sötétedik, és a könyvkereskedést nemsokára bezárják. A német nyelv se olyan könnyű nekem. Minden figyelmemet meg kell feszítenem, hogy megértssem, miről van szó.

– Alázatos szolgálója, kezét csókolom, nagyságos művésznő, mivel lehetek szolgálótára, kezét csókolom.

Jászai! Hát ez nem véletlen, ez sors! Ez végzet! Én is felállok, köszönök.

– Nini, hát maga mit csinál itt, kis titkárné?

– Nézegetem az *Othton* eredeti német példányát.

– Hát már megérkezett? Éppen azt keresem, merthogy a múlt héten mondta kedves Nagel, hogy mindennap várja. Kérem, küldjön fel nekem majd egy példányt.

– Kérem szépen, nagyságos asszonyom, én holnap délelőtt felvinném, és ha megengedné, én az egészet addig elolvasom.

– Jól van, de elolvassa ám, ha már magával viszi!

– Hát hogyne, kérem, hogyne olvasnám el!

Otthon mindent elmondtam az anyámnak. Elmondtam, milyen boldog vagyok, és hogy holnap délelőtt végszót fogok mondani Jászainak. Anyám is boldog volt. Boldog volt, mert látta, hogy milyen boldog a fia. Anyám kitűnően tudott németül, megkértem, olvassa fel nekem a darabot, és én, amit nem értek, majd megkérdem.

Anyám azonnal hozzáfogott a felolvasáshoz. Fele darabot még vacsora előtt elolvastuk, másik felét vacsora után. Nagyon tetszett mindkettőnknek. Anyám sokszor elakadt a felolvasásában. Elfojtotta hangját a sírás. Én is meg voltam hatva. Részben a darab tartalma, részben az anyám hangja, részben az anyám meghatódottsága hatott meg.

Másnap délelőtt elmondtam Jászainak az előző esti felolvasás történetét. Részletesen. És ő nem győzött eleget kérdezni. Melyik jelenet hatotta meg az anyámat, milyen szavaknál akadt el a hangja, hol sírt, és mindent bejegyzett a német példányba, és megkereste szerepében is a megfelelő helyeket.

– Jól van, kisdíák, most kezdhetjük tanulni.

Kezembe adta szerepét, és mondta a szövegét. Még csak három hét múlva lesz a bemutató, és Jászai már csaknem betéve tudja. Szövegmondás közben mindenféle házimunkát végez. Rakosgat, port törölget, egyáltalában nem látszik a hangulattal törődni. Nem értettem, miért, később megmagyarázta. A szerep szövegét úgy kell tudni, hogy az gondolkodás nélkül, szinte önmagától „gyöngyözzön” ki a szájból. Aztán néhány hangot próbált meg rögzíteni, éreztetve, nem tudom, de úgy vettem észre, csak éreztetve, s nem érezve. És közben végezte a házimunkákat.

– Mindent le kell rögzíteni – mondta később. – A szöveget, a hangot, az érzést. Este nem szabad a színésznek magát a véletlenre bízni. Véletlen, nem várt véletlen amúgy is van a színpadon elég, és ezek a véletlenek csak kellemtelen, nem várt események. Ha a színész nem biztos abban, amit csinálni akar a szerepében, ezek a véletlenek végzetessé tehetik az egész előadást. Ez is egyik oka annak, hogy mindent le kell rögzíteni.

Ilyeneket és hasonló okosságokat mondott. De érdekes, hogy én mindezt éreztem, gyakoroltam is, de nem fogalmaztam meg így, nem csináltam tudatosan. Hogyan is lettem volna tudatos gyerekfejjel, gyerekésszel?

Már rég nem tanított a színiakadémián, de én állandóan jártam fel hozzá.

– Olyan maga, kisdíák, mint egy fiatal újfundlandi kutya. Akkora a teste, hogy nem tud vele még mit csinálni. No, majd! Majd! Kis pincsikutya van a magyar színészetben elég, de újfundlandi, bernáthegyi az nincs. Ez a fajta nagyon ritka. Tudja meg, kisdíák – nem, ilyenkor azt mondta: Oszkár –, tudja meg, Oszkár, maga meg én, mi vagyunk az utolsó magyar tragikusok. Én árva voltam, örökös özvegy a tragikus szerepekben. Nem volt párom. Egyedül kellett tartanom az egész tragédiát. Magát én megtaláltam. Kár, nekem kár, ezerszer kár, hogy maga egy kicsit későn született. Vagy nekem kellett volna későbbben születni. De azért én még nem vagyok olyan öreg, és egészséges is vagyok, az én ácsmester apám jól megcsukabált engem, fogunk mi még együtt játszani. Csak vigyázzon magára! Vigyázzon a drága, szép, fiatal testére, ne szabadalja szét magát, ne váltsa fel aprópénzre, gondoljon arra, hogy amit az Úristen és a szülei magának adtak, azzal magának jól kell gazdálkodni. Könyörgöm, Oszkár, könyörgöm, vigyázzon magára! Én úgy félttem magát, mi lesz magával, ha kikerül majd a vidékre? A könnyű színházi sikerek elbizakodottá tehetik, az asszonyok beteggé, vigyázzon ma-

gára, könyörgöm, Oszkár, vigyázzon magára! Szeretném a két kezemet mindig fölötte tartani, hogy baj ne érje, hogy el ne tévedjen, de hát nem lehet. Nekem itt a helyem, magának meg gyakorlat kell majd, ha elvégezte az iskolát, de azért én nézni fogok!!! Figyelem magát!!! És jaj magának, ha engem a várakozásban megcsal!!!

Ilyeneket és százszor ilyenebeket mondott a hosszú estéken, amikor együtt ültünk a nagy középső szobában, melynek egy részét elfoglalta a honvédemlékműnek sötét-bronzra festett életnagyságú gipszmodellje, egy lehajtott fejű honvéd huszár és mellette egy lehajtott fejű, szomorkodó honvéd huszárló. Hogy ezt a szabad ég alá való emlékművet állította a nagyszobájába, ez is csak Jászaitól tellett, aki olyan izzó lelkű művész és olyan izzó lelkű magyar volt.

Nagyon összebarátkoztunk, de azért ő mindig a patróna volt, a múzsa, az istennő; én pedig a kisdíák, a művész neofita, az imádkozó hívő. És szemérmes voltam, mint egy kisleány, és ostobán szégyenlős, mégis már nemsokára tizennyolc éves lettem! És mégis, amikor én korábban mentem fel a lakásba, bemehettem, mert átadta a kulcsait, és Jászai utóbb érve haza, megkérdezte, volt-e ott valaki, én szégyenkezve kerülgetve a tényt, azt mondtam neki, egy férfi volt itt, a lányt kereste, valami rokona vagy valami barátja talán, rám szólt türelmetlenül, hogy mit szégyenlem kimondani, a szeretője volt itt, mit szégyenlem, nem szégyenleni való, hogy szeretője van. De én bizony ostoba módon tizennyolc éves koromban, amikor az iskolában már Romeóra készültem, az életben rösteltem kimondani azt a szót, hogy szerető. Vagy talán csak öelötte rösteltem? Lehet. De rösteltem.

Egy délelőtt rajtam kívül egy fiatal katolikus papocska is volt nála. Jászain magas szárú fűzős cipő volt. Kibomlott a cipőszalagja. Jászai legnagyobb természetességgel felkapta a hosszú szoknyáját, 1894-ben voltunk, keresztbe veti a lábát, és kötözi a megoldódzott cipőszalagját, amikor is térdig látszott a lába. Én diszkrétén elfordultam, a papocska nem, ő nézte. Jászai ránéz a papra, aztán rám néz, és ezt mondja:

– Most süil ki, kicsoda a szemérmetlen. A tisztelendő úr semmi rosszat nem gondol, ha én megkötöm a cipőm zsinórját, de persze a művész úr, az már tudom is én, mire gondol.

Sokat jártam fel hozzá. Délelőtt, délután, este. Megtörtént, hogy ő mondott végszót nekem, mikor új szerepre készültem. És elvitt magával „járni”. No, járjunk egyet, az jót tesz! Lementünk a Duna-partra. A vámház körül ott volt az ezerszínű nagypiac. Gyümölcs, zöldség, virág. A legnagyobb festő állította össze ezeket a csoportokat, ezeket a formákat, ezeket a színeket.

– Nézze, Oszkár, ennyi szépség együtt! Ennyi gyönyörű, jóízű szépség. Ezt Budapestnek termeli a magyar paraszt, az én vérem! – mondta zengő hangon, ragyogó szemmel, igazi pátozzsal.

Kevés ember járt hozzá, és kevés emberhez járt el ő maga is. Két öregecske régi kolléganőjére emlékszem, akikkel együtt kezdte a színészetet, akikkel együtt volt kardalosnő, akikkel együtt járt át télen a Duna jegén a Budán álló, azóta már lerombolt színházba,¹⁵ akikkel együtt varrogatta gyertyafény mellett a színházi ruháit. A színpadi ruhák egész életében fontosabbak voltak Jászainak, mint a nappali ruhák. Vannak, akik minden pénzüket az utcai és társasági ruhára költik, Jászai még Nagy-Jászai korában is minden pénzét a színpadi ruháira adta ki. Sokat vendégszerepelt, és akkoriban a Nemzeti Színház ruhatárából még nem adtak a vidéken vendégszereplő színészeknek jelmezeket kölcsön, különben is nem sok pesti színész járt vidékre vendégszerepelni. Túl kényelmesek is voltak, és a vidéki játék nem volt tiszta gyönyörűség.

Az előadások készületlenek, a színpad hangulattalan, és a közönség még nem nagyon tudta megkülönböztetni a jót a rossztól. Jászai volt a pesti színészek vidéki vendégjátékainak legnagyobb és leghatásosabb úttörője. Az ő vendégjátékai hatottak a vidéki színészekre, akik olyankor jobban megtanulták szerepeiket, és mindenképpen ki akartak tenni magukért, „mert Jászai elmondja a Nemzetinél, hogy mit és kit látott a vidéken, és ki tudja, talán...”, és hatottak a közönségre, amely olyankor megtöltötte a színházat, a művészi játék finomította az ízlést, és a szíinigazgató később vendég nélkül is megpróbálta, hogy irodalmi értékű műveket adjon elő. Akkoriban az irodalmi művek, a prózadarabok általában csak mostohagyerekei voltak a vidéki színházaknak. Az operettet kereste a közönség, és az operett kereste a gázsit a prózaszínészeknek is. A színpadot próbák számára így az operett foglalta le, a próza az öltözőkben, a ruhatárban, az udvaron próbált, egyszóval megtűrt, mostohagyerek. Ha a vidéki „színbizottságok” jobb ízlésű tagjai meg nem követelik az irodalmat, sok vidéki szíinigazgató nem is tartott volna prózaszínészeket, akik csak gázsifogyasztók voltak, és „nem csináltak házakat”. Jászai kedvéért még a klasszikus darabokat is megnézte a vidéki közönség. Sőt megtette Jászai azt is, hogy Nagyváradon szabadtéri előadásban előadta Szophoklész *Élektráját*,¹⁶ vidéki színészekkel és nagy hatással. Én még növendék voltam akkor, és a megtakarított statisztapénzemből utaztam Nagyváradra, hogy a próbákön és az első előadáson ott lehessenek. Az volt az első szabadtéri előadás, amit életemben láttam. Nappal volt az előadás, mint a régi görög világban, és a hatás teljes volt. Jászainak a saját színpadi ruhái számára két nagy, majdnem plafonig érő szekrénye volt. Ott állottak a nagyon tágas előszobában, fehérre voltak festve. Az egész előszoba fehérre volt festve. Azért, hogy „meglássék rajta, ha piszkos”. Ez volt Jászai. Mások olyan színre festetik a falakat, amin nem látszik a piszok. Így volt ő az illatszerekkel is. „Az a sok fene parfüm csak arra jó, hogy az ember a saját szagát elfödje. Egyik büdösséggel a másikat. Mosakodjanak meg rendesen, akkor nincs szükségük parfümre.”

Ezt mondta, és fehérre festette az előszobáját és minden benne lévő bútorát. Még a lakásban is előnyben részesítette a világos színeket. „Az én hangulatom olyan sötét, hogy azt akarom, hogy körülöttem világosság legyen!” Abban a két nagy fehér ruhászekrényben a ruhák szerepek szerint voltak csoportosítva. Minden ruha fehér selyempapírba rakva, még a hajtásban is fehér selyempapír, a fátyolok, fejdíszek külön selyempapírba csomagolva, és minden darab ruháról, fátyolról tudta, hol van. Megtörtént, hogy vidékről sürgőnyt kaptam. „Stuart Máriát azonnal kérem, kettes szekrény jobb hármás. Fejdíszek, fátyolok felül jobbra.” És én bementem a lakásba, kiszedtem és bepakoltam a ruhákat, az egész felszerelést, és adtam fel expressz a postán. Nem hiányzott soha semmi. Egy segítőársam is volt ebben a munkámban, a kedves Munkácsy Mariska,¹⁷ a Nemzeti Színház tagja. Mariska két művésznőnek volt önfeláldozó segítője, Jászainak és Láncty Ilkának.¹⁸ Mariskának nagy szerelme volt a sokat olvasott, sokat látott művész, Ódry Árpád,¹⁹ akitől egy kedves leánykájája is született, Munkácsy Irén. Az apja, Ódry Árpád egész életében nem törődött vele. Irén önmagát nevelte és tartotta el. Derék ember lett belőle. Színházi rendező is volt. Az apja, Ódry Árpád azt mondta felőle: „mi közöm hozzá, azért, mert az anyja leerőszakolt, és én lefeküdtem vele...”. Amikor Ódry meghalt, minthogy törvényes örököse nem volt, Irén örökölt tőle egyet s mást. Többek között az aranyakat, amelyeket akkor tartani tilos volt, és amelyeket a hatóság majdnem hogy elkobzott. Így bánt a hűséges Munkácsy Mariskával és a lányával, aki arcra úgy hasonlított az apjára, Ódry Árpádra, mintha ő szülte volna, és nem az anyja.

Ha Jászai nem volt Pesten, a nekem írott leveleit Munkácsy Mariska lakására címezte, ő adta át külön borítékban „a kisdiáknak” szóló leveleket. A levelek nagyrészt így végződtek: „elolvasás után kérem a levélszekrényembe dobní”. Akkor nem gondolkoztam rajta, mire való volt ez a különös elővigyázat. Annyi ember beszélt arról, hogy ő Jászaival így vagy úgy, mondta vagy sejteti engedte, hátha még írása is volt tőle. Elég az írás, a tartalom nem is fontos, azért volt szükség az elővigyázatra. Ahhoz képest, hogy akkortájt, 1894 körül az emberekben mennyi álszemérem, álerkölcösség parádézkodott, ez nem is volt sok. Az úriasszonyok titokban szabadon éltek, a színésznőket kipletykálták. Ez is kiélés volt. Az úrileányok titkos szabad élete néhány évvel később kezdődött, a nem titkos szabad élet körülbelül az első világháború alatt és után, amíg aztán kimondták nyíltan, fiú és leány között a nemi élet tekintetében nincs különbség. Akinek nem tetszik, ne vegye feleségül. Régente nem merte a leányzó magát az imádó kéjére odaadni, „mert aztán nem vesz feleségül, otthagy”, később ez az „odaadás” is egyik módja volt a férjfogásnak. Utóbb már nem is tulajdonítottak a férjhez menésnek olyan nagy fontosságot. Dolgozó emberek vagyunk, és meg tudunk állni a magunk lábán, férj, nem férj, nem fontos. 1894 körül azonban még sok minden volt fontos.

Jászai elhívatta magához az anyámat, és előadást tartott neki, milyen fontos a fia pályájára a tiszta, szüzi élet. Szegény anyám, aki ilyenekről sose beszélt, tán nem is hallott, röstelkedett, pirult, és nem tudott mit válaszolni.

– Megértette, asszonyom, vigyázzon a fiára! Őrizze a fiát! Nagyon sikamlós a színészi pálya! Nagyon sok a kísértés! Nagyon könnyű színpadon is, nőknél is apró kis sikereket elérni, de a maga fia, asszonyom, többre hivatott! Azért azonban áldozatokat kell hozni! Szerzetesi életet kell élni! Főképpen most! Fejlődési korában! Nem győzöm neki eleget ismételni, hogy rendkívülit csak rendkívüli eszközökkel lehet elérni. Megértett, asszonyom?

– Megértettem, nagyságos asszony, legalábbis azt hiszem, hogy megértettem. De kérem, tessék megmondani, hogyan csináljam, mit mondjak neki? Azt, hogy vigyázz magadra, fiacskám, azt mindig mondom, ha elmegy hazulról, de hát azt, kérem, mind a hat gyerekemnek mondom. Mit mondjak neki külön? Tetszik tudni, egy anya nehezebben tud ilyen dolgokról beszélni a fiával, mégis már nagy fiú, tizenhét éves elmúlt. Hogy mondjam el ezt a fiamnak?

– Hát azt én nem tudom, asszonyom. Nekem sose volt gyerekem, sajnós. Egész fiatal, kezdő színésznő koromban akart egy lenni, de a vándorúton, a rázós szekéren baj történt velünk. Akkor én is majdhogy elpusztultam. Majdhogy elvéreztem. Azóta nincs. Mindent kipróbáltam, hiába minden. Nincs. Magának hat van? Mondja, asszonyom, hogyan csinálta, hogy gyereke legyen? – mondta majdnem haragosan.

– Én – mondja meglepődötten, megszeppenten anyám – én, kérem nem csináltam semmit. Van egy férjem, az Adolf, nem is túl fiatal, az csinált mindent. Én kérem nem csináltam semmit.

Egy bécsi tréfa jut az eszembe. A nagy színész, Alexander Girardiról²⁰ és a nagy színésznőről, Helene Odilonról²¹ szól. Házastársak voltak, gyerekük nem volt. Aztán elváltak. Girardi megnősült, a nagy bécsi zongoragyáros féltve őrzött lányát vette el feleségül.²² Egy év múlva gyerekük lett. A régi házastársak az újsághír után találkoznak az utcán.

– Xandl, hallom, hogy gyereked született, gratulálok!

– Igen, mit szólsz hozzá, Helene?! Gyerekem van! Pontosan időre jött meg! Tenálad

egész Bécs segített, mégse tudtunk neked gyereket csinálni. A mostani feleségemmel egészen egyedül, nekem magamnak is sikerült. Hát nem nagyszerű ez?

– Na, mindegy – mondja Jászai –, most már mindegy. Hát amint mondtam, asszonyom, vigyázzon a fiára! Erdemes. Ezért kértem ide.

– Nagyságos asszonyom, nem mondaná meg ön neki? A fiam úgy szereti önt! Imádja! Azt mondja mindig: „a múzsa”. Meg: „a múzsánál voltam” vagy „azt mondta a múzsa...”. Beszéljen vele ön, magyarázza meg neki ön ezt a szerzetesi életet! Önre biztosan hallgat, hiszen úgy imádja „a múzsát”.

– Hát jól van, asszonyom, én mindent meg fogok próbálni. Egyesült erővel majd csak elérünk valamit. Ha szükségem lesz a segítségére, majd idekérem, vagy elmegyek önökhöz, úgymint már rég szerettem volna látni a környezetet, ahonnan jövendő „pályatársam” elindult. Ámbár az olyan mindegy. Én pesztra koromban titokban a zongora alatt hason fekvé kezdtem olvasni, és elég jól megtanultam. Hát akkor köszönöm, hogy eljött. Majd még folytatjuk. Egyelőre a vizontlátásra.

Megölelte, megcsókolta anyámat, és kikísérte a lépcsőig. Amikor anyám hazajött, még akkor is tüzelt a kedves arca, még csillogott a tiszta szeme. Mesélt valamit a szerzetesi életről, de nem tudta megmondani, hogy tulajdonképpen miről van szó. Én úgymint tudtam, mert arról a szerzetesi életről, meg hogy rendkívülit csak rendkívüli eszközökkel lehet elérni, én folyton hallottam, ha egyedül voltam a nagy Jászaival. Arcképet kértem tőle, nem adott. „Az arcképet majd akkor nézze, ha már meghaltam.” Aztán mégis adott arcképet. Csak azt írta rá: „Rendkívülit csak rendkívüli eszközökkel lehet elérni.”

Az én életem akkor program nélkül is szerzetesi volt. Sok mindenre emlékszem, de hogy nekem a „csak gyöngén védekező szárazdajkaesetem” óta bármi nővel is testi érintkezésem volna, arra nem emlékszem. Pedig éppen az a kor az, amikor fontosságot tulajdonítunk az ilyesmiknek. Még arra is emlékszem, hogy egy osztálytársam tizen-négy-tizenöt éves koromban egy délelőtt, még arra is emlékszem, hogy napsütéses délelőtt volt, és a nap éppen arra az oldalra sütött, ahova az iskolatársam bement, ez az iskolatársam elhívott magával az Aggteleki utcába, és nagy büszkén mesélte, hogy ő most „nőhöz” megy. És kivette a nadrágzsebéből a pénzt, és mutatta: „Ezt fizetem neki. Ha nem akarsz bejönni, várj meg itt kint, én mindjárt visszajövök.” Úgy mondta ezt, mintha valami nagyszerűt mondott volna, és nagy büszkén ment át a napsütéses oldalra, be a földszintes házba. Én a túloldalon az árnyékban járkáltam, amíg visszajött. Hogy miket gondoltam akkor, nem tudom, de azt hiszem, nem izgatott a kérdés. Ez az osztálytársam – Eibenschütz Aladárnak hívták – később a budapesti Adria²³ igazgatója lett. Akkorra már megmagyarosította a nevét.²⁴ Amikor az igazgatói irodájában elmondtam neki az esetet, ő nem emlékezett rá. Biztosan nem egyetlen ilyen esete volt. Arra is emlékszem, hogy amikor kijött, azt mondta: „Ugye nem is látszik meg rajtam?! Egy kicsit karikás a szemem, ugye?” – mondta büszkén, és mentünk, mintha mi sem történt volna.

Hogy ennek az én program nélküli szerzetesi életemnek mi volt az oka, nem tudom. De ha visszagondolok azokra az évekre, nem tudok más magyarázatot, mint hogy a csak gyöngén védekező szárazdajka bűzétől és önmagamtól annyira megundorodtam, hogy mindenféle testi szerelemtől elment a kedvem.

Előkészítő színiakadémikus koromban volt ugyan egy kis ábrándom egy szép, tiszta, jól mosakodott, szagtalan, Hedvig²⁵ nevű osztálytársnőm iránt, de az érdeklődésem elmúlt, mikor a nagy Jászai bűvkörébe jutottam. Az ő hatalmas egyénisége teljesen lefoglalt.

Úgy éreztem magamat nála, mintha otthon lennék. Ő is úgy tekintett, mintha hozzám tartoznék. Elvitt magával a sétáira, a szabónőihez, az asztalosához, Tóth Jánosnak hívták, nagydarab ember volt, lehetett vagy hatvanéves, de úgy dolgozott, hogy minden egyes bútordarabot kiállításra küldhetett volna. Jászai éppen új ágyat csináltatott vele. Aranysárga topolyafagyökből. Négy vastag, kerek, csavart oszlopon nyugszik majd az ágy, oly vastagok az oszlopok, hogy két tenyérrel se lehet egészen átfogni. Már kézen van az egész, csak a csiszolás és fényezés van hátra.

- Mikor lesz végre kész, Tóth úr? A maga munkáját alig lehet kivárni.
- De azért ugye érdemes kivárni, nagyságám?
- Érdemes, érdemes, de mondjon végre határidőt, mikor szállítja haza?
- Mihelyt készen lesz, nagyságám, előbb nem, mihelyt készen lesz.

Végre készen lett. Ott állt a nagyszobából bal kéz felé nyíló kéta-blakos hálószoba közepén, fejfel az ajtóval szemben álló falnak támaszkodva, lábtól egy nyugágy, ugyan csak aranysárga fényes topolya, rajta világoszöld csíkos selyemhuzat, azonkívül csak a topolya ruhásszekrény volt a szobában, és az aranysárga új bútorok mellett a múlt, egy régi, barna, üvegajtós könyvszekrény és egy régi, barna kis íróasztal. A könyvszekrényben a régi könyvei, egy üveg illatos akácméz, egy légmentesen elzárható tartóban a soha ki nem fogyó angol tea, azt szerette inni tejszínnel, cukor nélkül. A régi íróasztalfiókban az emlékkönyvei, a naplója, amibe majd' mindennap írt valamit. A naplót rendszeren elzárta a középső fiókba, csak néha feküdt az íróasztalon, de betéve. Kíváncsi voltam, mi van a naplóban, de hát be van téve, és én csak nem nyitom ki. Néha ott tartott magánál vacsorára. Olyankor ő maga főzött. Nem tudom, máskülönben mit evett, de ha elgondolom, a színészek, színésznők hogyan étkeztek, a mi közös vacsoránkat nem mondhatom túlságosan parádésnak, se pazarnak. Meleg kukoricapuliszka hideg tejfel vagy paprikás krumpli kolbászszelet-mutogatóval. Merthogy a kolbászszeletek csak mutogatóba látogattak a krumpli közé. De milyen jó volt az, milyen kitűnő öt-hat órai nem evés után. A találás is eredeti. Három szobája volt. A nagyszobából jobbra is volt egy egyablakos utcai szobája. Ebédlője nincs. Evesre nem sok gondot fordított. Ha valamire vendégségben voltunk, nagyon jóízűen evett, igaz ugyan, hogy evés közben folyton meakulpázott, és azt mondogatta: „Jaj, istenem, én most vétkezem, ennyit enni bűn, de jó, hogy csak ritkán eszem így, de ez a frissen főtt marhanyelv borsópürével és ez a ropogós malacsült fölséges, de vétkezem, hogy meghíznék én, ha mindig így ennék, és hogy örülne a Márkus Emma,²⁶ ha én meghíznék. De nem hízik, inkább koplalok.” Odahaza mindig nagyon mértékletesen élt. Amikor én megismertem, nem ivott, csak vizet, nem dohányzott, nem kávézott, és rendszeren a konyhában evett ő is, a cselédje is. A szobában nagyon ritkán evett ő is, ritkán jövő vendégei. És az étel, amit a vendégnek adott, nem érte meg a sok kellemetlenkedést, amivel az ételt fűszerezte. Ha vendég volt, rendszeren az egyablakos szobában étkeztek. „Vigyázz, ne szemetelj, mert a leejtett morzsákra ideszoknak a bogarak! Ez a Szikszay-féle vendéglő is a házban összebogarazza az egész házat!” Egy alkalommal kidobta egy barátjánőjét, mert a délutáni uzsonna közben valami kellemetlen hírt mondott neki:

- Hallottad, drágám, mit írt rólad az az ember?
- Mit írt?

És a barátónő felháborodva elmondja, micsoda „komiszságok” állanak abban az újságban. Jászai feláll az asztaltól:

- Kelj föl, és menj el, és többé ide be ne tedd a lábadat! Megértted?
- De Mari, az ég szerelmére, mi van veled?

– Hogy mi van velem? Én leültetlek az én szép tiszta szobámban, tejet adok neked, meg szőlőt, meg kenyeret, és te engem megmérgezel a híreiddel. Kelj fel, és menj, és többé ne is lássalak!

A volt pályatársnő felkelt, és elment.

Amikor kettesben vacsoráztunk vagy teáztunk, mert néha tea volt a vacsora tejszínrel, vajjas kenyérrrel, mézzel, a nagyszobában étkeztünk. Egy kis dívány volt a két ablakkal és a közte álló honvédelemlékművel ellenkező oldalon. Hogy mire kellett ott a dívány, nem tudom, mert sose láttam Jászait azon feküdni, de még ülni sem. Mindig széken ült, ha ült. A dívány előtt alacsony asztal, mellette egyetlen szék. Ezen az egyetlen széken ült a nagy Jászai, a díványon én, ő maga hozta be a vacsorát, abban az edényben, amelyikben megfőzte. Egy-egy tányért is hozott, és mindegyikünknek egy-egy kanalat. Minek a villa-kés, ha úgyse használjuk?

– No, most együnk! Tudja, Oszkár, ebédeltem egyszer egy kedves parasztszaládnál. Vasárnap volt, és otthon volt az apjuk is. Csöndben ettünk, szó nélkül. Egyszerre csak a nagy csöndben megszólal a kisgyerek, hogy „apáám, legjobb önnyi”, most én is azt mondom, mikor ezt a nagyszerű puliszkát eszem; hát önnyünk! És „öttünk”. Nagyon ízlett. Néha a tálcán lévő tálát a maradék paprikás krumplival a kettőnk térdére tette, és egy tálból közösen „öttünk”.

– No, Oszkár, ögyön, ögyön, döfögyön, döfögyön, van benne még kolbász is!

Néha ilyenkor összeért a térdünk. A kettőnk négy térde ott a paprikás krumplis tál alatt. A nagy tálca eltakarta ezt az érintkezést, de én éreztem a nagy Jászai két térdét. Néha az egyik térdem a nagy Jászai két térde közé csúszott. Véletlenül! Máskor már megrendeztem az ilyen véletleneket. Később legszívesebben úgy teáztam, puliszkáztam, krumpliztam, hogy a nagy tálca a térdünkön volt. Véletlenül már a kezem is hozzáért a térdéhez a krumplistál alatt, de úgy remegett a kezem, úgy vert a szívem, hogy sietve visszahúztam a kezemet, nehogy észrevegye.

Jászai nem szólt. Azt hittem, nem veszi észre. Néha már nem is kellett krumplis vagy puliszkás tál, anélkül is hozzáért a kezem a nagy Jászai térdéhez. Rémesen izgattott voltam. A nagy Jászain nem látszott semmi izgalom. Nyugodtan látszott beszélni, amíg nekem remegett a lábam.

Nem ismertem még nőt. Az a gyöngéd, ellenkező szárazdajka már rég kiment az emlékeimből, csak most, amikor visszaidézem a múltat, gondolok megint rá. Azóta semmi, semmi. És most a nagy Jászai, aki még most is, ötvenöt évvel később is megreszkettet, ha rá gondolok. Mi ez? Mi lesz ebből? A nagy Jászai észreveszi az én illetlen viselkedésemet, és kidob – gondoltam, és elhatároztam, hogy felhagyok az ilyesmivel. De ha egyedül voltunk, és a közelébe értem, az ördög újra megkísértett, és a kezem újra csak hozzáért a térdéhez. És ő túrte. Nem reagált, de túrte. Nem is veszi észre, gondoltam, a görög szobrok szépségeit magyaráztam remegő szájjal, a nagy Jászai térdével kapcsolatban, és reszkető térdekkal mentem tőle haza, és még otthon az ágyban is rázott a hideg, és elöntött a hőség.

Nem tudtam eligazodni sem önmagamon, sem őrajta, a Jászain. Egyszer aztán valami furcsa történt. A három egymásba nyíló szobája ajtaja mindig nyitva állott, és én nyugodtan sétálhattam végig, keresztbe a három szobán. Sétáltam, sétáltam, jöttem-mentem, a nagy Jászai főzött valamit a konyhán, amikor egyszerre csak észrevettem, hogy az íróasztalán ott fekszik a naplója nyitva. Na most, gondolom, megtudom, hogy írja a naplóját, és mit ír bele. Lehajlok, és olvasni kezdem. Mi ez? Nem hittem a szememnek. Újra elolvasom, kapkodva, hozzá nem érve a könyvhöz, újra meg újra, köz-

ben kifelé figyelve, nem jön-e a nagy Jászai, olvasom. Itt áll írva, az ő keze írása, a mostani dátum: „A kisdíák kínoz, halálosan fölizgat, aztán elmegy, és én itt maradok – egyedül. Mi lesz velem? Mit csináljak?” Ilyen és hasonló szavakat olvastam a naplójában. Persze csak kapkodva, pontosan nem emlékszem a szövegre.

Na tessék – gondoltam –, hát úgy látszik, hogy szabad. Szabad! Szabad? Nem. Úgy látszik, hogy muszáj. Muszáj. De hogyan fogjak hozzá? Hogyan kezdjem el? Hogyan csináljam? Mit csináljak? Ilyen és hasonló kérdések szaladgáltak keresztül-kasul a fejemben, amíg egyszerre gondoltam egy merészet és nagyot, és a paprikás krumplis vacsora után, amiből én alig ettem, remegő szívvel, remegő térddel, el nem mondható izgalommal átvezettem a nagy Jászait az aranysárga oszlopos, topolyaágyas hálószobába. Abban a szobában nem égett a lámpa. A nagyszobából jött át a világosság. A fény rávetődött az aranyoszlopos ágy egész hosszára, mintha csak úgy lett volna rendezve. Hogy én akkor mi mindent éreztem, ma már nem tudom. Nem vezettem naplót. Most, hogy felidézem a múltat, most teljes élénkséggel támadnak fel az akkori események, képek és hangok. Ady Salamon királyának nyolcvan ágyas-szép, számtalan leányzó látta „libánus fa-ágy”-ára gondolok, melynek „Ezüst, erős oszlopai remegnek”, ezen az ágyon is „Gyüretlenek a bársony, puha leplek / S homálya van az aranymennyezetnek”.²⁷ Az aranyoszlopú ágy jobb oldala felőli két le nem függönyözött ablakon bevilágított a hold, és ellenfényt adott a nagyszobai villanylámpa fényének. Ebben a kettős fényű homályban hallottam a nagy Jászai bűgő, remegő, hívó hangját: „Gyere, gyere, gyere!”

Hogyan dobáltam le magamról a ruhámat, cipőmet, hogyan vetköztetett a nagy Jászai, milyen gyorsan, nem tudom, de úgy látszik, a vetköztetés nem volt elég gyors, mert még mielőtt a nagy Jászai közelébe értem volna, nedves lett a ruhám. „Gyere, gyere, gyere!” És én néztem azt a kétoldalról gyöngén megvilágított, hátára dőlt márványkariatidát, mely maga is világítani látszott a félhomályban. „Jövök, jövök!” És mentem, és megöleltem a hátára dőlt kariatidát, és csókoltam, és csókoltam azt a száját, amelyik olyan szépen tudta szavalni Szophoklészt és Shakespeare-t, amint senki más, azt a torkot, amelyből úgy jött ki a hang, mint soha semmi más nőből, azokat a karokat, a kezet, amelyek úgy tudtak mozogni, ha megmozdultak, mint a régi görög szobrok mozognának, ha megmozdulnának.

– Gyere, gyere, gyere!

Én már újra harcra kész voltam, és mentem. Először életemben. Mentem, de alig voltam a karjában, már ellankadtam a gyönyörtől.

– Még, még, még – bűgött, és nyögött, és kért. Kért! Engem kért a nagy Jászai! Engem, a kis növendéket! De minél inkább kért, és én minél inkább akartam a kérésének eleget tenni, annál kevésbé engedelmessé akaratomtól nem függő idegeim, és minél inkább gyönyörködtem a vágyakozó kariatidában, annál kevésbé tudtam a nagy Jászai kívánságának eleget tenni. Ott vonaglott, kígyózott a teste, amíg végre megnyugodott. Megnyugodtam én is, és rövid kis szünet után újra harcba kezdtem. Most már nagyobb és tartósabb sikerrel. Meg látszott elégedve lenni. Csak később mondta: „Tee! Tee! Te megcsalsz! Neked van valakid! Nem szabad a múzsát megcsalni! Megértettél? Nem szabad!”

Amikor aztán hazamentem, az ágyamban végiggondoltam az egész este történetét. Csodálatos, hihetetlen történetét. – Mégis – hogy is volt ez? Újra látom a ledőlt kariatidát, a megelevenedett kariatidát, amint az öle, a karja, egész valója egyetlenegy szót súg, nyög, sikolt: „még, még”, és én már nem vagyok résztvevő, csak néző, sajnálkozó,

szánakozó, majdnem mosolygó néző. Mit akar tőlem? Mindenki csak annyit tud adni, amennyije van. Mit prédikált nekem örökké a szerzetesi életről? Hát ilyen a szerzetesi élet? És aztán mit tudom én, mit kell, hogyan kell. Nem lehet egy kezdőtől tökéletességet kívánni! Tanítson, ha azt akarja, hogy tudjak. Ilyeneket és száz hasonlókat variáltam tizennyolc éves összezavart fejemben, amíg végre elaludtam. Aztán egy darabig folytatódott ez a fura szerzetesi élet, ő nem tanított, és az idő túl rövid volt ahhoz, hogy önmagamtól tanuljak. Vele mindig kezdő maradtam. A nagy Jászai, a legnagyobb magyar tragóda, nem tudott tanítani. Amint a színiakadémián nem tudott tanítani, az ágyban sem értett hozzá. Ő maga művész volt, a legnagyobb tehetség, a legnagyobb művész, de a színjáték és a szerelmi játék nem monológ. Mind a kettőt össze kell a partnerrel tanulni. Én akkor még sem a színjáték, sem a szerelmi játék technikáját nem tanultam meg. Amit csináltam, az mind csak rögtönzés volt. A rögtönzés pedig egyszer sikerül, másszor nem.

Elutazott vendéjátékra Aradra. És tíz napig nem láttuk egymást. Egy-egy levél ment oda tőlem és hozzám tőle, a kedves Munkácsy Mariskával együtt összepakoltuk Médeiát és Élektrát, és elküldtük utána, aztán pár napig semmi hír. Mariska kapott sürgőnyt, hogy a művész mikor érkezik. Kimentünk eléje a pályaudvarra. Az emberek köszöntek, és az állomásfőnök is tisztelettel üdvözölte. Jászai úgy fogadta az üdvözléseket most is, mint mindig, mint a régifajta királynők. Fogadta! Fogadta az üdvözléseket, mint a neki járó köteles hódolatot. Ha a köszönés nem is látszott mindig hódolatnak, ő úgy fogadta mindig, mintha hódolat lett volna. Színész koromban azt szoktam mondani a színpadi némaszemélyzet tömegnek, ha királyt játszottam, hogy hajoljanak meg, hogy mélyen hajoljanak meg, mert a színpadi királyról csak akkor hiszik el, hogy király, ha a tömeg meghajlik előtte. Ez különben az étellel is így van. Ott is a népség, katonaság teszi csak királlyá a királyt. Hódoló alattvalók nélkül nincsen király. A színházban is legkomikusabb az a helyzet, amikor a színész-király színpadra lép, és a szereplők nem hajolnak meg tisztelettel előtte. Jászai úgy tudott jönni-menni az életben is, hogy az emberek nem köszöntek, de tisztelegtek, ha elvonult előttük. Hogy a háta mögött néha mosolyogtak a nézők, mit tesz az? Kit nem mosolyognak meg? Kit nem gúnyolnak ki az emberek a hátuk mögött? Még a zsarnokot is, az életük és haláluk korlátlan urát. Csak ha szemben állnak vele, száll inukba a bátorság. Vagy leszűrják. De gúnyolni szembe nem merik. Jászaival is így volt. A háta mögött kigúnyolták, kifigurázták, utánozták a furcsaságait, a hangját, a mozdulatait, amelyek még hibáikban is százszor értékesebbek voltak, mint a gúnyolók egész nyomorúságos egyéni életüké.

Két ilyen utánzási esetet mondok el. Én akkor már rég nemzeti színházi tag voltam, tele voltam nagy szerepekkel, de a bámulatom, az imádatom sohase csökkent iránta. Úgy belemélyedtem a bámulatába, hogy minden hangja, minden mozdulata megrögződött a lelkemben, és a megtévesztésig pontosan tudtam utánozni. A kisikló hangját, a mélyből a magasba szökkenő, szinte átmenet nélkülinek látszó sikolyát, sírását, szipogását, könnyes-zokogó beszédét, mindezt úgy utánoztam, hogy átéreztem a Jászai érzéseit, és kicsordultak a könnyeim, valóságos, érzésből fakadó könnyeim. Persze furcsa volt, hogy én, a férfi, ilyen női színjátszást utánzok. Nem is utánoztam soha mást, sem nőt, sem férfit, sem színpadon, sem az életben, sem komolyan, sem tréfából, csak diákkorom szerelmét, Jászait. A színészek mulattak az utánzásomon, és egy délelőtti próbaszünetben azt mondja Jászai: „Te Oszkár – ő az óta az első éjszaka óta tegezett, én őt sohasem –, te Oszkár, azt hallom, hogy te engem jól tudsz utánozni, hadd hall-

„juk!” Én nem soká kérttem magamat. Szerettem a Jászai hangját hallani, az ő érzéseit érezni, és eljártszottam, eldaloltam hangról hangra, érzésről érzésre *Sapphó*-beli nagymonológját.²⁸

– Te Oszkár, hát ez szép, ez szép.

– Elhiszem azt, hogy szép. Hát mit gondol, elmondanám én ezt, ha nem volna szép?!

Egy másik utánzásról is beszámolok. Kertész Ellának²⁹ voltak fiatal korában ilyen „utánzási számai”. Sok színésznőt, színészt tudott jól-rosszul, de mindenesetre hatáson és a másik kárán mindig szívesen mulató jókedvű társaságok szórakoztatására utánozni. Irsai Artúréknál,³⁰ a Nemzeti Színház orvosánál volt nagyobb társaság. Színészek, írók és privátok. Vidámság, jókedv, halljuk Kertész Ellát, halljuk... kiáltották, miután egy-két énekest már meghallgattak. Ella előlép, és utánozza a színészeket, amint a vendégek kívánták.

– Jászait! Jászait! Halljuk Jászait!

– Nem, most nem, a nagyságos asszonyt tán zavarná.

A háziasszony, a kedves Irsainé, odamegy Jászaihoz:

– Miria – így hívták belső barátai –, ugye szabad, ugye megengeded?

– Hogyne, hogyne, hogyne. Csak tessék, tessék, tessék.

Kertész Ella rákezd, és utánozza Jászait. Meglehetősen brutálisan, erősen karikírozva, de a más csúfolásán mindig mulató közönség nevet és tapsol.

– Na, hogy tetszett, Miria? Hogy tetszett neked? – kérdezi a kedves háziasszony.

– Nagyon jóóó, nagyon jóóó – mondja Jászai –, de én nem – zsidózik!

A társaság újra nevet, megvan a hatás.

– Beregit, Beregit, halljuk Beregit a *Bizáncban*, Beregit a *Bizáncban*, Beregit a Konstantin császárbán! Halljuk a Konstantin császárt!

Erre a drága Jászai felugrik a székéről, és összeszeszi a két kezét, mintha imádkozna, könyörögne, de szinte parancsolva mondja:

– Ne, ne, azt ne, kérem, azt ne!

Sose felejttem el Jászainak ezt a kedves, parancsolva kérő hangját, mozdulatát. Mintha valami neki nagyon drágát akarna megóvni azzal a pár szóval, hogy „Ne, ne, azt ne, kérem, azt ne!” Köszönöm ezt az érzést, kedves Jászai. Nem mintha bántott volna engem, ha kifiguráznak, sőt ha azt hallottam, hogy valamelyik színinövendék jól tud engem utánozni, megkértem és cigarettával ajándékoztam meg, hogy utánozzon, sőt ha tehetséges volt az utánzás, ki is javítottam, és megmondtam, hol a hiba, és hol kell a karikatúrán valamit változtatni. A kitűnő Abonyi³¹ még tizenöt évvel a *Bizánc* premierje után³² is olyan nagyszerűen utánozta Konstantin szerepem végjelenetében való dikción felépítését, minden hangját, szünetét, fokozását és lezárását, hogy örömöm telt benne, hogy hosszú szünet után újra találkoztam régi magammal.

Amikor Jászai hazaért aradi vendéggjátékáról, valami furcsa izgatottságot vettem rajta észre. Nem tréfálkozott, keveset beszélt a vendéggjátékkal kapcsolatos élményeiről, kérdeznem kellett tőle, mi hogyan volt, milyenek voltak az előadások, nem volt-e baj a színészekkel, holott addig mindig ő vitte a szót, és valami szokatlan leányos szívenkezt éreztem ki a hallgatásából. Mivel, hogy túl nagy a temperamentuma, nem nagyon tud titkolózni, és ha izgatják, kibuggyan, kiforr belőle minden, hamarosan megtudtam, hogy beleszeretett valakibe, és a vendéggjátékait is azért hosszabbította meg újra és újra.

Hogy kibe szeretett, azt persze nem kérdeztem, az úgyis mindegy. Majd elmúlik az is, és következik az új, akkor legalábbis így gondoltam, és nem számítottam rá, hogy

majdnem egy szenzációs napihír második bekezdésénél tartunk, amikor csak egyszerre észreveszem, hogy a díszes topolyaágy melletti kisasztalon egy fene nagy, régi fajtájú hatlövetű katonai forgópisztoly fekszik.

– Hát ez mire való? Minek van ez itt?

– Tegye csak le, ezentúl ez ott fekszik.

– Betörőtől fél? Már a vasajtó sem elég, amit a rendes ajtaja elé csináltatott. Azt hittem, az a vasajtó csak arra való, hogy kívülről zárja be, ha elutazik. Most már ezt az ágyút készíti ide? Ne féljen, nem tör be magához senki.

– Már be is tört, már be is... – és pityereg, a nagy Jászai pityereg.

Hát ezt is tudja a nagy Jászai, a hatalmas Jászai. Baj van, gondoltam, ide női segítség kell. Egy cédulára írok pár sort anyámnak, hogy felkészülhessen arra, ami rá vár, ha ideér, és a cédulát a cseléddel elküldöm haza. Nemsokára megérkezik anyám. Kimegyek eléje a nagyszobába, és pár szóval elmondom neki kapkodva, amit tudok, és hogy az a hatlövetű kéziágyú ki van készítve az ágya mellett.

– Amíg én Jászaival beszélek, te dugd el a revolvert – mondja anyám, és bemegyünk együtt a hálósobájába.

Jászai apatikusan ül a nyugágyon, háttal a revolvernek. Anyám leül Jászaival szemben. Én a Jászai háta mögött állok, háttal a revolvernek. A két asszony nem köszön egymásnak. Anyám úgy jön be, úgy ül le ott, mintha beteget látogatna. Vagy kondoleálna. Nem szól. Sem a kondoleáló, sem a gyászoló. Végre megszólal anyám:

– Menj ki, fiacskám, ne zavarj most bennünket!

Megyek ki a szobából, de közben már a nagy hatlövetűt bedugtam a nadrágom korcába. Ellenben nem tudtam hova rejteni. A Jászai lakásában nem volt rejték hely. Minden nyitva feküdt. Az íróasztalfiókon kívül nem volt rejték hely. Annak a kulcsa pedig Jászainál van. Járok ide-oda, hova dugjam, hova bújtassam ezt az ágyút, de nem találok megfelelő helyet. A kisszoba alacsony díványa alá nem lehet, azt Jászai örökké kontrollálja, nincs-e alatta por. Az előszobai szekrény magas, oda csak létrával lehet feljutni, a létra pedig a cselédszobában van. Megyek az előszobába, vissza a nagyszobába, amikor a hálósobából már jön ki Jászai anyám. Jászai mintha derűsebb volna, mint előbb, én legalább úgy láttam.

– Fiacskám, mi most megyünk haza. Ónagyságának dolga van.

– Köszönöm, hogy eljött, és ne vegye kérem rossznéven, hogy most nem tartóztatom, de én sose kések el próbáról, és nem akarom a késést most vénségemre elkezdeni. Éppen elég sokról késtem le az életemben. Oszkárt holnap tán láthatom. Isten velük, és köszönöm.

– Majd rendbe jön minden – mondja anyám –, szegény asszony beleszeretett valami vidéki komikus színészbe, és ezt a szegény komikust és a szerelmét nagyon tragikusan veszi.³³ Majd elmúlik ez is. Jászainak minden szerelme egy-egy szerep. Egyik szereppel nagyobb sikere van, másikkal kisebb. Egyik rövidebb ideig van műsoron, másik hosszabb ideig. De végre minden szerep lekerül a műsorról, és nem marad más, csak az emlék. A siker vagy a bukás emléke. Azért beszélek erről olyan sokat, mert terád gondolok. Mint ahogy terád gondoltam akkor is, amikor vele beszéltem. Jászai már sok szerepet játszott. A színpadon és az életben is. Nem is emlékszik valamennyire. Ezt mondtam az előbb neki is. Ezen gondolkozott el. Megfogta a kezem fejét, a szemembe nézett úgy, hogy többet nem is szólhattam. Aztán egy kis szünet után azt mondta, „köszönöm, megértettem”, felállt, és elbúcsúztunk. Megölelt, sokáig tartott átölelve, és megcsókolta mind a két arcomat. De ez nekem nem fontos. Nekem te vagy fon-

tos. Drága fiam! Te még csak most kezded el. Az életedet és a pályádat is. Jegyezd meg magadnak: minden elmúlik. Minden szép és jó, éppúgy, mint minden csúnya és rossz. Nem is az a fontos, amit átélsz, hanem annak az emléke. Minden elmúlik. Erre gondolj az örömeidben és a szomorúságaidban. Nem fogsz féktelenül örülni és nem fogsz kétségbeesni szomorúságodban. És mindenben van valami szép. Az örömben az, hogy volt. A bánatban az, hogy utána öröm következik.

Ilyeneket és hasonlókat mondott az én egyetemet nem járt, érettségít nem tett egyszerű, dolgozó édesanyám.

Pár nappal később a Nemzeti Színház udvarán odajön hozzám a mindig tréfálkozó, kicsit nagyképű, hivatalos igazgatósági leveleket vagy szerepeket jobb-rosszabb viccekkel kézbesítő szereposztó: Kóré Sándor.³⁴

– Mondja, kérem, kisdiák: hogy áll most a nagyvilág? Jászaiért epedek, viszek neki szerepet. Tessék megmondani, kérem, otthon van most a művésznő? Olyan nehéz ez az új szerepe, hogy nemcsak neki lesz nehéz eljátszani, de nekem is nehéz kétszer elvinni.

Megnézem a szereposztókönyvet. És megemelem a szerepet. Nehéz a szerep, még megemelni is nehéz. Sejtelmem sincs, ki ez a Tudor Mária.³⁵

Elmegyek a Múzeum könyvtárba. Ott engem jól ismernek. Megnézem. Még könyvet is kapok róla. VIII. Henrik első feleségének a lánya, apja kitagadta, és csak halála előtt ismerte el, második örököséül nevezte ki végrendeletében, de sem ő, sem a fiútestvére nem uralkodtak soká, így kerülhetett trónra Angol Erzsébet. Két könyvet kaptam kölcsön a könyvtárból, és vittem fel Jászainak. Már ott ült az új szerepe az ölében. Átadom a két könyvet, örül, nagyon örül. Már lapoz is benne. Kezdi olvasni. Rendben van, gondolom, most egy darab ideig összedőlhet körülötte a világ. Új szerep, új feladat, készülődés, tanulás, próbák. Most már minden rendben van. Az élet új szerepe elhalványodik az új színpadi szerep mellett, olyan becsületes, kötelességtudó, felelősségteljes, tiszteletre méltó igazi tehetségnél, mint Jászai Mari.

Jegyzetek

1. Jászai Mari a tragikus körülmények között elhunyt Nagy Imre helyét töltötte be 1893 szeptemberétől a színiakadémián, s betegsége miatt hagyta abba tanári munkáját.

2. Jászai Mari 1890. december 30-án játszotta először Szophoklész drámájának címszerepét.

3. Mihályfi Károly (1857–1936) – 1880-tól a Nemzeti Színház tagja. Nagy Imre után, Beregi Oszkár előtt ő játszotta a fiatal hősöket.

4. Felekyné Munkácsy Flóra (1836–1906) – 1855-től a Nemzeti Színház tagja. Szépsége mindenkit lenyűgözött, játéka a drámai szerepekben azonban nem volt átütő.

5. Csiky Gergely fordításában így hangzik a dialógus: „Élektra: Kétszer vágj hozzá, ha

tudsz. Klütaimnésztra (a palotában): Oh, jaj! Másodszor.” (Szophoklész: ÉLEKTRA. Görög-ből fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Csiky Gergely. 5. kiadás. Bp., 1911. 60.)

6. A Nemzeti Színház bérháza az 1869-ben megvásárolt saroktelken 1875–1876-ban Skalnicsky Antal tervei szerint épült fel. A bérház jövedelmét a Nemzeti Színház céljaira fordították.

7. Somló Sándor, eredeti nevén Hlavaty Ödön (1859–1916) – 1885–1887 és 1890-től játszott Aradon. 1893-tól a Nemzeti Színház tagja, 1902-től 1908-ig igazgatója; költő, drámaíró. YORICK című kötete 1893-ban jelent meg.

8. Vadnay Vilma (1862–1918) – pályáját a

Népszínházban kezdte, 1882-től 1893-ig vidéken szerepelt.

9. Somló Sára (1886–1970) – a szobrászat mellett irodalommal is foglalkozott. Verses- és novelláskötetei jelentek meg.

10. Dunst Elemér elégséges eredménnyel elvégezte a színiakadémiát, s az iskola értesítője szerint vidéken kapott szerződést az 1895–1896-os évadban.

11. Racine BRITANNICUS című drámájában 1899. december 22-én játszottak először együtt. Jászai Agrippina szerepét, Beregi a címszerepet alakította.

12. A Sudermann-darab bemutatója 1894. április 6-án volt a Nemzeti Színházban.

13. Ifjú Nagel Ottó könyvkereskedése a Múzeum krt. 2. sz. alatt állt.

14. Szikszay Ferenc A Nemzeti Színházhoz elnevezésű vendéglője a Kerepesi út 1. sz. alatt működött.

15. A Molnár György-féle Budai Népszínházról van szó; Jászai 1867–1869-ben játszott itt.

16. 1897. augusztus 16-án zajlott le a nevezetes esemény. Beregi Oszkár ekkor katonai szolgálatát töltötte.

17. Munkácsy Mariska (1867–1912) – a Nemzeti Színház (1889–1896, 1902–1912) és a Vígszínház (1896–1902) tagja.

18. Lánczy Ilka (1861–1908) – a Nemzeti Színház (1884–1896, 1900–1908) és a Vígszínház (1896–1900) tagja.

19. Ódry Árpád (1876–1937) – a Nemzeti Színház tagja (1905–1937), a Színművészeti Akadémia igazgatója (1930–1937).

20. Alexander Girardi (1850–1918) – 1874-től a Theater an der Wien, 1896-tól a Raimund Theater, a Deutsches Volkstheater, 1917-től a Burgtheater tagja.

21. Helene Odilon (1865–1930) – 1891-től a Deutsches Volkstheater tagja. Alexander Girardi a második férje volt.

22. Girardi felesége Ludwig Bösendorfer mostohalánya: Leonie Latinovics de Bösendorfer, azaz Leonie Latinovics de Borsod.

23. Az Adria Biztosító Társaság, Riunione Adriatica di Sicurtà, 1838-ban alakult, székhelye Triest volt.

24. Valószínű, hogy Erdős Aladáról, a társaság ügyvezető igazgatójáról van szó.

25. Lenkei [Schenker] Hedvig (1877–1970) – 1896-ban ő mondta a PROLOGUS-t a Vígszínház megnyitóján. A Vígszínház (1899–1903) és a Nemzeti Színház (1903–1914) tagja.

26. Márkus Emília (1860–1949) – 1877-től volt a Nemzeti Színház tagja, Jászai Mari örök riválisa.

27. Ady Endre: ÉLET HELYETT ÓRÁK.

28. Grillparzer SAPHO című drámáját 1893. november 24-én mutatta be a Nemzeti Színház.

29. Góthné Kertész Ella (1878–1936) – a Nemzeti Színház (1897–1898), a Vígszínház (1903–1910, 1911–1921, 1924–1936), a Magyar Színház (1910–1911), a Renaissance Színház (1921–1922) tagja.

30. Irsai Artúr (1855–1918) – Korányi Frigyes asszisztense (1883–1913), egyetemi magántanár (1885-től), a „Dunabalparti” kórházak igazgatója (1912-től), a Nemzeti Színház gégeorvosa.

31. Abonyi Géza (1894–1949) – a Nemzeti Színház tagja (1918–1949), Beregi szerepeinek örököse.

32. A bemutató 1904. április 22-én volt. Abonyi Géza 1927. június 13-án játszotta először Konstantin császárt.

33. Miklós Jenő is hasonló történetet jegyzett fel JÁSZAI GAVALLÉRJA című frásában (OSZK Színház történeti Tár, Analekta 578). Eszerint Jászai Magda szerepét játszotta vidéken, s itt megismerkedett Pilisi Lajos színésszel, s együtt tértek vissza a fővárosba. Miklós frásában azonban nem szerepel a város neve.

34. A Nemzeti Színház szerepkihordóját valójában Kóré Istvánnak hívták.

35. A történet kis szépséghibája, hogy Jászai Mari Mária királyné szerepét Victor Hugo TUDOR MÁRIA című drámájában már 1893. október 6-án eljátszotta.

FIGYELŐ

EGY TORONYKÖLTÉSZET CHIAROSCURÓJA

Kukorelly Endre: *H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.*
Jelenkor, 1998. 120 oldal, 990 Ft

„Mert az, hogy már alig vagy, még elég a levészhez”
(VI. R)

1. A szerző(k) és szöveg(eik)

Félreértés ne essék, Kukorelly Endre új kötetének a címe *H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.*, akárcsak egy néhai, szerencsétlen sorsú német költő nevének *kilenc betűje*, de nem a neve. A név ugyanis a legszorosabb kapcsolatban áll azzal a személlyel, akit jelöl. Feltételez tehát egy személyt, illetve a kimondása révén rögtön kettőt, azt a másik személyt is, Kukorellyt, aki ezt a nevet leírja. Egészen más a helyzet azonban, ha csak a név betűiről van szó. Ebben az esetben nincs megszóltott, felidézett, utalt személy, következésképpen a megszólító személye is zárójelbe tétetik, a mű maga nem dialógus, nem két költő vagy netán két életmű párbeszéde. Sőt még arról sem beszélhetünk, hogy ők ketten, Kukorelly és Hölderlin volnának jelen szöveg szerzői. Itt nem beszél senki, csak szöveg van, amely lényege szerint intertextuális. Roland Barthes-ot idézve: „Minden szöveg egy másik szöveg intertextusa, tehát maga is az intertextushoz tartozik, amit nem szabad összekeverni a szöveg eredetével, ha a mű »forrásait« és a »rá gyakorolt hatásokat« keressük, azzal csak a leszármazás mítoszának tesszünk eleget. Az idézetek, amelyekből a mű felépül, anonimek, visszakereshetetlenek és mégis már olvasottak. Idézőjel nélküli idézetek. A mű nem börtönje föl a monisztikus filozófiákat, melyek számára a pluralitás maga a gonosz. Ezért ha a műhöz hasonlítjuk, a szöveg mottója az ördög által megszállt ember szavai lehetnek: »légió a nevem, mert sokan vagyunk« (MÁRK 5,9).”¹¹

Az intertextualitásnak ezt az alapelvét már csak azért is fontos szem előtt tartanunk, mert Kukorelly kötete egyfelől könnyen csábitathat egy Hölderlin-filológust arra a tévútra,

hogy a forrásból, azaz Hölderlinből magyarázzon. Nehéz ezt a csapdát elkerülni, mert minden allúzió, idézet, verscím asszociációk sorát idézheti fel. Másfelől azonban, ha meg lennék győződve arról, hogy az érintkezések keltette asszociációk mind üresek, vagyis a semmibe vezetnek, akkor meg sem kísérelném ezt a kritikát. Mindenekelőtt tehát alapelveként le kell szögezmem: Kukorelly kötet nem magyarázható Hölderlinből, nem értelmezhető a két költészet pusztá egymásra vonatkoztatásával, az anagrammatikus cím azonban mégsem üres. Az olvasónak először is alá kell rendelődnie a szöveg amaz intenciójának, miszerint valóban „légió” a neve, vagyis szövegtöredékek, jelölt és jelöletlen idézetek kombinatorikus összefűzéséből, játékos, komoly és komolytalan, „üres” és egyúttal jelentésteli összeillesztéséből a *H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.* betűjáték, anagramma, névkirakósdi egy meghatározott jelölt személy, jelentett nélkül. Másodsorban azonban véleményem szerint nincs olyan olvasás, illetve pontosabban fogalmazva én magam nem tudok úgy olvasni, hogy ne volnának kérdéseim a műhöz. Gadamerrel szólva, nem tudok költői szöveget elképzelni, ami maga is ne egy kérdésre adott válasz volna, s ebben a vonatkozásban továbbra is e kérdés újrafelvetését látom kritikusai értelmező feladatommak.

2. Miért éppen *H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.*?

A Hölderlin-kutatásban általánosan ismert az a bizonyos székepszissel fogadott jelenség, miszerint mindenkinek megvan a maga saját „magán”-Hölderlinje. Ezzel a vonással ez az életmű mondhatni egyedül áll: még a leghermetikusabbak között sem találni olyan költőt, akiről ennyire végletesen ellentétes, sőt egymással kapcsolatba sem hozható értelmezéseket lehetne felvonultatni. Egyesek számára Hölderlin a görög aranykorba visszavágyó, a realitások elől menekülő romantikus vizionárius költő, mások számára mindenekelőtt a boldogtalan szerelmes, Bertaux óta nem az idealista, hanem a jakobinus konspiratív politikus, az egyik értelmezés szerint az elborult

elméjű nagy klasszikus, a költészet, a nyelv súlya alatt megroppant finom lélek, mások szerint egy végül hazataláló meghasonlott modern intellektuel, megint mások szerint olyan zseni, akinél költészet és pszichózis egymást feltételezi. Műveit olvassák a klasszikus himnuszköltészet remekeiként, romantikus töredékeként, „a költészet költészeteként” – azaz az egyik első, tudatosan önmagára mint nyelvre reflektáló versbeszédként, de olvasásuk olyan topográfiai lenyomatokként is, mely a papírlapok által meghatározott térbeliségben egy szövegvilág térképeként olvasandó. Hölderlint idézni tehát már önmagában is mindent és semmit sem jelent.

Ám ha fenntartjuk is a referencia önmagában való, totális nyitottságában megmutató ürességét, mégis azt tapasztaljuk másfelől, hogy Hölderlinre hivatkozni, őt idézni – vagy ahogy Kukorelly az „idézés” ellen tiltakozva mondja, őt *használni* – nagyon erőteljes gesztus. A Hölderlin-szövegeknek ugyanis sajátos erőterük van, olyan nyelvi fölényük, ami rögvést dominánssá teszi a legkisebb töredéket is, stílusában olyan sajátos fenség és pátosz rejlik, amivel maga alá gyűri az olvasóját. Vagyis van Hölderlinben egy olyan súlyosság, ami eleve ellentmondani látszik az idézés könnyedségének, ami akaratlanul is súlyt kölcsönöz minden átvételnek, áthallásnak. Éppen ezért, ha egyetlen rövid állításban összegeznünk próbálnám Kukorelly költészetének viszonyulását Hölderlinhez, akkor a fentiek tudatosításának következményeként ezt a viszonyt sajátos *nekifeszülésnek* nevezném: a kötetbe foglalt minden egyes Kukorelly-szöveg részenként, mondhatni *betűnként* is és a maga egészében nekifeszül a hölderlini költészetnek magának, illetve az egyes kiragadott idézett hölderlini szövegtöredékeknek. Ebben az egymásnak feszülésben az egyik egy hatalmas sziklatömbre emlékeztethet bennünket, fészes, komor hegységre, mondjuk magára a Parnassosra felhőbe nyúló ormaival és mély szakadékaival együtt. A másik, a nekifeszülő erő pedig olyannak tűnhet, mint az esővíz, a repedésekbe beszivárgó, a legkeményebb követ is szétbomlasztó nedvesség, lassan folydogáló esővíz, mely esetleg még hullámozik is, noha nem több csordogáló erek szétfolyó hálójánál. Egyfajta sajátosan bomlasztó beszédfolyam, beszéd-

történéis, mely mégis szüntelenül ütközik valamivel, ezzel a sziklával, nem tud mellette békésen elcsordogálni.

Van tehát ebben a találkozásban valami abszurdum, végletes idegenség, valami fel-foghatatlan, és sajátos módon éppen ez az inkommenzurabilitás az, ami hitelt adhat a műnek, ami egyáltalán lehetségessé teszi Kukorelly vállalkozását. Mit is értek ezen a végletes idegenségen? Először is ez már bizonyos mértékig a nyelvek különbözősége miatt is adott. A német idézetek egy németül éppen értő, de mindenfajta kétnyelvűségtől távol álló költő esetében eleve az *idegent*, az alig érthető *mást* jelentik. Ebben Kukorelly idegen nyelvi idézettechnikája nem tér el alapvetően olyan klasszikus példaktól, mint amilyen mondjuk Ezra Pound. Az idegen számára nem válik még pillanatnyilag sem otthonossá – noha ugyanakkor vele szembe sem lehet állítani semmit, ami biztos sugallhatná ellentétét, az otthonost.² Mintha a versciklus egyetlen mozgásfolyamatot írna le, útban levést „az országhatár” felé, olyan utazást, amely végül is a senki földjén halad, nem az otthontól az idegen felé vagy megfordítva, hanem szüntelenül a határt járja körül: „*Alltam az út közepén, a három madarat figyeltem*” – írja a cikluszáró, Tandori Dezsőnek ajánlott darabban. „*Meg azt a valamit amott, ami persze hogy van, van és nincsen, mert az épp a határ.*”

Kukorelly magyar nyelve tehát nem hat anyanyelvként a Hölderlin-szövegek mellett vagy ellen, semmiképpen sem az evidenciák nyelve, amelyben egy-egy szó, nyelvi fordulat, költői kép vagy toposz megszokottan, otthonosan utalna arra, amire várnánk, hogy vonatkozik. Sőt még egy sajátos szerepcserét sem észlelünk ebben az ütköztetésben, olyat, ahogyan az idegen rendszerint felszólít minket arra, hogy reflektáljunk a sajátunkra, hogy egyúttal azt is bizonyos távolságból, mint kvázi idegent tudjuk szemlélni, és fordítva, az idegent pedig mintegy elsajátítsuk. Nem, ilyesfajta dialektika nem jellemző Kukorellyre. Nem teremt kölcsönviszonyt a német idézetek és a magyar szöveg között. A relatíve „saját” szöveget is elidegeníti ugyanis az, hogy sajátosan el van rontva, el van idegenítve, annyira, hogy gyakran félresikerült idegen nyelvi fordításnak tűnhet. Ebben a vonatkozásban Kukorelly következetesen

folytatja korábbi poétikai törekvéseit, amelyet sajátos „nyelvrontás”, nyelvi helytelenység, mondhatni nyelvi idegenség jellemez. Másrészt mintegy imitálja is ezzel Hölderlint, amennyiben a H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.-ben ezek a sajátos grammatikai jelenségek mint ha egy rossz, esetlen, ám mégis valamilyen idegen szükségyszerűségnek engedelmeskedő fordítást szimulálnának, valamiképpen Hölderlin ama Sophoklés-fordításához hasonlatosan, amely nyelvi abszurdumaival, álgörög németiségeivel együtt lett hiteles nagy költészet.

Nem idegen és saját ütközik tehát a kötetben, hiszen mindvégig kérdéses lehet, mi is az az idegen és mi is az a saját. Az utóbbi épp úgy idegen lett, amiképpen az előbbi is lehetne éppenséggel saját, ez persze pusztán látzat, de úgy tűnhet, mintha elsajátítható lenne, ha persze a költő akarná ezt. De nem akarja. Mintha a szöveg egésze egyfajta sajátos, össze nem passzoló együttírás terméke lenne. A felhasznált Hölderlin-törédek gyakorta parafrázisok, sőt néha, az elsajátítás kényszerét jelezve, le vannak fordítva, és így kerülnek bele a versbeszédbe – vagyis néha „illeszkednek”, már amennyire a kombinatorika és az összeszövés lehet illeszkedés –, máskor pedig éppenséggel *sehogy sem illeszkednek*, megszakítják, megtörik, elmetszik a versbeszéd fonálát. Gyakran olyan parafrázisokká deformálódnak, melyek *válaszolnak* az eredetinek, mintegy visszabeszélnék neki, hangsúlyosan mást mondanak, mint ő. Így szól vissza a VIII. 2-es darab Hölderlin PATMOS-szövegének: „*De aki él, az nem figyel.*” Vagy az AN-DENKEN (EMLÉKEZET) című versnek: a VIII. 6-os, annak szélirányú emlékezetmozgását tagadva: „*Fújt a szél, és ha jól gondolom, kelet felől fújt. Kelet, szagok. Kelet, szagok, elfelejteni.*”³

Az egyik meghatározó mozzanat tehát a nekifeszülés a hölderlini költészet masszív sziklatömbjének. A másik viszont egy sajátos affinitás, ami az „újraírás” hybriseként is értelmezhető. Hiszen:

„*A legnagyobb történetek az ég
s a föld között
zuhognak mindig el.*”

Ez az ég persze másik ég, és a föld is másik föld, ahogyan a kenyér és a bor sem ugyanaz, mint Hölderlinnél. Hiszen: „*Kenyeret és bort*

már nem úgy veszünk. / Nem úgy van véve. Nem mintha most / rosszabb volna, a helyzet, talán még jobb is, vagy / biztos, hogy jobb, / mert régi szép idők, azt hiszem / nincsenek, nagyjából / éppen úgy terem mindez, ha / senki nem is veszi úgy.” Maguk a „történetek” pedig, melyek épp jelentéktelenségük folytán nevezhetők csak a „legnagyobbaknak”, nem az emlékezet történetei, mely az idő csúcsait köti össze, s ezzel történelmet formál, nem a sasszárnyakon repülő géniusz beszédének megörökítése, hanem ezek a történetek rendszerint a féléberség, az elalvás vagy félébredés pillanataiban villannak fel, egy félig- vagy alig-lét pillanatainak a rögzülései, melyeket az emlékezet s ezáltal a nyelv sosem ragadhat meg, ismételten a felejtés kútjába zuhannak, vagy egyszerűen kicsúsznak a beszédből.⁴ Rögzülésük pedig leginkább olyan íráshoz hasonlatos, melyet a párával befutott üveglablakra firkálnak:

„*de mi tart itt. Rajzolat
folyó, kanyar, levél, villám, csöpp
rajzolás, pára és esővíz
az üvegen.*”

(VIII. D. CHIRON)

Képek, szavak, melyek szüntelenül kicsúsznak a kezünkéből, elfolynak, lecsorognak anélkül, hogy kibetűzhetnénk őket és megragadhatnánk belőlük valamit is. Ha pedig mégis megragadjuk őket, ha úgy hisszük, hogy végre birtokoljuk azokat, akkor – Kükorelly kifejezésével élve – „*elragacosodnak*”, „*odaragadnak*”, s ez rosszabb mindennél.⁵ Ez „*fegyelmezetlenség*”, reflektálatlan bornírtság, ahhoz hasonló, mint amikor az embernek „*anyanyelve hangja csúszik ki száján egy olyan országban, ahol nem értik.*” „*Der Menschen Worte verstand ich nie*” – mondja Hölderlinnel az egyik első ciklusbeli darab, hogy azután hozzátegye: „*Ez a mondat nekem se jelentett soha semmit.*” (I. 8. N.) A hölderlini úgynevezett „negatív teológia”, a fundamentális hiány nem hiány tehát többé, nem a beszélőnek vagy magának a nyelvnek csődöt mondása, hanem egyszerűen az értelemvesztés regisztrálható közömbös tényállása. Ezáltal a nyelvi idegenség egyszersmind új költői lehetőséggé válik, a másokkal beszélés egyszersmind tautologikus „fordítás is”, „ugyanan-nak ugyanarra” fordítása:

„Ez egy új hely, és
 máris menni minden megy elég jól.
 Másokkal beszélni, más nyelven,
 egyszer még le is fordítottam véletlenül
 ugyanazt ugyanarra. Vagy majdnem ugyanazt,
 majdnem elfelejtettem, micsodát”

– olvassuk a BROT UND WEIN görög disztichonjainak imitációjával. Kukorelly kötete tehát nekifeszül a magyar lírában – főleg Pilinszky nyomán – ismert Hölderlinnek, hogy megkonstruáljon egy másikat, egy új toronyköltészetet, a félfény, az alig-lét, a szüntelen elalvás és felébredés, emlékezni akarás és feledés alig-létének líráját: „Mert az, hogy már alig vagy, még elég a levéshez.”

3. De mégis miért Hölderlin (sic!)?

A kötet kilencszer ismétli meg az anagrammát, amely ugyancsak kilenc betűből áll. A betű mindig mintegy hívó szóként is működik, amennyiben vele kezdődik a hozzárendelt szöveg. Mintegy megindítja tehát a versbeszédet, sajátos lökést ad neki. A kilencszer ismételt kilenc szöveg azután újfent a kilences szám szerint tagolódik. Vagy kilenc mondatból, vagy kilenc szakaszból áll, vagy valamilyen más akadályként, a költői „fegyelem” elősegítőjeként jelenik meg a kilences versszervező erőként. Vajon van-e ennek a számszerűségnek poétikai üzenete, vagy pusztán „véletlen”, amilyen „véletlenszerű” az, hogy Hölderlin neve éppen kilenc betűből áll?

Ha Hölderlin és a kilences szám kapcsolatát vizsgáljuk, mindenekelőtt hivatkoznunk kell arra, hogy költészetében köztudottan nagy szerepe volt a 9-es számnak és a 3x3-as, úgynevezett triadikus struktúráknak. A himnusz-költészet egyetemes alapelvének deklarált triadikus felépítést Hölderlin közismerten Pindarostól vette át, s bizonyára tudomása volt arról is, hogy a 9-es szám az apollóni szent költészet titkos száma. (A mitológiai történet szerint Létó kilenc napig vajúdott, amíg megszülte a szent ikerpárt, Apollónt és Artemist. Emiatt tagolódot a delphoi kultuszév is kilenc hónapra, továbbá ugyanezen szimbólika érvényesül abban is, hogy a múzsák éppen kilencen vannak.) Ezt a strukturális elvet szigorúan követi például Hölderlin egyik legnagyserűbbnek tartott költeménye, a BROT UND WEIN, amelyik nemcsak a strófaszerkezetben, de az egyes strófákon belül is

triadikus, 3x3-as tagolású. Kevésbé szigorúan viszont szinte valamennyi himnuszának terében érzékelhető ez a számszerűség.

Ha tehát ez a számszerűség a himnusz-költészet genezisével, apollóni fenségével áll kapcsolatban, akkor kézenfekvő, hogy ez is a Kukorelly-féle nekifeszülés tárgya. Hiszen mi sem áll távolabb ettől a lírától, mint a himnusz fenség és magasztosság. És ezzel együtt persze a klasszikus költői poétika is, Hölderlin, a himnusz-költő. Kukorelly tehát a 9-es szám idézésével egyszerűen meg is fordít egy hagyományt, a pindarosi-hölderlinit. Illetve egyúttal megfordít egy másik, sokkal közelebb eső hagyományt is, a magyar költészet eddigi sajátos, a romanticizmus búvkörében mozgó Hölderlin-recepcióját is Szerb Antaltól Pilinszkyt át Báthori Csabáig. Amikor Kukorelly a 9-est anagrammatikusan olvassa, s költői kombinatorikájának alapjává teszi, egyúttal visszajára fordítja a német költő romantikus recepcióját. *Józanul kalkulatív-
 vá alakít minden fellengzősége*t, gyakorlativá, technikaivá tesz minden költői nagyravágyást. Anélkül persze, hogy ezzel szabályokat vezetne be, hiszen épp a szabályok változandósága, szüntelen áttolódása másik nyelvi térbe – ez e költői játéktér fő ódai vagy inkább „ellenóda” szervezőelve. Hadd idézzem példaként az V. 3-as darabot, mely Hölderlin egyik apollóni költeményének, a títán Napisten HYPERIÓN SORSDALÁ-nak ironikus ellenpárja vagy inkább következetesen „cinikus” továbbgondolása: az örökkévalóságban gyermeken sorstalanul, tét nélkül élő „égiek” nem lehetnek ittlétünk, vagyis költői megnyilatkozásunk szabályadói, hiszen ők maguk is esetlegesek, „szabályaik” változandók:

„Lehet, hogy egyesek, néhányan az égiek közül
 más égiek szerint túlzottan is könnyen veszik.

Gyakran változtatják a szabályokat, megváltoztatják,
 azután vissza, áttologatják, más tájakra el,
 más szintér, újabb színek, mintha a lakásuk bútorait
 tologatnák összevissza, nagy rendezkedésben.

Vagy tényleg az a lakásuk és a bútoraik.

Van, aki belekaphod a földiek dolgába az égiek közül,
 mint a kisgyerek, amikor, akváriumba dugva az ujját,
 vad vihart kavart halacszkák között. [...]

Semmijük nincs. Látni elég. Mivel, ez is szabály,
 nekik semmijük sincsen, csak a nevelésesen pontos látvány.
 De akad-e egy, van hely ott, nap, hossza bárminek,
 és van-e lefelé? Nem, mert ezek szabályok,
 és folyton megváltoztatják a szabályzatot.”

A sorsdálnak ez az újraírása egyúttal reflektál a ciklus szövegegyüttesére, mintegy kijelöli változékonyságának eredetét, s ezzel egyszersz mind szabaddá is teszi ezt az eredetet. Kár, hogy ezt a gesztust azután elerőtleníti az utolsó sor: „Nem, mert már mindenféle szabályok voltak, és csak a változtatgatás marad meg.” Ez már ideológia, programadás, az a ragacosság, amit Kukorelly annyira nem kedvel, olyan lapos bölcsekedés, amelyet még Salamontól sem fogadna el, aki már hároméves évvel ezelőtt így sóhajtott: nincs semmi új a nap alatt! A ciklusban azonban az ideologikus felhang ellenére működik a szabályok változékonyságának játékos elve. E metamorfózisokból csak egyet-kettőt említek, továbbra is csak azokat válogatva ki, amelyek kapcsolatba hozhatók Hölderlinnel, noha természetesen nem csak ilyenek vannak.

Ezek egyikének tartom a cezúra megújított használatát, melyet Hölderlin nemcsak verstani fogalomként, de például a drámai alkotások felépítési elveként is említ. A sophoklési tragédia kapcsán például „ellenritmikai megszakításról” beszél, amely mintegy kettévágja a történet menetét, azt mintegy „visszafordítja” („Umkehr”). Másutt a cezúra emez éles ellenritmikai szerepéből következik az a poétikai sajátosság, melyet a szakirodalom „kemény illeszkedésnek” („harte Fügung”) is nevez, utalva a költő ódaköltészetének ama sajátosságára, hogy a cezúra mentén élesen, grammatikailag, verstanilag és képileg egyaránt a paradoxonig élveze ellentétez, vagyis közepén hirtelen megfordítja a versbeszédet, saját (gyakorta tükörszimmetriás) ellentétébe fordítja át. Ez a technika figyelhető meg például a HÄLFTE DES LEBENS vagy a SOKRATES UND ALKIBIADES című versekben. Az előbbi Kukorelly is idézi, mégpedig úgy, hogy egyúttal rájátszik a vers említett sajátosságára azzal, hogy újraértelmezi a „harte Fügung” elvét. Ezt, azaz az V. 3-as darabot látszólag ugyan csak egy külsőleges mozzanat kapcsolja össze a felidézett Hölderlin-verssel, éspe dig: a tél hívó szava. A prózában írt szöveg látványt beszél el, a versbeszéd énjének figyelmes tekintetét rögzíti, amint egy öreg hajlék talant kísér szemmel az adventi hóesésben:

„Láttam egy öregembert a sűrű havazásban. A kétkerekű valamijén húzta maga után az összes vacakját.

Megálltam és megfordultam, úgys éppen a szemembe vágott a hó. A szemembe szórta az Úr.

Láttam, ahogy az öreg araszol előre, és vigyáz, hogy el ne csúszson. Nagyon vigyázott. Nyitva a szája. Az a kétkerekű pedig folyton megakad, mert az egyik kerék befelé dől, beleakad mindenbe.

Allok, a nyakamba zuhog a hó, így meg a nyakamba. De legalább nem a képembe, és lehet látni. Wenn es Winter ist.”

A HÄLFTE DES LEBENS Hölderlin ama költeményei közé tartozik, melyek nem ellentéteznek: késő nyár és tél, szerelem és magány, létteliség és sivárság, halál képei között nem ellentétet és nem is időbeli folyamatot ábrázol, hanem éppen ezt tagadva paradox, olyan felfoghatatlan fordulatot mutat be, mely csak az ütközéssel, az ellentétek egymásnak feszülésével mutatható be. Kukorelly szövege is az egymásnak ellentmondó beszédmódokat ütközteti. Először csak a kontextusnak konvencionálisan homlokegyenest ellentmondó kifejezések szintjén: „*ahol azokat a mindenféle karácsonyi szarokat árusítják*”. Hogy azonban ebben az esetben nem a szó hétköznapi értelmében vett blaszfémiairól van szó, vagyis nem annak a pusztá kigúnyolásáról, amit mások „szent”-nek tartanak, arról a szöveg egészének felépítése, sajátos retorikája győzhet meg bennünket. Szent és profán egymást nem tűrő illeszkedését nevezte Hölderlin egykor „szent gúnynak”. Kukorelly blaszfémiaja ezt folytatja, nyelvilag is az elviselhetetlenségig feszítve az ünnepi és a hétköznapi hamis, álságos, semmit sem magyarázó, semmit meg nem oldó (még az úgynevezett részvét ürességének, átélhetetlenségének és persze ezzel együtt kifejezhetetlenségének megoldhatatlanságát is magában foglaló) ellentétezését:

„Beakad a kerék. Rángatja, ránt egy nagyot, akkor majdnem elcsúszik, aztán mégse, megfogja valami, megfogta a levegő, a kerék pedig kiugrik abból a repedésből, amibe beleakadt, és az öreg húzza tovább. Közben valami rongydarabbal törölgeti az arcát. Nem néz sehova. Die Mauern stehn Sprachlos und kalt, im Winde klirren die Fahnen. Nálam meg van egy szép nagy, kibaszott jó formájú karácsonyfa.”

Egy másik szövegszervező elvként a fenséggel szembe forduló lapidárist, közönséges nyelvi fordulatot tekinthetnénk. Vajon arról van-e szó, hogy ez a beszédmód rést akar

nyitni a romantikuson, föl akarja törni az úgynevezett romantikus dikciót? Vagy inkább közép-kelet-európai önirónia rejlik benne, a vendégszövegek topográfiai áthelyezésének tudatosítása, mely teret enged annak a kísérletnek, hogy mi történik, ha a hölderlini költészet bizonyos mondatait áthelyezzük Magyarországra? Hogyan hangzanak itt és most vagy még inkább abban a múltban, a hatvanas években, amely meghatároz minket, illetve ahonnan Kukorelly saját önmeghatározási kísérleteinek jelentékeny részét meríti?

„Itt az a törvény, hogy minden befelé nyomuljon.

De vágyakozik kijutni.

Azért tehát beáll a sorba útleveltre. És vesz egy messzelátót, mert mégis, ő elfér ezen a szűk helyen is, de arra is van kifelé. Legyen egy lávcsőve.”

A szöveg Hölderlin MNEMOSYÉNÉ-jét idézi, itt, abban a lehetséges értelmezésben, ami itt és most megadatik.

*„Reif sind, in Feuer getaucht, gekochet
Die Früchte und auf der Erde gepüflet und
ein Gesez ist
Daß alles hineingeht, Schlangen gleich,
Propheetisch träumend auf
Den Hügel des Himmels.”*

Hölderlin költészete egyébként is a fenségesnek, a patetikusknak a mintapéldája lehetne isteneket, héroszokat, az idő csúcsaiként kiemelkedő magaslatokat és mélységeket felvonultató képeivel. Ezekben a soraiban pedig szinte megtalálható mindaz, amit profetikusknak, eschatologikusnak, mitikusnak az időt és teret átfogónak, hermetikusknak fenségesnek lehetne nevezni. Kukorelly éppen ezt az idézetet sajátítja el a fordítással, s illeszti be versébe a szabadságvágy kelet-európai emblémájaként: „Itt az a törvény, hogy minden befelé nyomuljon [...] Ezért tehát beáll a sorba útleveltre... és vesz egy messzelátót...”

4. „Jedes ist, wie es ist”

Farkas Zsolt Kukorelly-kismonográfiájában megjegyzi, hogy Isten e költészet leggyakoribb szereplője.⁶ Miért is? Mert, írja Farkas Zsolt, ő a leggyakoribb másik, akinek a léte sosem kérdéses, csak a jelenléte az. Végül is egyfajta csodálkozásról, a teremtetésen való ámulatról van szó, folytatja, idézve azokat,

akik Kukorellyt panteistának vagy „deistának” tartják.⁷

Nem kívánok vitatkozni ezekkel az álláspontokkal, már csak azért sem, mert hasonlóan általános érvényű világnézeti állítást nem kockáztatok meg. Továbbra is csak a Kukorelly-szöveg feszültségeire irányítottam a figyelmemet. De ehhez ismét vissza kell térnünk Hölderlinre. Ami az ő költészetét illeti, meg vagyok győződve róla, hogy számára az istenek nem transzcendens valóságok, nem metafizikai realitások képei, hanem *versszervező erők*, melyek a természetben és a költészetben egyaránt munkálkodnak. Mindkét esetben, mert ezeket Hölderlin még mesterségesen sem választja szét. Ezt a fajta hölderlini „hitet” nevezhetnénk „poétikai panteizmusnak” is. Nos, véleményem szerint Kukorelly talán nem elemelte Hölderlin költészetét e vonatkozásban, mégis ráérez a jelenségre, s minduntalan összeütközik vele. Érzékeli ugyanis benne a klasszikus görög hybrist, ezért akar csavarni egyet rajta.

Természetesen nem úgy, hogy újra transzcendál. Inkább valamilyen sajátos „fatalizmust” érzékelek a szövegek többségében. „Alles ist gut” – mondja Hölderlin egy szójátékkal, a „Gott” – „Gut” – „gut” összecsengést kihasználva. Másutt: „jedes ist, wie es ist”, melyet Kukorelly egzisztenciálfilozófiai értelmezést sugallva ír át: „Jedes Ist, wie es ist” – anélkül persze, hogy ezúttal többről volna szó, mint a létezését éppen így, ahogy van, kell, lehet elfogadni. Kukorelly verseiben isten az, aki ezt látja, tudomásul veszi, sőt esetleg elszenved. Ő a néző, akinek színe előtt minden történik. Ebben a vonatkozásban mondhatni azonos helyzetben van a versek lírai én-jével, anélkül persze, hogy ez az analógia magában foglalja egy szubjektumhoz való viszonyt. Isten nem szubjektum, sokkal inkább valami olyasféle Kukorelly számára, ami mint meg nem kérdőjelezhető realitásként van, *amitől a költői gyakorlat nem tekinthet el*. De nem is tud vele mit kezdeni.

A DA ICH EIN KNABE WAR Hölderlin-verssel a saját gyermekkor emlékeit fordítja szembe az első ciklus nyolcadik darabja. Ebben használja újra Kukorelly a más Hölderlin-versekből is ismert idézetet: „Rettet ein Gott mich oft” – „Egy isten, vagy én magam” – hangzik az idézettel való szembefordulás. Az egyedüli tény, amiről állítás tehető, a „megmene-

külés”, vagyis a létezés maga. Vagyok, tehát megmenekültem. A történet értelmezhetetlen, de nem titok, nincs, amit meg kellene fejteni, értelmezni kellene. Nevezhetnék ezt a fajta gondolkodást Koslowskival „*postmodern gnóznak*” is, csakhogy Kukorelly véleményem szerint végül is nem intellektuális költő. Annál rosszabb, ha intellektualizál. Kétségkívül nem könnyű ma lírikusnak lenni. Nem könnyű leírni olyan szavakat, mint „*szeretet*”, „*szív*” vagy „*félelem*”. Ezeket gyorsan idézőjelbe kell tenni, el kell távolítani, valamilyen meghatározhatatlan beszélő szövegévé kell tenni ahhoz, hogy le lehessen írni őket.⁸ Az egyensúly kényes, a romantikussal vívott harc könnyen ideologizálódhat, s akkor már érdektelen. Ez a veszély megvan a H. Ö. L. D. E. R. L. I. N. egészében is.

Kukorelly számára tehát a metafizikai kérdések csak poétikailag relevánsak. És ez rendben is volna így, hiszen ezért költő. Mindig magára az írásmódra vonatkozik, ettől függetlenül nem létezik. Nem világlátás vagy valami efféle. Puztán írásfolyamat. Ebben az értelemben vonatkozik egy történéshöz (Ereignis), illetve arra, hogy a történéshöz maga van, ok- és célképzeteitől eloldva akként van, ami. Történik. Azonos magával az írással, annak nyitottságával. Ezt a poétikát leginkább azokban a darabokban tudom elfogadni, amelyeket egyfajta sajátos naivitás jellemez, a *van* mintegy magával ragadja az író:

V. Ö. WIE VÖGEL LANGSAM ZIEHN

Olyan itt a
 csend, előre, föl,
 körben és visszafelé,
 mint egy
 lefordított pohárban,
 sötét-
 zöldre mázolt
 üvegharang-ég,
 bolt,
 hogy néha azt hiszem, így is
 marad, ilyen
 egész marad, ez
 pedig
 azt jelenti, hogy így volt
 megfelelő,
 jó volt mégiscsak,
 hogy jó így lenni.
 Festés szaga.

Roszbabb a helyzet a záróciklus L. darabjával, mely szinte kis betéttörténet is lehetne – egy kissé elcsépelten poénkodó visszaemlékezés egy szovjetunióbeli utazásra és egy festményre az Ermitázsban, mely történetesen a tékozló fiú hazatérését ábrázolja. Rembrandt híres képéről van szó, amely a maga érzéki jelenlétében ezúttal közömbös. Annál fontosabb viszont maga a történet, amely újrafratlik. Az eddig lazán csordogáló, incselkedő, kihívó és visszafeleselő vagy egyszerűen csak egy emlékképet vagy pillanatnyi látványt rögzítő Kukorelly-líra itt hirtelen átvált kopogó tömondatokba. A dikció megmerevedik, hideg indulattal töltődik fel. Mintha hirtelen valóban jéggé akarna fagyni, hogy Hölderlin után szétfeszítse, szétrobbantsa a hagyomány felelevenített utolsó masszív darabját is, ezt a történetet. „*Az erősebb jel út*” – vagyis a költészet nem tükör, sosem volt az számára, de most kalapács lett.

„Összeszorított foggal.
 Mi a faszért.
 Rossz a szaga.
 [...]
 Van igazság.
 Van igaz és nem igaz.
 Az van, amit fölhasznál.
 Nem használja.
 [...]
 Mi lesz már.
 Azzal a hízott tulokkal.
 Ilyen lassan sütik, ennyi tetű.
 Igyekezhethének.
 Már.
 Mozogjatok, idióták.
 [...]
 Az erősebb jel út.
 Amihez hozzátapad, az leesik vele és
 összetörik.”

A történet valóban összetörik. Széthullik az idézetre és a kommentárra. Leperegnek egymásról, anélkül, hogy új egységet alkotnának, avagy akár negatív értelemben „összeragadnának”. És ez a kötet egyik alapvető poétikai veszélyére is utal: minél erőteljesebb a felhasznált szöveg, annál nehezebb elkerülni azt, hogy lepergjen róla a felhasználás módja. Amikor ez megtörténik, és a költői gesztus még csak nem is érinti a felhasználó szöveget, akkor nem marad más, mint

az erőlködés és a kopogó mondatok önmagukba zárt ridegsége.⁹

5. Mikro- és makrokozmosz, avagy egy toronyköltészet *chiaroscuro*ja

Kukorelly költészetét kezdettől fogva sajátos intertextualitás jellemezte, a szövegek közötti áttűnések, az írói én kettéhasadása énre és nem énre.¹⁰ Jelen kötet ezt a költői jellegzetességet sajátos módon problematizálja. Idegen és saját, német és magyar nyelviség, romantikus és késő modern folytatható komplementer ellentétei mellett relativizál egy olyan sajátos ellentmondást is, mely a szöveg intertextualitásának alapvonását adja meg. Ez az ellentét mű és fragmentum ellentéte. Ezzel a relativizálással is evidenciát dönt meg, és pedig e két fogalom rögzíthetőségét. Egyfelől persze kézenfekvő, hogy a Hölderlin-idézetek fragmentumok, melyek egy klasszikusan komponálnak mutatózó műegész részét képezik. Csakhogy éppen ez az apollóni 9-es alapján szerkesztett ciklus mégiscsak a töredékesség, a fragmentaritás jegyeit mutatja fel már a szándékában is azzal a hölderlini költészetrel szemben, melyben ha megvalósíthatatlanul is, de munkált a teljesség klasszikus igénye és romantikus vágya egyaránt. Vele szembeállítva a Kukorelly-szövegek fragmentumok. A szerepcsere feszültsége feloldhatatlan. Hölderlin töredékei azok, amelyek végtelen perspektívába helyezik a magyar költő alkotásait, a töredékeknek ez a végtelensége, ez a makrovilága az, ami kitágítja a Kukorelly-féle költészet mikrovilágát. Igaz ez a nyelviség és az általa konstruálható térbeli összefüggések szintjén is. Nyelvileg gondolhatnánk persze egy világnyelv és egy egyedülálló kis nyelvi sziget történetileg adott ellentétére is. A költői nyelv szintjén azonban éppen a hölderlini romanticizmus, a hölderlini mitológia, a hölderlini pátosz az, ami nyitottá teszi a Kukorelly-szövegekben megjelenő kisvilágot. Ezek az idézetek teszik magukat a szövegeket is nyitottakká, sejtetnek végtelen összefüggéseket a szöveg ellentétes minőségei között.

Vajon mit is ír tehát újra, melyik Hölderlinnel ütközik Kukorelly H. Ö. L. D. E. R.-L. I. N.-je? Vajon nem inkább az elborult elméjű, tübingeni tornyába bezárkózó költő eget és földet többé meg nem mozgató, mikrovilágga zsugorodott toronyköltészete ez-

redvégi magyar ellenpárjának megírására tett-e kísérletet Kukorelly, mintsem hogy nekifeszüljön a romantikus költő-vátesz nagy himnikus dithyrambosainak, amint kezdetben állítottam? Illetve pontosabban e nekifeszülése vajon nem emlékeztet-e arra a folyamatra, ahogyan a bezárkózó, önmagának is idegenné vált egykori költőzseni kezdte lebontani saját versvilágát? Kérdéseink mindközben azonban nagyon is csak közelítő jellegűek lehetnek, hiszen egyébként ez a kötet is azt mutatja, hogy írója nagyon következetesen halad a maga pályáján, s ezen az úton éppen most kellett találkoznia Hölderlinnel, hogy azután a következő útkereszteződésnél ismét elváljanak útjaik. Kérdésünk tehát csak arra vonatkozhat, vajon hogy érinti Hölderlin korai kozmikus és kései mikrovilága a magyar költő egyre inkább a lírikum minimal artja felé tartó költészetét.

A kötetet e szempontból végigolvasva s annak csak a határaitra összpontosítva figyelemmel, az az észrevételem ezzel kapcsolatban, hogy e költészet *tágassága mindig a másik, mindig kívül van*. Hogy mi a kint és a bent, az persze már nehezebb kérdés, hiszen világunk elsajátíthatóságának alapproblémájához vezethet. Az sem biztos tehát, sőt biztos, hogy nem így van, hogy Hölderlin lenne a másik. Mégis érdemes hivatkoznom Roland Barthesnak arra a megkülönböztetésére, amelyet olvasható és újraírható szövegek között tett. Az előbbieket a klasszikusok, akik úgy írnak, ahogyan ma nem lehet írni, s ezt bizonyos melankóliával tudomásul vesszük, a másik csoportba pedig azok a szövegek tartoznak, amelyeknél ez a közvetítettség nem szükséges, amelyeket olvasás során újraírunk.¹¹ Ezzel a különbségtétellel a H. Ö. L. D. E. R.-L. I. N. is eljátszik. Hölderlin versei ugyanis egyfelől *eo ipso* az újraírhatatlan szövegek kategóriájába kell, hogy tartozzanak, vagyis azt a másikat alkotják, akinek kozmikus világa mintegy a tükre kelet-európai szűkös létünknek, vagyis az ő mondatai jelentik börtöncellánkon az ablakot. Ő a klasszikus, a minden későbbi költő számára utolérhetetlennek vélt zseni, az istenek és félistenek töprengő romantikus költő. Másfelől azonban az ő idézése egyszersmind tevékenyen demonstrálja újraírhatatlanságát is, s ezzel az ő művének való nekifeszülés voltaképpen csak saját magunktól idegenít el: saját magunkat írjuk új-

ra abból a képtelen, bevehetetlen nézőpontból, amit ő jelent számunkra. Ezáltal paradox módon létrejön a közös (?) szöveg.

Az ő=én és én=ő, illetve megfordítva: én nem vagyok ő, és én nem is vagyok én, sőt, mint éppen Hölderlin költői sorsa bizonyítja, még ő sem ő. Nincsenek biztos pontok, noha az írás során persze kérdéses, mennyire lehet ezeket a viszonylatokat ténylegesen lebegtetni. Vajon elviseli-e a mű írás és olvasás differenciájának lebegtetését? Vagy pedig egy másik, az előbbtől eltérő értelemben is toronyköltészetről van szó, nevezetesen olyan alkotásról, amely egyszerűen ki is oldja a saját maga teremtette feszültségeket, a nekifeszülés, az ütközés terét feloldja a közös szöveg topográfiai terében? Ilyesféle tendenciát vélek tetten érni a kötet végkicsengésében, mely nyilvánvalóan a függelék ama költői aspektusból érthetetlen vállalkozásában mutatkozik meg, hogy Kukorelly itt – talán csak a „gyengébbek kedvéért” (?) – hirtelen lefordítja (!) az eddig prezentált Hölderlin-idézeteket magyarra! Mintha valóban hinne a közvetítésben, s elfeledkezne Walter Benjaminnak ama megjegyzéséről, miszerint ha a költő arra vállalkoznék, hogy fordítson, ezzel egyszerűen be is vallhatja, hogy „feladhatja a feladatát”.

Jegyzetek

1. Roland Barthes: A SZÖVEG ÖRÖME. 1996. 71.
2. Nem véletlenül kulminál az utolsó ciklus utolsó előtti darabja a hazatalálás egyik történetének ingerült negációjában. Ugyanakkor azonban a függelék erre mégiscsak kísérletet tesz majd. Minderre azonban alább részletesen kitérek.
3. Vö. Hölderlinnél:
„Der Nordost wehet
Der liebste unter den Winden
Mir, weil er feurigen Geist
Und gute Fahrt verheißet den Schiffern”
4. Néhány hangsúlyos verskezdetet és zárlatot idézve: „Ne érzékenykedjek, és így, így, minél gyorsabban aludjak el” (III. N. AN ZIMMERN). „Nem azonnal, hanem már felébredéskor ébren vagyok” (IV. N. 5). „Reggel felébredtek és az eget nézem. Feküdtem hanyatt, néztem felfelé. Arra ébredtem, hogy az ablakon keresztül nézem az eget” (VI. L. HYPERION). „Tegnap, elalvás előtt, ahogy / becsuktam a szemem, egy rá- / erősen zötyögő hintót láttam” (VII. D. BROT UND WEIN). „Esős néhány nap, még

az elején volna jó elaludni, csak a vége előtt ébredni fel. Ugyanolyan, végig ugyanaz. Reggel elég hamar felébredtek, vagyis gyorsan, de ezt se nagyon értem. Nem értem, hogy miért” (IV. R. REFLEXION). „Reggel esik, bever a víz az ablakon. Nem szomorú, lehűti a levegőt, esőszag van. Felébredtek, kinéztek a fákra, az egymáshoz közel nőtt fák lombjaira” (IV. R. REFLEXION). „Nem érzékenykedek. Ne érzékenykedjek, és így, így, minél gyorsabban aludjak el” (III. N. AN ZIMMERN). „De aki él, az nem figyel. [...] Nem figyelek oda. De nem figyelek” (VIII. D. PATMOS). „Elfelejtettem leszállni...” (VIII. E. WIE WENN AM FEIERTAGE). „nem, mert mielőtt még hozzászoknék, már elfelejttem” (V. R. AN DIE NATUR). „Ma háromszor aludtam el. Ez nem biztos, hogy átvész...” (VIII. N. AN DEN AETHER). „Önmagához / nem tér meg senki, ha felébred, / az mindig más, / más valaki ül fel az ágyban...” (IX. Ö. DES MORGENS).

5. A „ragacsosság”, illetve hogy valami „odaragad”, Kukorelly kedvenc metaforái közé tartozik. Erről Roland Barthes juthat eszünkbe, aki ezt a metaforát olyan paradoxonokra alkalmazza, amelyek kezdenek immár újra *doxává* válni. (L. Angyalosi Gergely: ROLAND BARTHES. 1996. 196.) Csakhogy: éppen Barthes továbbidézése, a „ragacsosság” elleni tiltakozása teheti Kukorelly szövegeit magukat is ragacsosakká, amennyiben ezzel a hivatkozással maga is ideologikussá válik: ideologikusan tiltakozik az ideológia ellen.

6. Farkas Zsolt: KUKORELLY ENDRE. Pozsony, 1996. 114.
7. Radnóti Sándor: A TAUOLÓGIA RETORIKÁJA. Holmi, 1994. április.
8. Farkas Zsolt írja ezzel kapcsolatban: „Egyfelől tehát porig zúzza a hagyományt, másfelől nem antitradicionalista.” (1. m. 84.)
9. Ez is mutatja: ami jól kezdődik, nem feltétlenül végződik jól. Igaz ez a kötetre és a kritikára egyaránt.
10. Farkas Zsolt, i. m. 161.
11. Angyalosi, i. m. 190.

Kocziszkó Éva

KLEIST/MÁRTON/ REGÉNYT/ÍR

Márton László: *Jakob Wunschwitz igaz története Magvető, 1997. 235 oldal, 980 Ft*

Eddigi olvasmányaim során csupán egyszer talákoztam olyan könyvrecenzióval, melyben a recenzens bevallotta, hogy nem bírta végigolvasni a művet, melyről ír. Pedig nem

valami zuglap, hanem a minőségére büszke és némi sznobériától sem mentes *Spiegel* hozta az írást, és nem is akármilyen könyvről, hanem a kortárs osztrák irodalom feneasszonyának, Marianne Fritznek opus magnumáról, a *DESSEN SPRACHE DU NICHT VERSTEHST* című regényéről értekezett. A kínos és felette szokatlan beismerés azóta is jellemzi a könyv befogadástörténetét: még germanistakörökben is alig akadnak néhányan, akik elolvasták volna a szerkesztés és a cselekményfűzés komplexitásával az olvasót próbára tevő, sok ezer oldalas regénymonstrumot. A regény azonban mindezek ellenére jelen van az irodalmi köztudatban, és abban mindenki egyetért, hogy századunk német nyelvű irodalmának kiemelkedő jelentőségű alkotásáról van szó.

Az *ÁTKELÉS AZ ÜVEGEN* helyzete némiképpen Marianne Fritz regényének befogadására emlékeztet: mindenki tudja, hogy jelentős művel állunk szemben, mégis, ha jól sejtem, többen vagyunk olyan gyakorlott olvasók, akik nem voltak képesek, illetve egy ponton túl nem akartak megbirkózni Márton László idáig legjelentősebb(nek mondott) regényével. Nem örülök neki, hogy nem tudtam elolvasni, mégis e tény talán nemcsak az én restségemre, hanem a regény sajátosságaira is fényt vet. Mindezt csak azért emlitem meg, mert úgy érzem, hogy a *JAKOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETÉ*-vel Márton maga mögött hagyta a kevesek által olvasott nehéz szerző imázsát, és hallatlanul szórakoztató könyvet írt, melynek számos értéke közül az egyik talán épp abban rejlik, hogy mind az irodalomelméleti kérdések iránt fogékony olvasó, mind pedig egy szélesebb olvasóközönség örömét lelheti benne.

Esetlegesnek tetszhet a „szórakoztató”, illetve a „nehéz” könyv kategóriája, ez a két szó azonban mégis pontosan jelzi azt a két befogadási lehetőséget, melyre a könyvvel „szerződést köthetünk”. Mindkét lehetőséget már maga a cím veti föl: egyrészt ugyanis (végre) valóban történetet olvasunk, melyet a regény szerkezetét figyelmen kívül hagyva röviden valahogy így lehetne összefoglalni: a XVII. század elején, nem sokkal a harmincéves háború kitörése előtt Guben városában a városi szőlősgazdákkal súlyos igazságtalanság esik meg: a város nem teszi lehetővé számukra, hogy a szokásnak és a törvények-

nek megfelelően a Neisse beállta előtt borukat elszállíttassák. Jogorvoslatot keresnek, de ügyük kapcsán különböző érdekcsoportok és személyek vélt vagy valós sérelmei is a felszínre kerülnek, és az először viszonylag egyszerűnek tűnő eset hallatlanul összeborolyódik. A szerteágazó történet betekintést nyújt a város, a választófejedelemség és a császárság egymással vetélkedő, egymásnak elmentmondó vagy egymással összefonódó érdekeibe. A szőlősgazdák ügye egyre dagad, és a véletlenek szerencsétlen összejátszása, illetve bizonyos erők munkálkodása folytán úgy tűnik, mintha a városban történeteket lázadásnak lehetne nevezni. A címszereplő, Jakob Wunschwitz véletlenül keveredik az ügybe, és fatális véletlenek sorozatának következményeként előbb-utóbb mégis a vélelmezett lázadás vezetőjeként állítható be, így amikor a császári megbízott csapatai megjelennek, hogy rendet teremtsenek, Wunschwitzot, mint a „lázadás” vezetőjét kivégzik.

A cselekményt csak az elbeszélés mód sajátosságait figyelmen kívül hagyva lehet ilyen kompakt módon összefoglalni, amivel azonban mégsem teszünk erőszakot a könyvön, minthogy ez az eljárás megfeleltethető annak a talán kulinárisnak is nevezhető befogadásnak, melyben az olvasó „szórakoztató” könyvként olvassa a művet, átadja magát a történések sodrának, elképzeleli a hallatlan plaszticitással és szigorú nyelvhasználattal teremtett helyszíneket, elcsodálkozik az emberek viselkedésén, megbámulja a táj szépségeit, azaz szívesen bolyong a fikció világában, történetként, kosztümös hollywoodi filmként, XIX. századi regényként olvassa a könyvet, azaz hogy olvasná, hiszen a szöveg maga akadályozza meg, hogy hosszabban belefeledkezzünk a fikcióba: minél tovább gördül ugyanis előre, annál kiismerhetetlenebbé is válik a történet, így az olvasó előbb-utóbb bizonyosan egy labirintus folyának érzi majd magát, helyzetéből pedig a reflexió eszközével próbál szabadulni.

A szöveg kényszerít tehát a reflexív olvasásra, melynek során legelőször is a címre, illetve annak aporetikus jellegére figyel föl az ember: fikcióról lévén szó, az elmesélt események eleve kivonják magukat a verifikálhatóság szempontjai alól, így az *IGAZ TÖRTÉNET* megnevezés legalábbis problematikussá válik, amit egy önreflexív részben a regény is

megfogalmaz: „*márpedig a hamisság gyakran foglalja magában az igazság elemeit, sőt előfordul, hogy az igazság elemei vannak túlnyomó többségben, ám az állítások összessége mégsem igaz, vagy legalábbis nem bizonyítható, vagy ha mégis, akkor a bizonyítás következmények nélkül marad*”.

A címnél maradva: mindaz, ami itt elmeséltetik, eleve nem lehet „igaz”, és végképp nem nevezhető Jakob Wunschwitz történetének, hiszen nem egy, hanem számtalan történet meséltetik itt el, és mindegyik más helyszínen, gyakran teljesen különböző történelmi korokban játszódik, mindegyikben újabb és újabb figurákat és eseményeket vonultatva fel. Jakob Wunschwitz története csupán egy része a XVII. században zajló, számtalan szereplőt, helyszínt és konfliktust megjelenítő történetegyüttesnek, melyek közül egyik sem zárt, hanem időben és térben újabb kapcsolódások felé nyílik meg. Ezeknek a túlsúlyban lévő mellékszálaknak semmi közük sincs a címben ígért főtörténethez, ugyanakkor épp ez a mindig új és új irányba megnyíló cselekmény veti fel hangsúlyosan a kérdést, vajon lehetséges-e kontextusából (azaz textusba ágyazottságából) kiragadni csupán egy történetet, illetve, hogy hol húzódnak ennek határai: „*Munkánk célja nem több és nem kevesebb, mint a történet maga, ha úgy tekinthetjük, a történet elmondhatósága. Csakhogy egy ember igaz története valójában emberek és dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni; ha pedig az arcok és tettek sokaságának szétartó szálait egy általunk meghatározott fókuszpont felé irányítjuk, számíthatunk rá, hogy ez a fókuszpont kívül esik látóhatárunkon*”.

A WUNSCHWITZ szövegalkotása talán vizuális metaforákkal írható le a legérzékletesebben: gazdag, dús mintázatú szőnyegre emlékeztet a regény, és amint egy szőnyegről sem lehet megmondani, mely szálak felelősek a kellemes összenyomásért, úgy esetünkben sem állapítható meg, hogy e sűrűn egymásba fonódó vagy épp egyes csomópontokból szétszaladó történetiszálak melyike is a legfontosabb a kirajzolódó szövegszötteken. Jól érzékelteti mindezt az alábbi részlet, melyben az elbeszélő a városban zajló eseményekre (a „lázdók” a megáradt Neissén akarnak áthajózni, hogy átadják a császár csapatokkal felvonult helytartójának a város kulcsait) egy sor, épp e főtörténet szempontjából semmi-

lyen jelentőséggel nem bíró melléktörténetet játszik rá: „*Viszont Stanislaw Dubagk pékmester, akinél a város kulcsai voltak, miközben felállt, állítólag a kulcsokat akarva felmutatni, elveszítette az egyensúlyát, és belezuhan a vízbe; Wunschwitz és társai pedig, miután újabb erőteljes lökés érte a csónak oldalát, és a lövészek nekiálltak, hogy megtöltsék puskájukat, igyekeztek minél gyorsabban eltávolodni a hajótól és behúzódni a Kolostori-negyed félig-meddig elöntött házai közé, ahol végül sikerült is kiszállniuk egy keskeny, favázas építménytől takarva, amelynek emeletén egy özvegyasszony lakott a lányával, aki biztos volt benne, hogy ő okozta az árvízet, ezért, bárhogyan biztalták, már második napja nem volt hajlandó a kiszolgált elvégezni, és ahol történetünk után százötven évvel a szegényház fog épülni, majd egy másik évszázadban a szegényház helyére kerül a vágóhid és közvetlenül mellé a dögfeldolgozó telep, ezért joggal hitték a város akkori lakosai, hogy: »Elmulás és keletkezés a két intézmény közelsége révén képezi a messze tekintő népegészségügy önmagába záruló és önmagát kiegészítő körforgását.« Wunschwitz és társai hálát adtak Istennek, amiért kimentette őket a veszedelemből...”*

Az elbeszélő stratégiája minden esetben hasonló logikát követ: a történet egy aspektusát kezdi megvilágítani, de alighogy belefogott, egy tárgy, egy ember vagy egy nyelvi megfogalmazás kisiklatja, és (végleg vagy csak hosszabb ideig) nem a megkezdett történetet folytatja, hanem a képzetársítás segítségével megjelenített újabb szálát gombolyítja tovább. Gyakran azonban ez az újabb történet is kisiklik, és az elbeszélő érdeklődése ismét más irányba fordul: „*És ne reméeljétek, hogy emberséges választ kaptok a nagyméltóságú városi tanácstól, mert a nagyméltóságú városi tanács szarik a fejelekre (ezt egy Stanislaw Dubagk nevű pékmester kiáltotta, aki különösen fel volt háborodva másnap elmaradó nyeresége és egyéb lényeges okok miatt), úgyhogy mindjárt írjatok egy másik beadványt Sorau kastélyába ökválóságához, a teljhatalmú császári megbízott Anselm von Promnitz báróhoz! És ne csak a saját panaszaitokat írjátok bele, hanem felhatalmazunk titeket (ez Valentin Budachnak, a legidősebb és legtekintélyesebb gubeni takácsnak a hangja volt; ő pedig nem tudta megbocsátani, hogy vagyona és mesterségbeli tudása ellenére nem őt választották városi esküdtnek, holott messze földön híresek és keresettek voltak patyolat kendői, és leginkább arra volt büszke, hogy az áruló Ferdinand von Hardeck gróf megcsonkított holtes-*

tét Ernő főherceg személyes rendelkezése nyomán az ő madármintás vásznába göngyölték bele; Ernő főherceg a császár legidősebb öccse volt, Hardecknek pedig azért vágták le a kezét, mielőtt a fejét le-vágták volna, mert a törököknek harc nélkül átengedte Győrt, amely nemcsak a legfontosabb nyugat-magyarországi erődítmény volt, hanem aggasztóan közel is feküdt Bécshez, ahonnan a császári udvar időközben átköltözött Prágába), hogy mindannyiunk nevében szólaljatok fel, hadd lássa ökiválósága Promnitz báró, hogy az egész város milyen keservesen sanyargattatik!"

Egy történet helyett rengeteg történet töredékét kapjuk itt csupán, az egyes töredékek plaszticitása, illetve a részletek cizellált kidolgozása ugyanakkor ígéretként hat, mely szerint minden történet kibontható. Az elbeszélés középpontjában nem az elbeszél világ valamely eseménye vagy szereplője áll: a JAKOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETÉ-nek voltaképpen főszereplője nem egy felléptetett szereplő, hanem a régmúlt idők polihisztorait vagy a nagyobb generációk filológusait idéző, enciklopédikus tudásában kényes-kedve szerint csapongó elbeszélő maga.

Omnipotens, mindentudó és mindenható elbeszélő ez, aki jelenlétével rátelepszik az általa megjelenített fikcionális világra, és a belebeszélés eszközével folyton a maga szerepére, illetve az elbeszél világ fikciós voltára hívja fel a figyelmet. Tudása, illetve a dolgok elbeszélhetősége felett gyakorolt hatalma korlátlanok tűnik. Talán érdemes egy példán érzékeltetni is mindezt: a szőlősgazdák, a városban lezajló események elindítói – látszólag a regény ezeket az eseményeket, illetve az ebbe belekeveredett Wunschwitz körüli történeteket meséli el – beadványt szerkesztenek, és ezt a városi jegyző személynökének, egy bizonyos Bononiusnak szándékoznak átadni. Az elbeszélő a városban keringő pletykák felidézésével beszéli el Bononius múltját, illetve jelenlegi helyzetét, majd mindenre kiterjedő mikroszkopikus részletességgel festi meg szegényes lakását: „...egyébként pedig csakugyan sok macska volt a sötét, szűk és hideg helyiségben, amelytől ablak híján, hacsak nem számítunk ablaknak egy tenyérrnyi rést, amelyre disznóhólyag volt feszítve, egy szál gyertya volt hivatva megvilágítani; némi macskák doromboltak, mások nyivákolva harmolászták egymást, sőt az egyik sarokban, rongyokból kialakított almon az egyik öreg cirmos éppen ellett, három vagy négy kiscica mintha máris ott he-

vert volna hasánál, úgyhogy a városi jegyző felhatalmazott személynökének sűrűn fel kellett ugrálnia paraszas fazeka mellől; pedig szerény hajlékában csakugyan hideg volt, annak ellenére, hogy istállószag és langyos pára szállt fel a padlódeszkák résein, és lent a földszinten időnként, főleg fejes előtt, elbódültek a tehének; az épület ugyanis, amelynek padlásán a városi jegyző személynöke meghúzta magát, marhaistálló volt”.

Egy helyszín részletező leírása általában a milió megjelenítésében vagy a szereplők helyzetének, lelkiállagának megrajzolásában segít, Márton szereplői azonban legfeljebb egy-egy arcukkal, villanásnyi időre válnak önálló, szuverén individuumokká, sokkal inkább karneváli forgatagban megjelenő marionettfigurákra emlékeztetnek, urukat és teremtőjüket, a szerző-masinisztát¹ pedig láthatólag nem érdeklik az egyén érzései, reményei és félelmei: a kifogyhatatlan részletgazdagsággal elbeszélő történettöredékek sokkal inkább azt a kérdést firtatják, hogy meghúzható-e egy határ, melyen kívül a történetek már nem kapcsolhatók valamely elbeszélő történethez, vagy hogy valójában minden mindennel összekapcsolható-e.

Visszatérve a vizsgált jelenet: elfogyott néhány sor, a cselekmény nem jutott előrébb, a rengeteg apró részlet pedig sem a korábbi szövegrészekből nem ered, sem nem magyarázza a regény egyetlen későbbi szövegrészét sem. Ezek a hallatlan gazdagsággal megjelenített képek és helyszínek magukban állnak, csak ritkán kapcsolódnak más szövegrészekhez, és nem szolgálják az elbeszélés bármilyen teleológiáját. Mindez azonban csak a jelenet „bevezetése”, hiszen Bononius épp az alpolgármester neki címzett levelét olvassa, az elbeszélő pedig ennek tartalmáról, illetve Bononiusnak a levél kapcsán felmerülő gondolatairól is gyorsan tájékoztatja az olvasót. A szőlősgazdákat megpillantván Bononius azt hiszi, az alpolgármester küldöncei állnak előtte, mire az elbeszélő öt sorban gyorsan elmondja, hogy milyen jóslatot mondott az alpolgármesternek valaki („egy Cupido Schütz nevű koldus, akit azután kitiltottak a város területéről”) a küldöncökről, majd Bononius hozzászól – és a regényben megrajzolt hatalmi viszonyok szempontjából megvilágító erejű – fejtegetésbe kezd a világ rendjéről, a Jóról, a Rosszról és a Véletlenről. A Bononius okfejtésének visszaadásához használt függő beszéd

idézetjelleggel kölcsönöz az elmondottaknak, nem az ábrázolt szereplőket, hanem az elbeszélőt helyezve így a regény centrumába. Ezután ismét Bononius gondolataiba kapunk betekintést, melyben a szőlősgazdák meggyőződéséhez/félrevezetéséhez/lerázásához használt argumentáció az alpolgármesternek írandó válaszlevél argumentációját segített kialakítani;² a polgármester leveléből, illetve a gondolatban megfogant válaszlevélből képet kapunk a levelezés tárgyát képező történetről (Bononius elcsábította az alpolgármester nevelt lányát), majd a szőlősgazdák távoznak.

Fenti jelenet még a viszonylag egyszerűen visszaadhatók közé tartozik, hiszen az elbeszélő máskor nemcsak a helyszínnek, illetve a „valós” és a tudatfolyamokban „történő” események között változatot kiismerhetetlen logikával, de egy-egy jelenet kapcsán az idősíkokat, illetve a regény „szövegközi” beágyazottságát is alaposan összekeveri. Mitológiai főlíaktól kezdve Boccaccio, Cervantes, Lessing és Kleist műveit idézi (és nyilván ezer más szöveget, melyet én, az olvasó nem ismerek, azaz a szövegközi kapcsolatot sem tudom megteremteni velük), a megidézett „történelmi” korok pedig a madridi eretnekégetésektől az egyesült Németországban lezajló idegenégetésekig terjednek. Az elbeszélő hatalma korlátlanok tűnik: sem a kauzalitás, sem az események kronológiája és belső logikája, sem a történelmi hitelesség nem kényszerítik semmire. Történetfűzésének egyedüli rendezőelvét egy mindenfajta szabályozás és kategorizálás alól kibújó, burjánzó asszociatív logika adja.

Ugyanígy végtelennek tűnik az elbeszélő tudása is: semmi nem marad titokban előtte, esetenként megmutatja teremtményei legbensőbb rezdüléseit, sőt amikor kedve tartja, rávilágít az egymástól látszólag távol eső szálak összefüggéseire is. Omnipotenciájának – számomra különösen rokonszenves módon – csupán önkorlátozása szab határt, mellyel akár a legnagyobb szövegkavargás közepette is tévedhetetlenül mutat rá, hogy hol húzódnak számára az elbeszélhetőség határai. Emlékeim szerint háromszor torpan meg a szöveg: először egy még nem érett nő testi bájjainak leírásakor, másodszer egy boszorkánának kikiáltott asszony megkínzásakor, harmadszor pedig a címszereplő lefejezésekor. Az első két eset a narráció kikezdzhetetlen eti-

kai alapállását világítja meg, valami ilyesmit sugallva: ha akarnám, elmondhatnám a kínzás legapróbb részleteit is, mégsem teszem.

A harmadik esetben viszont az elbeszélő lázadását vélem kihallani az abszolút hatalmát kikezdő „tények” ellen: még ha lefejezték is a „történelmi” Wunschwitzot, e tény nem kényszerítheti semmire a JAKOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETÉ-t: „Egyikük magasra emeli a ballát, amelynek élével az ajtót hasogatta szét; most azonban az élet fordítja fölfelé, s a fokával készül lesújtani. De ha kiolthatta is a valóságban a kellemes életét, erre történetünkben aligha lesz már módja, mert ebben az utolsó pillanatban véget ér JAKOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE.” A könyvnek ez a zárómondata azonban nemcsak azt mutatja meg, miként emancipálódik az elbeszélő a tényektől, hanem azt is érthetővé teszi, miért kelti a regény az ezer mellékszál és önreflexív rész ellenére is nagy és elvileg átlátható rendszer benyomását.

Egy újabb (ismét vizuális) metaforával élve a WUNSCHWITZ vizsgálódását talán olyan múzeumlátogató veselkedéséhez lehetne hasonlítani, aki egy hatalmas, roppant részletgazdagsággal megfestett körkép előtt áll, és érdeklődése, illetve mindenkori kedve szerint hol erre, hol meg amarra a részletre figyel. Ugyanakkor szinte mellékes, mennyi ideig mélyed el egy-egy részletben, vagy milyen gyorsan siklik át számos másik felett, hiszen tudható, hogy előbb-utóbb körbefordul, a kép magába záródik, és az egyes részletek egy nagyobb egységben nyerik el értelmüket. A tablószerűség, illetve a panorámakép metaforája a XIX. századi regényre emlékeztet, az összkép, melyet a WUNSCHWITZ elolvasása után kapunk, azonban nem egy személy, csoport, társadalmi osztály történetét, hanem magának a történetmondásnak a problémáját jeleníti meg. Fenti állításomat átalakítva így azt mondhatnám, hogy a regény igazi főszereplője maga a narráció. (Külön vizsgálatot érdemelne a történések centrumáról, fikció és valóság viszonyáról, a történetek elágazásáról, az elbeszélés fókuszálásáról, az időről, mint az elbeszélés rendezőelvéről, illetve általában a narrációról szóló, veretes, szép nyelven megfogalmazott önreflexív részek és az elbeszélői stratégia egymáshoz való viszonya.)³

Az embernek az a benyomása, mintha a WUNSCHWITZ egyrészt az ULYSSES vagy a MRS. DALLOWAY, másrészt pedig a GENÉ-

zis történet között helyezkedne el a narratológiai spektrumon. Azt a képzetet kelti, mint ha egy tudatfolyam-regény részletességével az „*idő rövid történelét*” volna képes elmondani. A körkép illúzióján túl mindebből azonban nem lesz semmi, hiszen Jakob Wunschwitz, illetve a cselekménybe fellépő, beúszó személyek története csak félig, negyedig, tizedig elbeszél marad, ezek ugyanis csak látszólag kerekednek le, a bő elbeszélői vénával megírt, a kiterelvényesedés esélyét magukban hordozó részek pedig semmifajta egységgé nem állnak össze, sőt a történetben előrehaladva sokkal inkább csak emez egység hiányát jelenítik meg. A könyv nem tud (és vélhetőleg nem is akar) megfelelni az enciklopédikuság elvárásainak, és így végső soron a mindenséget egyszerre megalkotó és leképező történetstílusnak csupán egy foszlánya kerül az olvasó elé, melyen megcsodálható a kész szöveg dús mintázata, ugyanakkor a kép szélén a szálak elvarratlanul vesznek a semmibe.

Persze a regény eme szaggatott, átláthatatlan és kaotikus szerkezetére figyelő olvasó éppúgy gyönyörűséggel olvashatja Márton regényét, mint valamely hagyományos történetet, gyönyörűsége azonban kevésbé a magával ragadott ember bámulata, semmint a reflexió eszközével felvértezett olvasó gyönyörűsége lesz. A lineárisan, valamiféle kronológiát követő történettől a WUNSCHWITZ esetében a szövegstílus/textus metaforájához vezet az út, amely azért megvilágító erejű, mert a regény befogadásának másik fontos előfeltételére hívja fel a figyelmet, mégpedig arra, hogy a szöveg főszálai más művekhez és más írásmódokhoz teremtenek kapcsolódást.

Már a könyv első recenziói⁴ is utalnak rá, hogy Márton regénye mögött ott rejlik egy másik szöveg, jelesül Kleist KOHLHAAS MIHÁLY-a. Valóban, irodalmi előképként legelőször talán a KOHLHAAS merülhet fel, ugyanakkor a WUNSCHWITZ-ot egy tágabb intertextuális horizonton is megragadhatónak tartom, melyben a regény a teljes kleisti életművel folytat dialógust.

A tények ismertek: Márton László a többszörös kritikai vihart kavaró, a könyvkiadás jelenlegi helyzetét nézve azonban minden kritikán túl kiemelkedő jelentőségű magyar Kleist-összkiadás egyik résztvevője, Kleist mű-

veinek invenziózus fordítója. Márton eddigi – szintén nem minden polémiát nélkülöző – fordítói tevékenységének csúcsteljesítményét ugyanakkor épp Kleist-fordításaiban, azon belül is a KOHLHAAS magyarázásában látom. A WUNSCHWITZ megjelenése időben a Kleist-próza fordítások utánra esik, így jó okunk van feltételezni, hogy ez a mű keletkezésére is igaz: a regény valószínűleg a Kleisttel való elmélyült foglalatosságot igénylő fordítói és kutatómunka alapján jött létre.

A szöveg maga több helyen reflektál beágyazottságára. A regény 84. oldalán például az idősíkok nagyszerű összemosisásával jeleníti meg a Kohlhaas Mihály alakjához mintául szolgáló Hans Kohlhasét, majd névtelenül, de halála időpontjával és annak körülményeivel, illetve KOHLHAAS MIHÁLY című művével mégis félreérthetetlenül, „*általunk nagyra becsült költő*”-ként idézi meg Kleistet.

Bonyolultabb a helyzet azzal a JEGYZETTEL, mely a könyv utolsó oldalán olvasható:⁵ „*Jakob Wunschwitz özvegyének II. Rudolf császárhoz intézett beadványa más, Wunschwitzra vonatkozó dokumentumokkal együtt megtalálható Christian Schöttgen és Georg Christoph Kreysig »Diplomatische und curieuse Nachlese der Histori von Ober-Sachsen und angrenzenden Ländern« című gyűjteményének (Dresden und Leipzig, 1731) második kötetében.*” Kleist ugyanis a KOHLHAAS megírásakor épp e Schöttgen–Kreysig-kompendiumot használta kiindulópontul, Márton pedig, aki nemcsak fordító, de filológusnak sem utolsó, vélhetőleg a KOHLHAAS fordításakor vette kezébe azt.

A WUNSCHWITZ tehát nem közvetlenül a KOHLHAAS MIHÁLY-lal, hanem annak előszövegével⁶ teremt kapcsolatot. Kleist „felől olvasva”, a Schöttgen–Kreysig-kompendiumban Hans Kohlhasé alakja áll a középpontban, azaz Jakob Wunschwitz történetének középpontba állításával a kompendium hierarchiája értelmeződik át.⁷ Márton regénye azonban csak látszólag és legfőképpen a címben sugalmazva alakít ki egy másik hierarchiát, burjánzó, indaszerű szövegépítése nem teszi lehetővé a szereplők, az idősíkok vagy az egyes történetstílusok egymás fölé rendezését. Míg Kleist elbeszélése még valóban Kohlhaas Mihályról szól, a cselekményt az ő tettei hajtották előre, azaz még főszereplője volt saját történetének, Wunschwitz véletlenül kerül

abba a történetbe, melyben anakronizmusnak tűnik a történéseket meghatározó, világlátásában és tetteiben kongruens szubjektum, és amelyben az események reménytelenül különváltak az ő szándékaitól. A WUNSCHWITZ cselekményének egyik ága, melyhez azért az elbeszélő, ha mégoly nagy kitérők árán is, mindig újra visszatér, ugyanakkor megfeleltethető a KOHLHAAS cselekményének: a történet kiindulópontját egy törvényszegés képezi, melynek mindkét történetben a világ egészére, berendezkedésére vonatkozó kihatása van. Mindkét műben a kizökkent világ visszaállítására tesznek kísérletet, melynek során mindkét történet szereplői a hatalom labirintusának sötétjében bolyonganak. A címszereplőket épp a hatalomhoz való viszonyuk különbözteti meg legjobban egymástól, mert míg Kohlhaas az utópista forradalmár típusát jeleníti meg, addig Wunschwitzot a polgári és szabadságjogokért sikraszálló, de az erőszak, illetve az erőszakos térítés eszközeitől nagyon távol álló citoyenként ismerjük meg.

A KOHLHAAS MIHÁLY azonban csak egy ama számos Kleist-szöveg közül, melyet a WUNSCHWITZ idéz. Happenrod alpolgármester eszeveszett szerelemre gyúló nevelt lányának története a HEILBRONNI KATICÁ-t juttatja eszembe; szexualitás és gyilkolás közvetlen „összevetítése” egy vadászat során a PENTHESILEÁ-ra utal; az a jelenet pedig, melyben a szerző egymásba játssza a nő illatát és a lőpor fanyar szagát, az O MÁRKINÉ-ra emlékeztet. Kleist „helyzetei”, a művekből vett szó szerinti szövegrészek vagy éppen meghunyászkodás és agresszió között ingadozó leveleinek magyarított megszólításai (mint „*magasan és jól született*” vagy „*ökiválósága*”) a WUNSCHWITZ-ban azonban csak idézetek maradnak. Kis túlzással talán azt mondhatnám, hogy ami ott élet és halál, félelem és eufória volt, az itt „csupán” virtuóz előadással megjelentett díszítőelem marad.

A WUNSCHWITZ és a kleisti oeuvre kapcsolódásai azonban túlmutatnak az egyes művek konstellációinak idézetén, a tényszerű felsorolásoknál ugyanis sokkal fontosabb az a stílári szerep, melyet Kleist szövegei játszanak e regényben. A Kleist-kiadás első kötetének megjelenése után épp a *Holmi* hasábjain két markánsan különböző vélemény (Bán Zoltán Andrásé és Kurdi Imréné – *Holmi*, 1995. ok-

tóber) jelent meg arról, hogy megszólalhatnak-e magyarul Kleist elbeszélései a magyar nyelvtan szabályainak fittyet hányva. Nos, Márton utólag adott választ az ott felvetett kérdésre azáltal, hogy Kleist nyelvén írt magyar regényt magyarul. Nyilvánvaló, hogy Kleist Márton mondatai nem felelnek meg a magyar nyelv szabályainak, de épp mert a szerző a nagy művészek invenciójával bánik a nyelvvel, nem jut eszünkbe nyelvromlásról beszélni; e sajátos szintaxisú mondatok páratlan mértékben tágítják ki a magyar nyelv lehetőségeit.

Kleist és Márton a tárgyyszerűség, a már-már akadémikus pontosság álcájába bújtatva a nyelv és a nyelv által megnevezni, leírni, megfejteni vágyott világ kapcsolódásának bizonytalanságát jeleníti meg. Míg azonban Kleist érezhetően gyötrődik a nyelv ismeretelméleti bizonytalanságától, szavai és mondatai összetörődnak, beszéde pedig göcsörtös, akadozó és grandiózusan kényszeres, addig Márton hasonló szintaxissal, a függő beszéd kiismerhetetlen alkalmazásával épülő, elágazó mondatépítményei inkább könnyednek, elegánsnak hatnak (mintegy igazolva Wolfgang Welsch szép meghatározását, mely szerint épp az különbözteti meg a posztmodernt a moderntől, hogy a modernitás gyászolja az Egy, a középpont elvesztét, a posztmodern korban viszont játékosággal vagy cinizmussal viszonyulnak e felismeréséhez).⁸ Márton tehát nem paródiáját (ugyanabban a formában más tartalom), sem nem travesztizációját (más formában ugyanaz a tartalom) adja Kleist nyelvének, hanem virtuóz irodalmi poliglottként beszél az.

E nyelv talán legszembebeszőbb sajátossága a kitérés és az elágazás alkalmazásában ragadhat meg, ugyanakkor épp e hasonlóságok számbavétele állítja éles fénybe a két írásmód közötti különbségeket is.

A történések lineáris elbeszélését Kleist is gyakran megszakítja, és mellékes, a történet egésze szempontjából érdektelennek tűnő részletekre tér ki. E részletek, a különböző mellékszálak vagy a véletlenek azonban mind a történet (általában tragikus) végcélját szolgálják, és meghatározó szerepet játszanak a jelentés kialakításában (illetve sokszor: épp annak összekuszálásában). A WUNSCHWITZ-ban a részletek azonban semmiféle egységbe nem szervezhetőek, még csak azt sem mond-

hatjuk, hogy az egyes részek egy homogén jelentés megzavarását szolgálják. Bár a regény úgy tesz, mintha egy ember élete kapcsán bontaná ki az eseményeket, a mellékszálak azonban nem a főtörténetet világítják meg, hiszen eltűnt maga a főtörténet is.

De más szerephez jut az elágazás elbeszélői gesztusa akkor is, ha ezt az írói habitus megrajzolására igyekszünk felhasználni: Kleist kitérései mögül a szorongó ember próbálkozásait olvasom ki, akinek valami megmagyarázhatatlan kényszer hatására mindig újabb és újabb adalékokkal kell kiegészítenie a mondottakat, hogy azután levegő után kapkodva, őrült rohanással igyekeznek beérni a saját gondolatait. Márton elbeszélője viszont hasisbódulatban lévő emberre emlékeztet, aki, ha épp úgy tartja kedve, mindent mindennel képes összekapcsolni. Kleist mondatait a szenvedély írja, ugyanazok a mondatok Márton tollából a játékos ész termékeinek tűnnek.

Olyan embernek képelem Márton Lászlót (nem azt a valakit, akivel a pesti utcán futhat össze az ember, hanem az elbeszélői habitus alapján megrajzolt hipotetikus szerzőt), aki képtelen megválni saját ötleteitől, mind egyiket egyszülött gyermekeként dédelgeti. Formátuma azonban megkülönbözteti a „lehettem volna” zseniktől, akik sosem jutnak tovább ötleteiknél, hiszen nála a történetlehetőségek megtartása nem zárja ki a mű létrejöttét. Most épp ezeket a történeteket mondta el, de ha kedve volna, elmesélhetné a többi is. És ha hagyának neki időt, szép sorjában elmesélne minden történetet, melyeket csak le kellene jegyezni, és a szövegeket egy ügyes könyvtárosnak valami jó rendszerbe kellene szednie, és miután katalogizálta, keresztreferenciákkal is ellátta, máris kutatható volna a nagy könyvtár, melyben el van mondva a világmindenség maga. Mondom, elképelem Mártont, amint Benedek Eleként ül a kör közepén, nagyokat szí a pipájából, és csak mondja, mondja, a kerub-írnokok meg nem győzik papírra vetni minden szavát.

Csakhogy az ilyen könyvek csupán a fikció világában (a szintén Márton által fordított Novalisnál vagy Danilo Kišnél és Borgesnél) léteznek, és szerzőnk sem a kerubok körében ül, hiszen az már maga is mese volna, történetei azonban mégis kifogyhatatlanok. Ezer nyei regény ígérete villan fel a történetek

nagyszerű, színpompás, kiismerhetetlen forrágatában, de persze egyikből sem lesz semmi, egyik sem terebélyesedik ki, csak színopsisz vagy torzó marad, valahogy úgy, mintha egy nagy könyvtárban sétálnánk a polcok között, de mindegyik könyvnek csak a címe volna látható. Az embernek persze előbb-utóbb már a nyála is csorog, és végre legalább egyet el szeretne olvasni, de végig.⁹ Ezt az igényt parodizálja Márton, amikor egyszer csak – írása addigi működését meghazudtolva – kijelenti, hogy Jakob Wunschwitz története véget ér, azaz a történeteszöveget egészét tekintve tetszőleges, csupán a cím által legitimált pillanatban pontot tesz könyve végére, és útjára bocsátja.

Kleist Márton regényt ír? Vagy Márton László Kleist-regényt ír? Írásom címe részben csak reklámcélokat szolgál, hiszen a dolognak csupán egyik oldalát világítja meg: az elkülönböztetés éppolyan meghatározó, mint az előszövegekhez való hasonulás. Mégis, épp kongeniális írásmódja okán (ne hallgassuk el, hogy e szó a zseniből ered) a JAKOB WUNSCHWITZ IGAZ TÖRTÉNETE olyan benyomást kelt, mintha Kleist egy posztmodern regény megírására tett volna kísérletet. Csakhogy magyarul írta, úgyhogy ezúttal nem elhanyagolható kérdés, hogy ki fogja németre fordítani.

Jegyzetek

1. Hogy A MARIONETTSHÍRŐRŐL című Kleist-eszében használt terminust idézzem. A történelmet színpadként, illetve a hatalmi viszonyokat marionettshírházként leíró allegória amúgy az egész művet átszövi – a Kleist-utalásokról lásd később.
2. Mintegy parafrázisát adva ezzel Kleist ismeretelméleti tézisének megfogalmazó ÜBER DIE ALLMÄHLICHE VERFERTIGUNG DER GEDANKEN BEIM REDEN című írásának.
3. Érdekesebben árnyalja a regényben egyszerre alkalmazott és meg is fogalmazott poétikát Mártonnak Láng Zsolt BESTIÁRIUM TRANSYLVANIAE című könyvéről írott tanulmánya, melyben szintén a történet, illetve a történetyszerűség kérdéseit feszegeti. (ÉS, 1997. szeptember 19.)
4. IRODALMI KVARTETT. *Beszélő*, 1997. július; Ágoston Zoltán: AZ ELBESZÉLŐI „ÖNKÉNY” PÁRTATLANSÁGA. *ÉS*, 1997. augusztus 22.
5. Ezzel a bejegyzéssel azután az olvasás utolsó pill

lanatában, épp mielőtt a hátsó fedelet becsukva ismét a maga (látszólagos) autarkijába zárnánk a könyvet, a szerző felrúgja az olvasóval kötött imaginárius szerződést, hiszen ez idáig igaz történetként, azaz fikcióként olvastuk a művet, mely a tudományos apparátus idézetével az elmondott történet történelmi verifikálhatóságának látszatát akarja kelteni, vagy, megfordítva a képletet, arra a (többek között Hayden White által megfogalmazott) problémára utal finoman, vajon a történelemtől való beszéd (a fikcióhoz hasonlóan) nem grammatikai és retorikai mivoltában ragadható-e meg leginkább.

6. Nem tudom, van-e amaz öt kategóriának, mellyel Gerard Genette a szövegek egymás közti kapcsolódását írja le, magyar fordítása, az *elsőszöveg* fogalmával mindenesetre Genette *hypotextusára* gondolok. Genette: PALIMPESTE. DIE LITERATUR AUF ZWEITER STUFE. Frankfurt/M., Suhrkamp, 1993.

7. Mondjuk úgy, mint Danilo Kiš SIMON MÁGUS című elbeszélésében, mely jól érzékelteti, hogy a kanonizálás egyben mindig az apokrif meghatározásával jár, és végső soron hatalmi kérdéseket vet föl.

8. Wolfgang Iser: UNSERE POSTMODERNE MODERNE. Weinheim, VCH, 1988.

9. A szerző trükkje, mellyel úgy kelte fel az olvasó érdeklődését történetei iránt, hogy egyszersmind kielégítetlenül is hagyja, Italo Calvino HA EGY TÉLI ÉJSZAKÁN EGY UTAZÓ című regényére emlékeztet.

Lányi Dániel

FURCSA

Vekerdy Tamás: *Családom történeteiből*
Filum, 1997. 295 oldal, 950 Ft

Ha valaki semmit sem tudna Vekerdy Tamásról, akkor ebből a könyvből sok mindent meg fog tudni róla és sok mindent nem. Sokkal több személyes jellegű dolgot elárul, mint amennyit általában egy könyv szerzője a könyvében el szokott árulni, ám néhány dologban meg annyit sem, amennyit remélnénk. A kötet cím alapján azt várhatnánk ugyanis, hogy valaki beavat családja történetébe, és mivel ez a történet hozzá érkezett, elmondja a saját maga élettörténetét is. Nos, ez nem egészen így alakul, ám ha a címet jobban megnézzük, ezt nem is várhattuk volna el: az nem egy család történetét ígéri, hanem csak néhányat a család történeteiből.

A BEVEZETŐ SZAVAK-ból kiderül, hogy ezeknek az írásoknak (egyelőre maradjunk ennél a meghatározásnál: írások) a háttere, alapja, mintegy melegágya a hódmezővásárhelyi nagycsalád. Ezek az írások ugyanis valóban családi történetekre épülnek, állítja a szerző, főleg a Béla bácsi (Vekerdy nagybátyja) által mesélt történetekre. Béla bácsi képe ott is van a borítón, a szerző apjával együtt néznek bele ünnepi ruhába öltöztetett kisgyerekeként Pohl Illés fényképezőgépének lencséjébe 1889 körül. A szerző apjának képe még egyszer szerepel, a 6. oldalon, a felvétel ifjúkorában készült, 1907-ben. Furcsa, de Vekerdy saját képét nem teszi közzé, csak kézzel írt aláírását.

Egy olvasói levél kapcsán az UTÓSZÓ-ban leleplezi a RÉGI TÖRTÉNETEK titkát: abban Emma nem más, mint apja első felesége, Bori meg – a szerző anyja. Ebből következik, hogy a szöveg beszélője, a vidékről Pestre került ügyvéd pedig: az apja (az írásban Zoltán néven szerepel, ami csak azért érdekes, mert a KI KICSODA szerint apja neve Géza, tehát ezek szerint az sem biztos, hogy a család tagjai a valódi nevükön szerepelnek). A fiúról itt mintegy mellékesen derül ki, hogy pszichológus (ez valós adatnak tűnik). A szerzői utószó megadja még az írások megjelenési helyeit: a rövidebbek (a szerző szerint: elbeszélések) nagyrészt a 2000-ben voltak olvashatók, a könyv felét kitevő NAGYAPÁM IRATAI című munka pedig már megjelent kötetben a Szépirodalminal 1975-ben.

Vekerdy rögtön az elején közli, hogy eltér – ahogy mondja – „a helyesírás, központozás mechanikus szabályaitól”, egyrészt azért, hogy az élőbeszédet jobban visszaadhassa, másrészt mert a *dokumentumait* (kiemelés tőlem – K. Cs.) betűhíven akarta közölni. Az UTÓSZÓ viszont a NAGYAPÁM IRATAI-ról egyértelműen elárulja, a többiről meg sejteti: nem talált dokumentumok ezek, még csak nem is azokra épülő, azokat megszerkesztő munkák, hanem szuverén, szépírói igénnyel készült alkotások.

Különös, furcsa helyzet. Furcsa, hogy a rövidebb írások a szülőkről, nagyszülőkről, rokonságról szóló önéletrajzi jellegű művek – anélkül, hogy magáról a szerzőről, életéről ebben a családtörténetben elfoglalt helyéről alaposabb információink lennének (mind-

össze a NAPLÓ, MOST – 1994 szövege lehet segítségünkre a nyomozásban). Furcsa, hogy a szövegek egyenként is, sőt a 4. oldal szerzői jegyzete is mind az írások dokumentum voltát hangsúlyozzák, ám a szerző utószavában már szándékosan büszkélkedik „*mímusi hiúságával*”. Furcsa, hogy rajzokat, sőt házalaprajzokat is helyez a szövegekbe, mintegy a nagyobb hitelesség kedvéért. Ráadásul a leg-hosszabb – kisregény terjedelmű munka –, bár családi iratként vezeti azt fel a „*közreadó*”, egyáltalán nem családi történet a szó szoros értelmében, hanem a Rákóczi-szabadságharc körüli és utáni időszakról szóló – hogy is mondjam – dokumentumjáték.

Hogy a szerző kicsoda, azt könnyen kiderítheti az őt még nem ismerők közül az, aki akarja (rájöhethet, hogy azonos a hazai Waldorftanárképzés szervezőjével, irányítójával, vagy mondjuk felismerheti benne a VENDÉG A HÁZNÁL című rádióműsor állandó szakértőjét is, utánajárhat eddig megjelent – ha jól tudom – tizennégy könyvének, melyek nagy-részt pszichológiai és pedagógiai munkák, de szépirodalmi kötetek is vannak köztük – ez utóbbiakról Nádas Péter ír néhány méltató mondatot a hátsó borítón).

Hogy kicsodák is pontosan ezek az írások, azt már kicsit nehezebb megállapítani. Az egyik címevel élve azt mondhatom, szerintem leginkább: TÖREDÉKEK. Anekdótikus történettöredékek vagy magánhasználatra szánt naplófeljegyzés-töredékek. A történetek különböző elbeszélőit a családi hagyomány fogja össze és élteti. Ez a családi legendárium engem leginkább Mészöly Miklós CSALÁDÁRADÁS-ának világára emlékeztet. Egy elsüllyedt vidéki úri, kisúri környezetet, mentalitást, hagyományrendszert idéz fel a mese, s ha csak töredékesen is, de előttünk áll a történelmi múlt egy személyes, nagyon izgalmas változata.

A történetek érdekesekek, különösek: egy XX. századi furcsa magántörténelem darabkái. Mindig barátságos, közeli a mesélő, a bejegyző hangja. Lényegre törő, néha vázlatos, sőt egyenesen enigmatikus a közlésmód. De a beavatás formái nem tolakodók, hanem kedvesek: aki „*családi*” történeteket akar hallani, az erre kell, hogy számíton. A naplóimitációk csetlők-botlók, mint az imitált iratok

maguk is, az anekdotikus történetmesélés pedig finoman nosztalgikus. Ahogy haladunk előre az időben, annál töredékesebb lesz a mese. A századforduló idejéről még kerek elbeszélések szólnak („*Szép volt a világ*” – olvasom A VÁLTOTT GYEREK elején), aztán már nem olyan szép a világ – kívül. Belül kell megteremteni valamiféle harmonikus rendet, mert kint az *már* nincs, a dolgokhoz való viszonyulásunkban *még* lehet – sugallja ez a könyv. Szépek az érzékeny megfigyelések emberekről, tárgyakról, tájrészletekről, szobákról. Mesteri a beszélők belső világába történő ravasz belehelyezkedés (sokszor nem tudjuk pontosan, ki írja az adott részt, mégis pontosan kirajzolódik a feljegyzést készítő karaktere, legyen az férfi vagy nő, s játszódjék a történet a két háború közt vagy a második világháború alatt). Remek életképek villannak fel, amelyek nemcsak emberileg tűnnek hitelesnek, de történelmileg is.

Ugyanakkor mégiscsak nagyrészt túlzottan töredékes írások ezek ahhoz, hogy zárt elbeszéléseként értelmezhető legyenek (kivétel talán az első két szöveg), és túl „spontán” módon töredékesek ahhoz, hogy bennük tudatos szépprózai poétikát keressünk. Tekintsük tehát őket annak, amik: egy gazdag családi legendárium megőrzésre érdemes, szellemesen élénk tárt dokumentumainak, és hogy mennyire valódi vagy áldokumentumok, ebből a szempontból nem olyan lényeges.

Kicsit más a helyzet a NAGYAPÁM IRATAI-val és A RÁKÓCZI KÚTJÁ-val. Ez utóbbi ügyes publicisztika, amely arról szól, hogyan lett S-ben a városvégi A RÁKÓCZI KÚTJÁ-ból Benzinkút utca. A NAGYAPÁM IRATAI pedig nagyobbrészt drámai párbeszédre, illetve naplófoszlányokra és különféle levelekre, kommentárookra, sőt dalszövegekre épülő kollázs. Történelmi játék – akár a szó színházi értelmében is. Bikácsy Gergelynek a hátsó borítón közölt szövege szerint: „*Végül is regény vagy történelmi esszé ez a könyv, talán mindkettő. Szigorúan hiteles dokumentumokra épülő non-fiction, mégis fantasztikus széppróza.*” A magam részéről fantasztikusnak esetleg a szó leíró értelmében nevezném. Lehet, hogy benne van a szövegben egy izgalmas írói út lehetősége, de ennek az útnak nem a végén, hanem in-

kább az elején érzem magát az elénk tárt művet. Kusza szöveg. Néha a nagyapa, a szerző vagy Marcsi (talán a feleség?) megjegyzései is beékelődnek a „dokumentumok” közé, a nagyapa még egy levelet is bemásol, melyet az ő apja küldött neki Bécsbe 1856-ban. Egy bizonyos Fayer is bele-bejegyezget a szövegbe, akinek az emlékeiből a CIRKUSZ, VURSTLI című írás „előkerült”. (Tényleg: ki lehet ő? Ezt nem sikerült kiderítenem. Most vagy figyelmetlen voltam, vagy nem is deríthető ki. Vagy ezt csak úgy tudnom kéne?) Mindenesetre nem volt könnyű dolgom ezzel a szöveggel – és akkor még nem is tettem kísérletet a Rákóczi-történet szereplői viszonyainak kibogozására. A tipográfiai megoldások is furcsák, zavarók, nem következetesek (például a szereplők neve hol csupa nagybetűvel van felírva, és a lap szélén fut, hol nem csupa nagybetűvel és nem szélen szerepel, hol kurzívval, hol kisebb, hol nagyobb betűmérettel stb. stb.). Nem értem, miért. Nyilván szerzői kívánság ez, talán a kitalált dokumentumhagyaték kuszaságát, esetlegességét akarta így jelezni, nem tudom.

Nehezen birkóztam meg ezzel a számomra indokolatlanul bonyolult szövegformával száznegyven oldalon át. Kicsit fárasztó volt. Pedig az (ál)dokumentum-kollázs anyaga érdekes. Ha jó kezekbe kerülne, izgalmas színházat vagy filmet lehetne belőle csinálni. Irodalomként szerintem ebben a kidolgozottsági stádiumban nem igazán fogyasztható, inkább olyan, mint egy kísérleti forgatókönyv. Vagy vázlat egy történelmi nagyregényhez. A családi hagyaték ötlete különben nagyon jó, én biztosan elhiszem, ha az UTÓSZÓ nem világosít fel arról, hogy nem talált, hanem kitalált mű ez – pontosabban a szerző azt találta ki, hogy találta a nagyapjának egy ferde tetejű, belül zöld posztóval bevont fadobozában az iratokat.

Hadd utaljak még egyszer a kiadónak a hátsó borítón lévő ügyes és igencsak hatásos reklámidézeteire (tudniillik ott közlik Bikácsy Gergely, Esterházy Péter, Margócsy István és Nádás Péter dicsérő és figyelemfelkeltő szavait Vekerdy írásairól), pontosabban az idézetek egyikére befejezőképpen: ugyan nekem – attól tartok – nem lesz egyik kedvenc művem a NAGYAPÁM IRATAI, mint Esterházy-nak, ám a rövidebb szövegek egyes részeit

biztosan meg fogom őrizni jó emlékeim között, mert a családi történeteket én is szeretem. Még akkor is, ha furcsák. Lehet, hogy minden igazi családi történet furcsa?

Károlyi Csaba

HAT BELGA SZIMBOLISTA KÖLTŐ

A lélek tájképei

Lackfi János fordításai

Széphalom Könyvműhely, 1997. 251 oldal, 590 Ft

Könyve előszavában Lackfi János köszönetet mond e sorok írójának, akinek nevét a kötet mint lektorét is feltünteti. Vállalkozhatom-e így a mű bírálataira, hiszen minden keményebb szó önkritika, minden elismerés pedig öndicséret lenne? De talán Halász Gábor nem tévedett, amikor azt állította, hogy a kommentár a legjobb méltatás, és ez a mű megérdemel némi magyarázatot, nem azért, mert önmagában bizonytalan vagy érthetetlen volna, hanem szerepe és jelentősége miatt.

A hat költő, akiket Lackfi János bemutat: Emile Verhaeren, Maurice Maeterlinck, Georges Rodenbach, Charles Van Lerberghe, Iwan Gilkin és Max Elskamp. Közülük ötnak, kiváltképpen az első kettőnek, valaha fényesen csengett a neve Magyarországon is, máshol is. Elskamp kivételével Kosztolányi valamennyiüket fordította. A MODERN KÖLTŐK című antológiájának (1914) három tartópillére: Baudelaire, Rilke és Verhaeren. Maeterlinckről ugyanott írja, hogy nincs ma költő, aki egyéniségét jobban kifejezné. Elskampot nemcsak nálunk, hanem máshol sem ismerték, noha Lackfi János – aki számos kéziratot is végigolvasott – idézhet Mallarmé elismerő leveléből: „*Szinte senki sem játszik ilyen finoman és ilyen virtuózzal biztonsággal hangszerünk legfelső, legérzékenyebb húrján.*”

Ma nehéz elhinni, ki mindenkit bátorítottak a Gilkin kivételével flamand származású, franciául író belga költők, elsősorban Maeterlinck és Verhaeren: az egyik Rilke-novella

munkásától (és magától Rilketől), Hugo von Hofmannsthaltól, Brjusovtól, Yeatstól Marinettiig, Balázs Béláig, Kassáig hány kezdeményezést ösztönöztek; még Strindberg, Csehov és József Attila is odafigyelt rájuk. Lukács György a színpadi szerző Verhaerent ugyan nem méltatta, bár darabjait azonnal lefordították angolra, németre és oroszra is, de Maeterlinck, a drámaíró hatásáról részletesen és meggyőzően beszélt A MODERN DRÁMA FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE című könyvében, ebben a maga korában párját ritkító erudíciójú alkotásban.

Lackfi János említi, hogy Apollinaire a SZESZEK első kiadását közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt „*rajongó dedikációval*” küldte el Verhaerennek, a „*halhatatlan Mestermek*”. Ajánlásokat általában nem kell komolyan venni, de ez – akár őszintén íródott, akár nem – szimbolikus jelentőségű. Mert Verhaeren dicsősége akkor áldozott le, amikor Apollinaire-é felívelt. Verhaeren életében volt az európai líra mestere, Apollinaire posztumusz vált azzá. (Verhaeren 1916-ban halt meg, Apollinaire 1918-ban.) Verhaerent és társaikat az első világháború után fellépő új nemzedékek elfelejtik, csupán egykori francia és belga barátaik emlegetik őket – és csupán nálunk fordítják és méltatják őket divattól függetlenül: József Attila, Szabó Lőrinc, Márai Sándor, Illyés Gyula és Rába György.

Kosztolányi olvasói tudják, hogy Maeterlinck jelentős lírikus volt, de színpadi sikerei bűvöletében élt maga Maeterlinck sem hitte el Robert Goffinnak. Újrafelfedezője, Marc Quaghebeur (sz. 1947), a belga minimalista költészet egyik vezéralakja az újraértékelés kirekesztéssel járó lázában Goffinról is megfélekedzik. Mert 1980 körül egy új nemzedék (költők, regényírók, irodalomtörténészek) lép fel, mely radikálisan tagadja a megelőző hat évtized irodalmát, és újra kiadja, újra becsubli a századforduló költőit, köztük Elskampot. Ezek az avantgárdok és (vagy) posztmodernek – főként, de nem kizárólagosan, a Quaghebeur vezette *Archives et Musée de la Littérature* munkatársai – mintegy húsz éve óriási és sikeres erőfeszítéseket tesznek a belga irodalomtörténet feltárására.

Lackfi János fél évig dolgozott az Irodalomtudományi Intézet és a Petőfi Irodalmi

Múzeum feladatkörét egyaránt betöltő *Archives*-ban. Kézírtos anyagokhoz is hozzájutott, és kitűnően megismerte a legújabb belga irodalmi és irodalomtörténeti irányzatokat, de nem az *Archives* nyomán fedezte fel a belga századveget. Első fordításait még jóval brüsszeli útja előtt készítette, ösztönzője Kosztolányi volt.

Lackfi János egyike azoknak a harminc alatti fiatal költőknek, akik a legutóbbi évtizedek uralkodó irányzataival szemben a rímnek, a ritmikus verssornak és általában a jóhangzásnak megint értéket tulajdonítanak. Lackfi, a parnasszista Herédia és a szürrealista Breton fordítója találkozott a belga szimbolistákkal. E találkozásnak kettős értelme volt. Egy fiatal, tehetséges és termékeny költő rábukkant azokra, akik bátoríthatják, miközben kitűnő fordításokkal gazdagította a magyar irodalmat.

Párhuzamosan azzal, hogy a belga szimbolizmus felfedezésével Lackfi visszatér a líra ősbibb forrásaihoz (mert hajdan éppen a szimbolizmus hatására értették meg, hogy a középkori latin liturgia – nagy költészet), visszatér a *Nyugat* esszéstílusához is. Erudícióját érzékletesen, ha kell, metaforikusan adja elő. A fiatalok közül csaknem az egyetlen, aki nem a nagybetűs, elvont Tudománynak, hanem az olvasónak ír, és az olvasót nem szűkíti le néhány szakemberre.

Lackfi Kosztolányit követi abban is, hogy kortársai közt (a vele egyidős belgák és franciák közt) bátran kalandozik. Babits és Tóth Árpád inkább a klasszikusokat tolmácsolta, Kosztolányi vállalta a tévedés kockázatát. A hatvanas években úgy tűnt, az elfelejtett belgák miatt is, hogy Kosztolányi ízlése elavult. A legújabb belga törekvések és Lackfi könyve Kosztolányit igazolja.

A LÉLEK TÁJKÉPEI egyedülálló vállalkozás, noha ma már egyre több tanulmány foglalkozik a belga szimbolizmussal, és a költői művek is jó kiadásokban, könnyedén hozzáférhetőek, Gilkin versei kivételével. (Amikor 1969-ben először jártam Belgiumban, mind a hat költő könyvei antikvár ritkaságoknak számítottak.) Tudomásom szerint A LÉLEK TÁJKÉPEI az egyetlen könyv, amelyben egy általános bevezető után hat költő bemutatása úgy történik, hogy egy-egy portrét versválogatás követ. Az esszék és fordítások egységet

alkotnak, mint hajdan a MODERN KÖLTŐK számos helyén.

Bevezetőjében Lackfi alapvető dolgokról, a belga irodalom kialakulásáról tájékoztat. Aki a belga költészetéről ír – nemcsak nálunk, Angliában vagy Franciaországban, hanem még Belgiumban is –, kénytelen elemi ismereteket ismételni: az önálló belga királyság 1830-ban jött létre, Belgium az angol kultúrát közvetíti a kontinensnek, a németet Franciaországnak. A szimbolisták többsége a jezsuitáknál nevelkedett, a német romantika ösztönözte őket, felfedezték a flamand népköltészetet, és nagy szociális érzékenységről tettek tanúságot.

Lackfi kitűnően jellemez. *„Rodenbach monoton, unalmas költő. Költészete enteriőrköltészet, még kis városi utcái is összeugranak a ködben, szobává, díszletté válnak. Unalma ugyanakkor átható, szakrális unalom, a változatlan tér-jelenlét és idő-jelenlét unalma. Nem rémálom, hanem lassan telő összhang, borzongás. Művei egyetlen ágas-bogas, élőhalott metaforává avatják a világot, melyben minden jelenség rejtett kapcsolatban áll egymással.”*

Gilkinre nemcsak Kosztolányi, Márai is felfigyelt. Műveinek ma sincs modern kiadásuk, inkább csak antológiákból ismerhetők meg versei. Lackfi kéziratos hagyatékából is merített. Gilkin kívülállását, bár egy fontos folyóirat szerkesztője volt, magyar fordítója jól érzékelteti. Vallon a flamandok között, francia és nem belga irodalmat akart. Szociális érzékenysége ellenére a társadalmi elkötelezettségű költők (elsősorban Verhaeren) ellenfele. Lackfi megértéssel idézi sorait, és több affinitással van iránta, mint csekély számú belga értelmezője: *„A Kelet felől áramló hideg szelektől való irtózata és a korban nagy hatású proudhoni gondolatok művészetellenessége is elítélőltették a szocialista tendenciáktól. Egy vitairatában idézi a nagy utópistának a mi fülünkben is kissé baljósan csengő szavait: »Tetszett Istennek, hogy Luther kivégeztette a Raffaellokat, Michelangeloikat és társaikat, az összes palota- és templomicomázót!« Ugyanakkor, amint azt látni fogjuk, kora társadalmának aggasztó tünetei korántsem hagyták hidegen.”*

A LÉLEK TÁJKÉPEI egyik érdeme, hogy miközben a költők sajátos, összetéveszthetet-

len vonásait kívánja megrajzolni, vitáikat, ellentmondásaikat, kölcsönhatásaikat, azaz együttélésüket is érzékelteti. Gilkin vitapartnere, Verhaeren a belga munkáspárt büszkesége, kulturális szekciójának vezetője volt. Van Lerberghe és Maeterlinck, a hajdani iskolatársak kölcsönösen meghatározták egymást.

Ez a könyv jó, helyenként kitűnő fordításokban és meggyőző magyarázatokkal mutat be (vagy mutat be újra) belga szimbolista költőket a magyar olvasónak, azaz gazdagítja világirodalmi kultúránkat. De van ennek a könyvnek nemzetközi jelentősége is. Lackfi, aki Adyra és Kosztolányira is hivatkozhat, elfogultan ugyan, de részrehajlás nélkül elemezheti ezeket a költőket. Ismeri ugyan a belga irodalmi párt- és nemzedékharcolt, de független tőlük; ő egy csaknem százéves magyar irodalmi hagyomány követőjeként tekinthet Belgiumra, és ezért lehet könyvének visszhangja nemcsak Budapesten, hanem Brüsszelben is.

Ferenczi László

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Tisztelt Szerkesztőség!

Don Quijotéről és Troilusról szóló írásom (*Holmi*, 1998. április) mottóját és címét Cseh Tamás egyik kitűnő dalából kölcsönöztem (LOVAGKOR VÉGE). Mivel teljes terjedelmében idéztem a dalszöveget, több sorára pedig különféle asszociációkat is szőttem, nem kis bárdolatlanság volt elmulasztanom, hogy utána nézsek a szöveg pontos eredetének. A dal szövegét ugyanis valóban Bereményi Géza írta, mint megjelöltem, de Cseh Tamás dallamán kívül Bálint István azonos című verse is inspirálta. Írásom címének, mottójának s alapvető metaforájának ősalapja tehát Bálint István LOVAGKOR VÉGE című verse, amely 1972-ben a költő ARTHUR ÉS FRANZ című kötetében jelent meg. Mindhárom érintettől s az olvasóktól is elnézést kérek.

Kollai Gábor